

Miljenko Jergović

MAMA LEONE

Kad sam se ja rodio,
zalajao je pas na hodniku porodilišta

TI SI TAJ ANĐEO

Kad sam se rodio, zalajao je pas na hodniku rodilišta; doktor Srećko bijesno je smaknuo masku s lica, istrčao iz rađaonice i rekao: *Jebem ti zemlju u kojoj se djeca rađaju u štenarama!* Meni tog časa još ništa nije bilo jasno, punim sam plućima hvatao zrak i po prvi put se nalazio pred životnim paradoksom: Svijet u kojem sam se zatekao bio je grozan iako ga nisam mogao uspoređivati s drugim svjetovima, ali me neki vrag tjerao da dišem i da se za taj Svijet vežem onako kao što se nikada neću vezati ni za jednu ženu. Kad sam kasnije prepričavao ovaj događaj, najprije majci, pa ocu, a čim sam porastao i prijateljima, odmahivali su i govorili da izmišljam, da se ničega ne mogu sjećati, a pogotovu da nije moguće kako sam s prvim plačem počeo donositi ontološke zaključke. U početku me je nerviralo što me smatraju lašcem, znao bih se gorko rasplakati, udarati se šakama po glavi i urlati: *Vidjet ćete vi svoga Boga kad ja umrem!* S godinama sam se smirio, shvaćajući da je ovaj Svijet, o kojem sam već nešto znao i mogao sam ga uspoređivati s vlastitim iskustvima, a onda i sa snovima, utemeljen na nepovjerenju i na neobičnoj ljudskoj sklonosti da vas smatraju potpunom budalom čim govorite istinu, a doživljavaju vas ozbiljno čim počnete lagati. Osim toga, relativno sam rano, u petoj ili šestoj godini, zaključio da su okolnosti vezane za smrt apsolutno nepovoljne i odlučio sam da prestanem prijetiti umiranjem, barem dok ne razriješim problem s postojanjem ili nepostojanjem Boga. Bog mi je bio važan kao eventualni svjedok koji će potvrditi moje posljednje predsmrtno iskustvo i koji će znati da ne lažem kada svjedočim o onom prvom predsmrtnom iskustvu iz rađaonice.

Ima li Boga? upitao sam svoju baku Olgu Rejc jer mi se od svih ljudi koje sam upoznao u tih šest godina života činila nekako najpouzdanijom osobom. *Za neke ga ljude ima, a za druge nema,*

odgovorila je mirno, kao da to nije važna stvar ili kao da se o njoj može govoriti samo u stanju potpune ravnodušnosti. *Ima li ga za nas?* pokušao sam vrlo diplomatski formulirati pitanje; naime već sam bio primijetio da moji bližnji iznimno cijene svaki moj socijalizacijski napor i vole kada o svim stvarima govorim u prvom licu množine - recimo *kad ćemo ručati, kad ćemo na izlet, kad ćemo se i mi razboljeti od gripe...* Mislio sam kako i pitanje vjerovanja treba, barem u početku, smjestiti u takav kontekst. *Za mene Boga nema*, rekla je, a što se tebe tiče ne znam. Tada sam naučio kako postoje istine koje govoriš samo sebi i u svoje ime. Bio sam zadovoljan što je tako, premda me nije oduševljavala činjenica da pitanje Boga ne mogu riješiti odmah.

Desetak godina kasnije još uvijek nisam bio načisto s Bogom, ali sam otkrio kada je moja baka Olga Rejc zaključila da Ga nema. Bilo je rano proljeće, svi su otišli na izlet, a ja sam ostao sam kod kuće. Po običaju, počeo sam preturati po ormarima. Nisam znao što tražim, ali sam uvijek nešto nalazio, nešto što se ticalo života mojih bližnjih, mame i tate, bake i djeda, a što su oni iz različitih razloga pokušavali sakriti od mene. Njihove intimne povijesti bile su tako mračne, ili su ih oni doživljavali mračnima, a moj istraživački duh bio je tako živ, da sam nakon nekoliko mjeseci rada na njihovim biografijama već mnogo više saznao iz tajnih izvora nego što su mi za cijelog prethodnog života sami bili spremni reći ili priznati. Moj početni interes ubrzo se pretvorio u opsesiju, a potom u maniju. Svaki put bih bio razočaran ako o nekome od njih ne bih otkrio ništa žestoko ili prljavo, te sam već unaprijed čeznuo za tim da pronađem dokaz kako mi je otac homoseksualac, majka bivša vozačica tramvaja, djed informbiroovac ili barem kockar koji je na preferansu izgubio pola Sarajeva. Volio sam te ljude i to mi morate vjerovati na riječ, ali sam više od njih volio mala sitna svjedočanstva o onome što su željeli prešutjeti da bi se, barem u očima svoga sina i unuka, kvalificirali za raj.

E, tog dana otkrio sam dvostruko dno u velikom ormaru za garderobu, u spavaćoj sobi. Podigao sam dasku i ispod nje našao izrezbarenu drvenu škatulju, okruglu staklenu kutijicu i zelenu fasciklu s dokumentima. Posložio sam sve to na ćilim, duboko uzdahnuo, pa otklopio škatulju. Bila je puna zemlje. Obične smeđe zemlje s kamenčićima i vlatima trave, davno osušene, koja se raspadala pod prstima. *U ovoj zemlji sigurno neće saditi cvijeće*, pomislio sam, a onda, ne bez straha, zavukao prste do dna škatulje i polako započeo s pretraživanjem. No, nije bilo baš ničega osim kamenčića, trave i puno, puno zemlje. Ne biste vjerovali koliko zemlje može stati u drvenu škatulju. Mnogo više nego što se može zamisliti. Da biste

znali o čemu govorim, uzmite već sutra neku kartonsku kutiju, jer pretpostavljam da vam drvena škatulja nije pri ruci, otidite u park i napunite je zemljom. Nećete vjerovati vlastitim očima!

Prešao sam na staklenu kutijicu. U njoj je bio džepni sat, prsten - pokušao sam ga nataknuti na domali prst, ali je prsten bio prevelik, potom je tu bio minijaturni metalni kipić nekoga sveca, pa igla za kravatu i sasvim mala knjižica Antona Aškerca, tiskana na slovenskom, s najtanjim stranicama koje sam ikada vidio. Nije bilo više ničega osim dva zelena vojnička dugmeta s orlovima raširenih krila. Ti su me orlovi uplašili jer su mi djelovali poznato.

Prije nego što sam otvorio fasciklu pomislio sam na one stvari koje čovjek ne treba u životu znati. Pomislio sam na tajne koje moraju ostati zatajene da bi sve ovo imalo nekoga smisla, ali kako se nijedne takve tajne nisam mogao sjetiti, odlučio sam da nastavim. U fascikli su bila tri lista papira. Rodovnica na ime M. R., krštenica na ime M. R. i telegram u kojemu je pisalo: "Izvješćujemo vas da je vojnik M. R. dana 10. rujna smrtno stradao u borbi s partizanskom bandom."

M. R. je bio moj ujak. Znao sam da je poginuo u ratu, znao sam da nije bio partizan, ali nisam mogao ni sanjati da je bio Neprijatelj.

Vratio sam sve stvari na svoje mjesto i zatvorio ormar. Dok sam ga zatvarao, već sam znao da u mome životu više nikada i ništa neće biti onakvo kakvo je bilo prije nego što sam pronašao dvostruko dno, ali i da nijedno obiteljsko istraživanje više nema smisla, nego dolazi vrijeme kada se postavljaju pitanja, naravno samo onima koje ta pitanja neće povrijediti i koji na njih mogu odgovoriti tako da za sobom ne ostave krvav trag.

Danima sam čekao priliku i nisam je dočekao. Baka nije izlazila iz kuće, a kad bi izašla, nije bilo mame, a samo sam mamu mogao pitati. Ona svog brata nije poznavala. Rodila se četiri mjeseca prije nego što je on poginuo, ali ju nikada nije vidio. On joj je ostavio ime. Djed je htio da se zove Regina, ali je M. želio da mu se sestra zove po jednom drvetu koje raste u Bosni. Raste i u drugim zemljama, ali druge zemlje za nas nisu bile važne jer su u njima i djed, i ujak, i otac, i svi - samo odlazili ratovati.

Otišao sam mami na radno mjesto. *Možemo li biti sami pola sata?* Ona se namrgodila i već sam znao šta joj se vrti po glavi: *priznat će da se drogira, da je nekoj curi napravio dijete, da je dobio četrnaestu jedinicu iz matematike, da je homoseksualac...* Mahao sam kažiprstom lijevo-desno, premda još ništa jedno drugome nismo rekli. Sjeo sam. *Sve je u redu, samo me malo pusti.* Umjesto da se smiri, mama je bila još užasnutija. Morao sam započeti da ne bi skočila kroz prozor i slomila nogu. Ja: *Otvorio sam ormar.* Mama: *Moralo se to jednom dogoditi.* Ja: *Našao sam.* Mama: *Šta?* Ja: *Sve.*

Mama: *I zemlju?* Ja: *Zemlja je s groba?* Mama: *Molim te samo jedno. Nikada joj ništa nemoj reći.* Ja: *Znam. Tebi sam došao.*

Dio priče koji slijedi saznao sam tada, od svoje mame, a on glasi otprilike ovako. Kada je završio gimnaziju, onu istu u koju ću pedesetak godina kasnije ja krenuti, moj ujak bio je mobiliziran. I kako je savršeno govorio njemački, a po svome djedu bio Nijemac, rasporedili su ga u jedinicu koja je formalno bila dio Wermachta, ali su je popunjavali naši ljudi. Poslali su ih u Slavoniju, a moj je djed panično počeo obilaziti grad, ići od poznatog do poznatog i od kancelarije do kancelarije ne bi li uspio osloboditi sina vojske. Međutim, od svih mogućih veza upalila je tek ona komunistička. Jedan prijatelj, visoki željezničarski činovnik, partijski ilegalac, rekao mu je kako bi se dalo srediti da M. pobjegne iz svoje jedinice i da će ga dva kilometra od baze prihvatiti bosanski partizani. Djed je smatrao kako je ideja sasvim dobra, no kad je plan ispričao baki, ona se užasnula. Prvo, nije vjerovala da joj partizani neće ubiti sina čim ga vide u njemačkoj uniformi, a ako ga i ne ubiju, izgubit će glavu u partizanskoj uniformi. Naime, činilo joj se kako je ipak sigurnije biti Neprijatelj. Djed ju je uvjeravao, ali nije pomagalo. Urlao je da se tresao stan, očajan jer ni sam nije bio siguran što treba učiniti, ali i jer je bio siguran kako bi se sve moglo završiti, na čijoj je strani pravda i tko će dobiti rat. Mama naravno nije znala što je djed vikao, ali ja sam siguran da je vikao baš ono što mi je kao sasvim malom dječaku odurlao kad mi je pričao priču o Drugom svjetskom ratu: *Hitler je idiot. To sam rekao odmah 1939. Idioti gube ratove, ali ubiju više ljudi nego što ti možeš zamisliti. A onda je došao Pavelić. Pavelić je bio smeće. Našu je djecu slao na Staljingrad i od naše djece je pravio zločince. Napravio je malu, smrdljivu državu koja je izvrtila iz velike švapske guzice. To je bio Pavelić, a ja to znam i uvijek sam znao, ali od tog znanja nemaš nikakve koristi jer ti ono ne može spasiti glavu.* Mislim da je baš to baki vikao jer se i onda, u jesen 1971., tresla kuća, jer je u licu bio crven kao partijska zastava, jer su mu usne poplavile i jer mu je moja mama prišla, uhvatila ga za ramena, počela tresti i govoriti: *Tata, smiri se, smiri se...* Ali on se nije smirivao, nego je nastavljao urlati o Maksu Luburiću koji je kuhao ljude u kipućoj vodi i koji je djedova prijatelja, željezničara, u martu 1945. živoga odrao u kući strave na Skenderiji. Onda je mama počela plakati i ponavljati: *Tata moj dragi, nemoj više, ko Boga te molim...* On se odjednom smirio, zbog suza, a ne zbog Boga, namjestio šaljiv izraz lica i rekao: *Pusti nas, ženska glavo, vidiš da pričamo muške priče.* Pa se okrenuo meni i šapnuo: *Nije politika za žene. Odmah se rasplaču. Izuzetak je Golda Meir.* Tada nisam shvatio da me je djed prevario; zapravo da mi je ispričao neku drugu priču od one za koju sam vjerovao da mi priča. Mama nije

plakala kao što žene plaču u politici. To znam od otkrića škatulje.

E, nakon što je vikao na baku i nagovarao je da prihvati partizanski plan, što je ona tvrdoglavo odbijala, moj djed počeo je živjeti mjesece svoga intimnog pakla. Budio se noću, sav u znoju, uvijek s jednom jedinom mišlju, da se M. neće vratiti, a ako se i vrati, da će mu svi Pavelićevi i Hitlerovi zločini biti na duši. Baka je brinula samo o jednoj stvari: da joj sin, svejedno kako, ostane živ. Tih mjeseci počela se moliti Bogu.

Kako su primili vijest o ujakovoj smrti, jesu li plakali, jesu li vikali ili su jednostavno šutjeli, to nikada neću saznati. Nekoliko mjeseci po oslobođenju Sarajeva na vrata njihova stana došla su četvorica mladića u partizanskim uniformama. Baka je plakala, a djed je čuvao lice u dlanovima da se ne raspadne kao keramička maska. Jedan mladić stavio je ruku na bakino rame i rekao: *Nemoj, majko, plakati. Imaš ovo dijete. Gledaj tu curicu. M. je svaki dan pričao o svojoj maloj sestri.* Moja mama, plavi barokni anđeo, sjedila je na tuti u kutu.

Jedinica u kojoj je bio moj ujak u svom je cjelokupnom sastavu dezertirala sedam dana nakon njegove smrti i prešla partizanima. M. je tada bio jedini poginuli. Do kraja rata poginula su još trojica. Ali oni više nisu bili Neprijatelji.

Djed i baka živjeli su zajedno, nakon sinovljeve smrti, još punih trideset godina, a da nikada nisu pričali o M.-u. Šutjeli su pred drugima, a vjerojatno su šutjeli i između sebe. Ne tražite od mene da budem tako banalan pa da kažem kako znam da je baka sebe optuživala za sinovljevu smrt. Više nikada nije otišla u crkvu, zaboravila je na božiće i uskrse, a djed bi jednom godišnje odjenuo svečano odjelo i išao u sarajevsku Katedralu, na ponoćku. Nije imao sluha, ali je volio pjevati pjesme o rođenju neumrlog Djeteta.

Baka nije zaključila da Bog ne postoji, ali je se On jednostavno više nije ticao. To znači da je prestala vjerovati u njega makar i postojao. Djed je umro 1972., a baka je počela umirati u rano proljeće 1986. Imala je rak na grlu i svakim je danom sve teže disala. Mene bi katkad zovnula po M.-ovu imenu. Bile su to omaške na koje ju nisam upozoravao. Ili uopće nisu bile omaške. Ja sam tih dana bio njezin preživjeli sin.

Početkom lipnja došla je hitna pomoć i odvezla je u bolnicu da umre. Tamo su joj razrezali grkljan, ali ona i dalje nije mogla disati. Gledala je pred sebe i sklapala ruke. Ja sam se smiješio kao da to sve skupa nije ništa i kao da će sutra ozdraviti. Premda sam sve jako dobro znao. Smrt je dolazila podlo i nepravедno. Hvatala je moju baku za gušu i iz nje istresala posljednje što je u njoj ostalo. To posljednje bilo je sjećanje na sina. Umrla je u noći između petog i šestog lipnja.

Kao i svaki starac, još dok je bila zdrava govorila je o svome sprovodu. Tražila je da ni za živu glavu na njezinoj smrtovnici i čitulji ne bude slika, ali se o svećenicima nije očitovala. Nitko je, naravno, nije pitao. Bilo bi glupo.

Ipak smo joj, mrtvoj, doveli jednog svećenika i platili jednu zadušnicu. Ne mogu vam objasniti zašto. Možda zato da Bog, ako ga ima, postane bolji Tako je to formulirao jedan bakin prijatelj.

Na njezin grob nisam odlazio čak ni na Dan mrtvih. Ne znam vam reći zašto. Jednostavno mi se nikiada nije išlo. Bilo mi je krivo što je umrla, i to na grozan način, pa mi se činilo da bi odlaskom na groblje odavao poštovanje toj smrti. Međutim, nekoliko dana pred ovaj posljednji rat umro je otac mog prijatelja Ahmeda. I kad sam se vraćao sa džezze, umjesto da pođem prema izlaznoj kapiji odlučio sam odšetati do katoličke parcele. Na nadgrobnoj ploči ispod koje su pokopani moj djed i moja baka sunčao se ogromni crni pas. Sjeo sam do njega, a on je lijeno podigao glavu i gledao me polusklopljenih očiju. Već mi dugo nije bilo važno što nitko ne vjeruje u moju prvu spoznaju i u to da se sjećam kako je na hodniku rodilišta, čas prije nego što sam zaplakao, zalajao pas. Spustio sam dlan na njegovu glavu: *Ti si taj anđeo, je li tako?* On je dvaput repom udario po mramoru i vratio se u san. Za njime je pošla i moja ruka.

KAKO SAM POČEO VIKATI U SNU

Spremajući se da umre, djed je tokom ljeta i jeseni izgovarao svoje posljednje riječi. Isaku Sokolovskom, partneru za preferans, rekao je: *Poznajem svaku kartu i zato odlazim.* Šešir je zavrtio oko kažiprsta, nakašljao se posljednji put u Isakovu životu i izišao. Baki je rekao: *Ti spavaj, ja sam dobro. Već sam odavno dobro.* A ona nije zaspala sve dok nije umro. Mami je rekao: *Nema više nikoga. Ostali smo samo nas dvoje i mrak,* Odmah zatim je umro. Mama mu je zaklopila oči, a riječi zapisala na kutiju s laksanaureticima. Ja sam tada bio na moru, s tetkom Lolom, bakinom sestrom. U kalendar sam pokraj datuma upisao križić. Tek da se zna da mi je umro djed. Zapravo ne, učinio sam to kako bi oni znali da znam da mi je umro djed.

Tog je dana tetka Lola napravila kolače, stavila cijeli tanjur ispred mene, sjela preko puta, nalaktila se na stol i govorila: *Jedi, sine.* Ja sam jeo i strepio da će mi reći da je umro djed. Nisam znao što bih u tom slučaju morao učiniti. Prestati jesti kolače, rasplakati se, pitati kako je umro, mahati glavom i govoriti *dc, dc, dc* kao što je, vidio sam

to jer sam virio iz špajze, učinila baba Matija s Punte, ili bih trebao učiniti nešto što nisam ni znao da trebam učiniti jer sam imao šest godina i nikakva iskustva s posmrtnim počastima. Pojeo sam pun tanjur kolača i bolio me je trbuh. Legao sam na krevet u spavaćoj sobi, bile su spuštene grilje, pa je izgledalo kao da je mrak. Vozio sam avion po tom mraku. Nisam radio *brmm brmm brmm* jer je avion bio *nadzvučni* pa se nije čuo, nego sam prisluškivao šta tetka Lola govori u kuhinji sa susjedima koji su došli i donijeli paketiće kave, boce s rakijom i još nešto što nisam vidio. *A je se namučija bidan, dobri šjor Frane, Bog da mu dušu prosti*, rekao je Ante Pujdin. *On je sad miran, ko zna šta sve nas čeka*, rekao je barba Kruno, admiral u penziji, *Mali je sad kao siročić, današnji roditelji, bože ti mene sačuvaj, što je od djeda naučio, naučio je*, rekla je tetka Lola. Mene je i dalje bolio trbuh. Čvrsto sam stisnuo oči, prdnuo i zaspao.

Nakon sedam dana iz Sarajeva su došle mama i baka. Obje su bile u crnini od glave do pete. Ja sam se pravio kao da je to normalno. One su se isto pravile kao da je to normalno. Plašio sam se da mama ne otvori temu i zato sam je izbjegavao po kući. Za baku sam znao da neće ništa reći. Ona nikada nije započinjala priču, nego je puštala mene da kažem nešto, a onda bi nastavljala. Čini mi se da je uvijek šutjela o onome o čemu nisam želio čuti ni riječi. O djedovoj smrti moglo se samo šutjeti, kao što se može šutjeti i o svakoj drugoj smrti. Nisam bio svjestan koliko je smrt rasprostranjena stvar i koliko se o njoj među odraslima govori.

Djed je svakoga jutra, usred grohotno-gromoglasna astmatičarskoga kašlja ponavljao *Lijepa smrt*, a baka bi mu govorila: *Šuti, Franjo, ja ću prije tebe*. I tako svaki dan. Mislio sam da drugi ljudi tako ne pričaju. Mislio sam da je to samo između njih dvoje, a oni su posebni ljudi jer su moji baka i djed i jer nitko drugi na svijetu nije više od lutke u lutkarskome pozorištu. Kada je djed umro, baka je bila prevarant. Mislio sam da se treba sramiti jer je učinila nešto ružno. Govorila je da će prije njega, a on je, eto, umro. Ne umire se baš sasvim svojom voljom, ali u svemu tome ipak postoji nešto što ti je od volje i zbog čega ne bi trebao govoriti da ćeš umrijeti prije nekoga ako nećeš. Poslije sam već zaboravio na bakin sram. Vjerojatno zato što nisam primjećivao da se ona srami.

Jednom smo bili u posjeti kod tete Mine u Dubrovniku. Mama je rekla: *Ne znam da li mali zna*. Ja sam se igrao s vrtnim patuljcima i pravio se da ništa ne čujem. Teta Mina je šutjela i gledala me. Najradije bi me upitala znam li da mi je umro djed, ali se nije usuđivala. Djeci se ne postavljaju takva pitanja. *Nesretnik je dušu ispisao*, rekla je mama teti Mini. *Na Koševu su pogriješili terapiju. Nisu mu smjeli davati laksative. Srce mu se pretvorilo u krpu, u staru*

raspadnutu krpu za brisanje podova. Patuljak me je zločesto gledao. Osjećao sam se izgubljenim u ovom strašnom svijetu. Dakle, bajke ipak ne lažu: moj djed ostao je bez srca, a s prljavom, ružnom, smrdljivom kockastom krpom kakva stoji pokraj zahodske školjke. Htio sam zaurlati od užasa, ali ni to nisam mogao.

Od tog dana kad god bih išao piškiti, plašio sam se da ne ispiškim dušu. Gledao sam u mlaz mokraće. Mokraća je bila bijela ili žuta ili jako žuta kad bih bio bolestan. Nisam znao kako duša izgleda, ali sam bio siguran da ću je prepoznati ako bude izlazila van. Nije se pojavljivala danima. Pa mjesecima. Pitao sam baku kako izgleda duša. Ona je rekla da duša ne izgleda jer je to ime za nešto što nema nikakvoga izgleda. *A može li se duša pokakiti?* pitao sam, sve nastojeći da doznam ono što me zanima, ali da ne otkrijem početak priče, da ne izgovorim kako znam da je djed umro, niti da njoj dam povoda da nešto o tome kaže. *Kako to misliš može li se duša pokakiti?* pitala je i nije djelovala uzrujano. *Pa pokakiš dušu i umreš, pa te više nema,* rekao sam kao da se to podrazumjeva i kao da je baš neobično što ona o tome ništa ne zna. *Hoćeš reći, može li se umrijeti u zahodu. Mislim da može, ali se obično ne umire tamo.*

A gdje se obično umire?

U krevetu i saobraćajnim nesrećama, a umire se i u ratovima i zemljotresima.

A duša, šta bude s dušom?

Ništa, duša nestaje.

Kako može nestati ono čega ima?

Isto kao što se potroši marmelada, pa je više nema.

Je li duša nestane unutra ili izađe van pa nestane?

Gdje bi izlazila, nema gdje izlaziti, nije pas pa da izađe. Nestane, više je nema i fertig štreka.

Znači, duša se ne može pokakiti?

Ne može, ne znam otkud ti tako nešto.

Stvarno mi je bilo puno lakše. Piškio sam bez straha i više nisam gledao u mlaz. Ako se duša ne može pokakiti, tada se ne može ni ispiškiti. Mama je teti Mini pričala gluposti.

Kad je prošlo šest mjeseci od djedove smrti, baka i mama odjednom više nisu nosile crninu. Bila je nedjelja, došli su tata i ujak. Stol je bio prekriven bijelim, svečanim stolnjakom, kao da se slavi rođendan ili kao da se netko ženi. *Danas se sjećamo djeda,* rekao je ujak. Ja sam se pravio kao da je to normalno i kao da ga se ne sjećam svaki dan. Možda lažem kad se igram ustaša i partizana sam sa sobom jer nisam ustaša i partizan i jer nijedan čovjek nije dvoje, ali oni lažu gore kada se danas sjećaju djeda, postavljaju svečane tanjure, beštek i čaše sa stopicom, hodaju po kući s kravatama i ne

skidaju cipele kad uđu, čine sve ono što inače ne čine i lažu da ga se ne sjećaju svakoga dana. Kako ga se ne bi sjećali kad je bio stalno tu, kad to nije bilo davno i kad još ništa nisu zaboravili, a njegov kišobran još stoji pokraj vješalice s kaputima. Plašio sam se načina na koji lažu. Laž je živa, mislio sam. Ona guta stvari i može sve učiniti drukčijim nego što jest.

Prvo ćemo jesti supicu, rekla je mama. Tako je govorila uvijek kad bi se sjetila da sam ja tu. Kad se ne bi sjetila, tada bi psovala i pričala sasvim ozbiljno. *A onda ćemo jesti odojče. Donio sam ga s Pala, nema mu ni pet mjeseci*, rekao je tata. Pogledao sam baku.

Mirno je sjedila i pušila. Ujak je pričao o izgradnji brane u Sibiru.

Srce mi je počelo udarati kao ludo. Svi su se mirno i staloženo prisjećali djeda čekajući da iz pećnice stigne to. To što je tata donio s Pala. To odojče koje je nešto strašno skrivilo, jer zašto bi inače završilo u pećnici. Mislio sam da ćemo jesti bebu i bio sam siguran da je nećemo jesti zato što je ukusna, niti zato što je običaj da se u znak sjećanja na umrle djedove jedu bebe, nego zato da mene upozore što se može dogoditi ako budem zločest.

Preznojavao sam se dok sam jeo supu. Nisam više čuo o čemu pričaju. Bio sam sasvim sam, sa svojim srcem koje je lupalo s unutrašnje strane ušiju i htjelo van. Kad je mama sklonila tanjure za supu i rekla *a sada specijalitet*, zatvorio sam oči. Pokušavao sam duboko disati, ali je unutra nešto zapinjalo, kao da jecam.

Pogledao sam i vidio veliki okrugli srebreni tanjur i u njemu izrezano pečeno meso. Tata je uzeo vilicu, nabo najveći komad i stavio ga u ujakov tanjur. Manji je stavio u bakin, sljedeći u mamin, a onda je pogledao u mene. *Vidiš kako si blijed. Više soka od borovnice, više cikle i više mesa*. Rekao je to i u moj tanjur spustio komad djetetova mesa.

On nije živio s nama. Mama i tata bili su rastavljeni, ali je dolazio jednom tjedno ili kad bih se ja razbolio od gripe, bronhitisa, prehlade, ospica, krzamaka, angine, proljeva i šarlaha. Prislonio bi mi stetoskop na leđa i rekao bi *diši duboko, a sada nemoj disati*, a ja sam disao duboko i nisam disao. Pretpostavljao sam da se tata i mama ne vole, ali mi nikada ne bi palo na pamet da tata donosi mrtve bebe i da ih mama onda peče. Zapravo to nije ni radio do tog dana kad smo se, onako svi zajedno, trebali sjećati mrtvoga djeda.

Jeo sam to meso, ali mu nisam osjećao okus. Kad je baka rekla *jedi tu salatu* mislio sam se rasplakati, ali nisam jer me je bilo strah. Te sam večeri prvi put u životu vikao u snu. Kad sam se probudio, baka me je milovala po čelu. Ali to više nije bila ona, nije bila njezina ruka, niti je bilo moje čelo, niti sam to uopće bio ja. Nakon tog dana kad smo jeli odojče više ništa u mome životu nije bilo isto. Neko

vrijeme nadao sam se da djed ne bi dozvolio da jedemo bebe, a poslije sam shvatio da to sve skupa nema nikakve veze s njime i da je takav običaj i da se tako svagdje plaše zločesta djeca, zbog čega su još zločestija djeca završila u pećnicama.

Djedovu smrt nikad nisam spomenuo, pa niti nakon što sam, skoro slučajno, saznao da se odojčeta zove mala svinja, a da se mali čovjek zove dojenče. To više nije bilo važno jer sam već vikao u snu, vikanje se ponavljalo, razlozi nisu bili važni, niti za njih znam.

DJEVOJKA S BISERNOM NAUŠNICOM

Riječi su tekle u slapovima, prelijevale se preko rubova svijeta koji se rađao, izazivale smijeh, puno smijeha, on odjekuje po svim našim sobama i po onoj najvećoj, sobi pod nebom; u njoj smo svi još uvijek svoji i zato govorimo riječi iz veselja, riječi bez ikakve potrebe i bez dodira sa svijetom, sa slikama u kojima živimo i koje nanose bol. Samo riječi ništa ne bole, u njima nema tuge, one nam ništa ne oduzimaju i ne ostavljaju naš same u mraku.

Za moj prvi rođendan mama se vratila u Sarajevo; ostao sam u Drveniku između bake i djeda, između kamenih zidova i ispod visokih stropova po kojima su šetali pauci, visili o tankim nitima, slobodni kao zrak, a ja sam ležao na krevetu, sasvim nepomičan, kao da sam privezan za zemlju, shvatio sam da je između mene i njih, tih paukova, vječna razlika, da ću zauvijek ostati tu dolje, ležeći na leđima i gledajući ih, i da mi ništa osim riječi ne može pomoći da im se približim. Reći ću jednom da sam gore, da visim o nitima kao oni, da noću, kada djed i baka duboko spavaju, živim među paucima i to će biti istina, to će biti riječi, u riječi svi vjeruju, i više neće biti važno što sam zalijepljen za ovaj krevet i nikada ne mogu skočiti toliko visoko da ostanem među njima, u riječima ja sam mogao sve i prije nego što sam ih znao izgovoriti.

Imam tri godine, čučim potpuno gol u morskome plićaku ispred naše kuće. Cestom prolazi barba Kruno, viče *a što radiš šjor Miljenko?*, sretan sam što sam šjor, iako znam da se on šali, *lovim rakove*, odgovaram, barba Kruno se smije jer on čuje nešto drugo, on misli da kažem *javim jakove* jer ne znam reći l i r, ali on ne zna da ja samo kažem da lovim rakove, a zapravo ih samo gledam, strah me je njihovih štipaljki, ali ono što govorim istina je; on odlazi, smije se i vjeruje da lovim rakove.

Šest mjeseci kasnije ulovio sam prvoga raka, njegove štipaljke bile su slabe, pokušavao me je uhvatiti za prst, bio je strašno ljut, ali

me je štipaljkama mogao samo pošakljati. Otkinuo sam mu jednu, pa drugu štipaljku, ali je i dalje mahao nogama, ne kao da ga nešto boli, nego kao da je i dalje strašno ljut. Otkidao sam mu noge, imao je mnogo nogu, više nego što sam znao brojiti. Ostavio sam mu samo jednu i spustio ga na kamen. Micao je njome, ali nije mogao hodati. Više nisam znao je li i dalje ljut; tražio sam rakove oči, ali ih nisam mogao naći, možda rak i nema očiju; osim što ne zna govoriti, možda on ništa i ne vidi. Uzeo sam kamen i udario po njemu. Rasprsnuo se na sve strane, u sebi nije imao krvi, bio je iznutra žut; od jednog raka nastalo je mnogo komadića, ali se nisu micali.

Valovi su ih uskoro nekamo odnijeli, a na kamenu nije ostao baš nikakav trag da je tu nekad bio rak.

Onoga dana kad je mama došla iz Sarajeva odlučio sam joj pokazati rakove; već sam joj govorio da ih lovim, ona je samo kimala glavom, govorila *da, da, to je moj sin*, ali su riječi za nju bile nešto drugo. Sve što bi govorila, moralo se vidjeti i vjerovala je samo u one riječi nakon kojih bi se pojavila slika. Nisam je volio zbog toga, a onda sam vidio da baš svi čine isto što i mama i da barba Kruno jedini misli da ja lovim rakove nakon što mu to samo kažem. Uzeo sam najlonsku vrećicu i sišao na more, rakova je bilo puno, lovio sam ih i stavljao u vrećicu, mama me je zvala, *evo, još samo malo*, ali me nije pitala što to radim, ona je mislila da se igram, a kad se igraš, to je za nju kao da ništa ne radiš, i nije pomislila da bih ja ikada mogao loviti rakove jer nije ni znala da se rakovi love.

Ušunjabo sam se u kuću, otvorio ladicu u kojoj su stajali noževi i vilice i istresao rakove unutra. Svi su bili živi i počeli su trčati po srebru; uskoro će ručak, mama će postaviti stol jer uvijek to radi kada dođe iz Sarajeva, evo je, otvara ladicu, mama viče, mama plače, *tata, vidi šta je ono*, djed baca novine, skače sa stolice, zaviruje u ladicu, smije se *to ti je sin lovio rakove*, a mama me gleda, oči su joj velike kao oni najveći plavi ukrasi za bor, neće se naljutiti na mene, gleda me kako sam mali, ali činim nešto što ona ne može i što nikada neće moći, lovim rakove za nju, lovim ih da bi mi vjerovala i da za moje riječi ne bi mislila da su nešto što ne postoji.

A onda mama opet odlazi u Sarajevo. Zima je, plašim se mraka, nestalo je struje, a u sobi dva su svjetla: smeđe svjetlo petrolejske lampe i plavo svjetlo plinske peći. To svjetlo plavo je kao noćni snijeg, ali je ipak vrelo. Djed pali cigaretu i sav je izboran; kad se znoji, kapi mu teku niz bore, a njegovo lice postaje slično rijekama usred neke sivožute zemlje. Kad se znoji, na njegovu licu mogu zamisliti čitav svijet koji tu gradi kuće, sjedi u mraku i znoji se kao i on; na djedovu licu živi jedan mali djed koji sjedi u mraku, pali cigaretu, a niz lice mu teku rijeke, uz koje žive još manji ljudi i još manji djedovi koji isto tako

sjede u mraku, usred plavih i smeđih svjetala, pokraj svojih unuka koji ne njihovim licima vide svjetove s još manjim ljudima i još manjim djedovima. Samo mi ne živimo na nečijem licu; mi živimo u pravom velikom svijetu, u kojem je sve stvarno i strašno.

Naše su sobe u Drveniku pune slika. Većinu je naslikao dedo Lisse, djed moga rođaka Mladena; na tim je slikama Drvenik, isti ovakav u kojem mi danas živimo, ali puno manji i nekako nakrivljen, kao da ga gledaju oči pune suza. Te su slike prave; stvarne su i kuće na njima i ljudi koji u tim kućama žive, ali se ne mogu vidjeti jer su iza zidova. Iza zida naše kuće na slikama dede Lissea sam i ja, ali puno manji, nakrivljen i nevidljiv. Kad ih pred spavanje gledam, uvijek znam da ću već ujutro biti izvan tih slika i da ću gledati veliki pravi Drvenik; one su i naslikane samo zato da navečer ne zaboravimo da smo u Drveniku i da se ne iznenadimo kad opet izađemo van.

Iznad kreveta na kojem spavam mala je slika na kojoj je moja mama. Mama je bila moja prva riječ; izgovarao sam je gledajući njezino lice iznad svoje glave, a kad je mama otišla u Sarajevo, prstom sam pokazivao na sliku i govorio *mama, mama*, a baki je tada bilo teško jer je ona mislila da to na slici nije moja mama, ali mi to nije mogla reći jer je mislila da ću početi plakati. Tako je kasnije govorila, a meni je bilo smiješno; zašto bih plakao kad znam da je to na slici mama i da nitko na svijetu tako ne izgleda osim moje mame, nijedna druga mama, ona me s te slike gleda, daleko je i htjela bi mi nešto reći, ali je tako daleko da se nijedna riječ između nas ne može čuti i samo će me gledati sve dok opet ne dođe u Drvenik ili dok mi ne odemo u Sarajevo.

U Sarajevu te slike nema; ona je samo u Drveniku i gledam je samo kad mama nije tu. Slika je kao ona riječ koja se nekom šapne na uho i koju više nitko na cijelome svijetu neće čuti, riječ koja postoji samo između nje i mene, dok drugi misle da nje nema; drugi misle da je na toj slici netko drugi jer sliku ne mogu vidjeti očima onoga kome je namijenjena. Živio sam i rastao u Drveniku bez mame, ali se ona plašila mraka kad bih se mraka plašio ja, ona bi sanjala strašnoga crnog čovjeka kad bih ga sanjao i ja, osjećala je sve što sam osjećao jer je bila na toj slici i jer je samo za sliku bila tako lijepa i mirna.

Onoga ljeta kad smo se zauvijek vratili u Sarajevo štetali smo baka i ja Titovom ulicom. U jednom izlogu stajala je velika knjiga na kojoj je bila ta ista slika, ta ista moja mama. Ispod njezine glave pisalo je Vermeer. Zaustavili smo se, baka nije ništa rekla, baka je čekala i osjećao sam da me hvata neki jad, ono od čega suze ne teku iz očiju, nego iskaču iz njih kao krijesnice. Znao sam što sad baka misli; nije mi mogla reći kad sam imao godinu, tri ili pet, a sad ću se, evo, uvjeriti i sam; bio sam jadan jer ona nije ništa shvaćala, za nju je

vrijeme prolazilo na neki drukčiji način, a slike i riječi su lancima bili vezani jedni za druge i vjerovala je kako će ono što sada vidim promijeniti sliku koju sam gledao otkako sam rekao *mama* i pokazivao prstom na nju jer mi se još činilo kako između onoga što vidim i onoga što vide moji dobri i dragi nema razlike.

Bila je to moja mama, rekao sam baki. *Hoćeš li da kupimo, knjigu?... Šta će nam ta knjiga?... Pa zbog slike... Ne treba mi, imam je, na njoj je bila moja mama*. Bio je to trenutak kad se priča o slici završila. Nitko je više nije spominjao jer je svim mojim odraslima nanosila bol o kojemu nisam ništa znao, niti sam ga osjećao. Osjećali su se krivim što nisam baš svakoga dana odrastao uz svoju mamu i vjerovali su da sam zbog toga nesretan ili da će oni za kaznu biti zbog toga nesretni. I možda su doista već bili nesretni, samo što je njihova nesreća za mene bila mala jer se nije ticala ni mene, ni naših života, nego se ticala toga što nisu imali oči za tu sliku. Čudno mi je bilo što se barem mama nije mogla na njoj prepoznati, nego je svoje lice prepustila nekim slučajnim anđelima da ga uokvire iznad moje glave.

Bio sam u trećem razredu osnovne škole kad sam prvi put otvorio tešku debelu knjigu na kojoj je pisalo *Historija likovne umjetnosti*. Na 489. stranici opet sam našao tu sliku, zvala se *Djevojka s bisernom naušnicom* i pisalo je da je naslikana 1665. godine. Pomislio sam kako je svijet velik i čudan: tristo dvije godine prije nego što sam na sliku pokazao prstom i rekao *mama*, netko je vidio mene kako ležim na leđima u mračnoj sobi, gledam pauke koji sasvim slobodno hodaju po stropu i lebde zrakom, pa mi je naslikao mamu.

Više nisam rakovima otkidao štipaljke, niti sam njihova tijela drobio po plićaku; pomirio sam se s tim da o njima ništa ne znam i da im ne vidim oči, znao sam da nemaju krvi i da nisu kao ja, ali se jedan drukčiji svijet već sklopio iznad moje glave, u njemu je svaka riječ značila baš to i svaka je mogla uplašiti i zaboljeti. Više nikad mamu nisam vidio na slici i zaboljeli su me svi mrtvi rakovi.

ŠTA ĆE REĆI MAMA ALLENDE

Šestoga rujna počela je škola, učiteljica je rekla *djeco jesen, olovke u šake, papir pred sebe i na posao*. Pogledao sam kroz prozor u sunčan ljetni dan, zašto jesen kad nije jesen, mislio sam i počeo lagati: "Opalo je lišće, iz oblaka curi kiša, umoran pas vrzma mi se

oko nogu." Dalje nije išlo; nije mi padalo na pamet što još učiteljica očekuje od jeseni i što bi joj se sve moglo podvaliti, digao sam ruku: *drugarice učiteljice, jeste li ponijeli kišobran?... Molim?.. Zanima me jeste li ponijeli kišobran... Zašto pitaš? Piši sastav, nema još puno vremena.* Napisao sam: "Prošla je učiteljica. Nije imala kišobran jer ga je zaboravila kod kuće.. Ja sam je pozdravio i pitao: *drugarice učiteljice je li ovo došla jesen.* Potpisao sam se i predao rad. Učiteljica se iznenadila da sam tako brzo gotov; zapravo, nije se baš toliko iznenadila koliko je djelovala uvjerenom da sastav ništa ne valja. Tek sam drugi razred i još uvijek ne znam kako stvari u školi funkcioniraju: što je kraće i s manje opisa, književno će djelo dobiti nižu ocjenu. *Mašta, mašti se prepusti, fantaziraj malo i zamišljaj, opisuju, nemoj reći jesen, nego kaži zrela, bogata i rujna jesen,* rekla mi je sutra nakon što mi je dala dvojku.

Ali u mojoj mašti ona nije zrela, bogata i rujna, nego je jesen i gotovo, opirao sam se. Popodne je zazvonio telefon, učiteljica, tražila je moju mamu i rekla joj da sutra dođe u školu na razgovor. *Šta si uradio?*, namrštila se je kao da će me zgromiti, *ništa nisam uradio, samo sam rekao da jesen meni nije bogata i učiteljica mi je dala dva... Ako u školi kažu da je bogata, onda ti ima biti bogata,* pedagoški je zaključila mama, a ja sam otvorio enciklopediju Svijet oko nas, onu stranicu na kojoj je bila slika cirkusa: letačice na trapezu, lav skače kroz zapaljeni kolut, slon stoji na zadnjim nogama, a muškarac s ogromnim brkovima i u prugastome kostimu iznad glave drži velike crne utege. Bila mi je muka od jeseni i od prvog dana škole; htio sam ići u cirkus ili nisam htio ići u cirkus, nego sam htio nastupati u cirkusu, kao lav, slon ili žirafa i osjećao sam se strašno ograničen u svom ljudskom tijelu. Na žalost, nisam čitao Sartrea i još nisam znao ništa o egzistencijalnim tjeskobama. S njima ću se upoznati tek kada ih više ne budem imao jer ću se sav pretvoriti u jednu egzistencijalnu tjeskobu, pa će mi jesen biti zrela, bogata i rujna, jesen za čistu peticu.

Televizijski dnevnik počinjao je u osam; u petnaest do osam crtani film, onda reklame, pa kazaljka sata koja se pune tri minute okreće ekranom, globus-pleše u ritmu simfonije i kozmičke grmljavine, plove kontinenti, svijet počinje velikom Afrikom i malom Europom, nastavlja se dvjema Amerikama, velikim

Tihim oceanom i Azijom, na kraju simfonije opet Afrika i Europa, pa lice Mufida Memije podvezano debelim čvorom kravate, u rukama drži papir, najnovije vijesti iz Santiago de Chilea, predsjednička palača još nije pala, snage vojne hunte nadiru, štrajk vozača kamiona traje, Salvador Allende uputio je dramatičan poziv svim Čileancima i svjetskoj javnosti... *Jesmo li i mi svjetska javnost?* pitam baku. U

neku ruku jesmo... A u koju ruku nismo?... U tu kojom mi mašeš ispred ekrana, pa ništa ne vidim.

Dobio sam jedinicu iz matematike i odmah sam je odlučio prešutjeti. Roditeljski sastanak je za petnaest dana. Toliko dugo mama neće znati. Već sam se osjećao kao osuđenik na smrt kojem je ostalo još petnaest dana. Srećom, tek mi je sedam godina, a tada je petnaest dana .kao petnaest godina. Preda mnom je dugo i sporo vrijeme; što budem stariji, ono će sve brže protjecati, ubrzavat će se kao veliki interkontinentalni, međugalaktički kamion, sve dok ne postane tako brzo da ga više neću uloviti, pa će bježati daleko ispred mene i činit će mi se kako je najveći dio moga života bio tada, dok sam imao sedam godina i da ću i četvrt stoljeća kasnije biti iskustvom sedmogodišnjak koji je greškom upao u stroj za brzo starenje. Nakon što sam prešutio prvu jedinicu, prešućivat ću i svaku sljedeću, sve dok se ne umorim i ne ostarim, dok ne završim školovanje i dok mami na kraju ne dosadi da se bavi mojim jedinicama.

Iz škole sam se vratio s tajnom. Činilo mi se da bi mi mogli jedinicu s lica pročitati; mama, istina, ne, ona ne čita ono što na mome licu piše, tata isto tako ne, on se ne usuđuje čitati jer dolazi samo posjetiti sina, ali baka, ona bi svakako mogla pročitati, ali nju moje jedinice uopće ne zanimaju. Već je sjela pred televizor, skoro će osam, nervozno puši i čeka početak dnevnika. *U predsjedničkoj palači Monada ubijen je predsjednik Čilea Salvador Allende, govori Mufid Memija, e jedna mu majka, kaže baka, u palaču ulazi brkati muškarac sa šljemom na glavi,*

Augusta Pinochet, kaže Memija, svinja fašistička, kaže baka, tko je to, pitam, on je ubio Allendea, kaže baka, a zašto ga nismo branili?... A kako bi ga mi iz Sarajeva branili?... Tako, pozvao nas je?... Šta pričaš, koga je pozvao?... Nas, mi smo u neku ruku svjetska javnost... E, u tu ruku u koju smo svjetska javnost, u tu ruku smo ga i branili, jedna li mu majka... Ko je majka Salvadora Allendea?... Ne znam, valjda, nesretna, nije živa... Zašto ne bi bila živa?... Bolje je da nije živa ako su joj ubili sina... A da su ubili nju, je l' bi bilo bolje da on nije živ?... Ne, to je druga stvar. Sinovi trebaju nadživjeti majke. Pogledao sam svoju mamu. Ona uopće nije gledala dnevnik. Sjedila je za kuhinjskim stolom i jela grah. Tek se vratila s posla, a moja mama bi najčešće po povratku s posla jela grah ili bi imala migrenu, pa bi bez graha otišla u sobu, spustila rolete, legla i glasno kukala.

Zašto je ubijen Salvador Allende? pitao sam je. Spustila je kašiku u tanjur, nalaktila se i podbočila glavu: *zato što su ga ubili fašisti.* Sve mi je, naravno, bilo jasno, kad fašisti ubijaju, onda ne pitaš zašto ubijaju; ona me je gledala nekako puna ponosa, bila je mlada, a mlade mame su tih godina bile sretne kad bi im se sinovi

raspitali za Salvadora Allendea. A mene od smrti nije hvatala jeza; smrt je u sebi još uvijek imala neke privlačnosti i još uvijek je bila samo znak na licu svijeta, kao što je znak i jesen, zrela, bogata i rujna. Nisam znao ništa o prizivanju smrti, niti sam bio praznovjeran, pa da znam kako smrt ne valja prečesto spominjati i prizivati, ali ipak te večeri nisam pitao mamu hoće li umrijeti prije mene ili će kao Allendeova mama na televiziji gledati snimke iz palače Monada. Naravno, ako je Allendeova mama živa, a bit će da jest kad baka već toliko strepi. Sve od čega je ona strepila, to se i ostvarilo.

Došla je subota; mama je usisavala po kući, a ja sam se igrao plastičnim pištoljem. Ne znam protiv koga sam ratovao, vjerojatno protiv Pinocheta, mama se sagnula i pokušavala usisati prašinu ispod kauča; prišao sam joj, prslonio pištolj na njezinu sljepoočnicu i opalio. Ispustila je cijev od usisivača, uspravila se, zapanjeno lice, mislim da će me udariti, nije me udarila, potekle su joj suze, istrčala je iz dnevnog boravka, povikala *mama, mama*, baka je sjedila na terasi i čitala novine, znao sam da sam učinio nešto strašno, ali sam isto tako znao da neću dobiti batine. Išunjao sam se u hodnik, na vrhovima prstiju došao do vrata terase i provirio. Mama je ridala, glava joj je bila u bakinu krilu, ona ju je milovala i govorila: *neka, neka, smiri se, nije to ništa... Kako nije, rodila sam monstruma*. Vratio sam se u sobu, otvorio enciklopediju na stranici s cirkusom, ali ništa nisam vidio, nisam mogao gledati, bilo mi je teško. Ako sam monstrum, bit će nešto strašno.

Zašto si ono uradio? pitala me je baka. Bili smo sami jer je mama bila na poslu. *Zbog mame Allende... Kakve veze ima mama Allende s tvojom mamom, zašto si pucao u nju?... Samo sam se igrao... Čega si se igrao?... Čilea...Kako si se to igrao Čilea da pucaš u svoju mamu?... Bio sam Allende... Allende nije pucao u svoju mamu, šta ti je!* Baku nikada nisam vidio takvu; postala je strašno ozbiljna, ali ne i ljuta, više je bila onako ozbiljno tužna. *Rekla si da je bolje ako Allendeova mama nije živa, već sam sav bio u suzama. Rekla sam, ali Miljenko... Pa, ako si rekla, šta sam onda kriv, samo sam se igrao Allendea i samo sam htio da njegova mama ne bude živa.* Nikada nisam bio tako neutješan. *Nemoj plakati, Allende je bio dobar i nikada ne bi ubio svoju mamu... Pa zašto ako je bolje da ne bude živa.* Nisam ni primjećivao daje baka sa svakom rečenicom sve očajnija. *Sinovi ne ubijaju mame nikad, ni onda kad je to bolje, jer nikada nije bolje da sinovi ubijaju majke i molim te pusti me sad na miru s Allendeom, igraj se nečeg drugog, igraj se partizana i Nijemaca, ubijaj njih ako ti je do toga, ali više nikad nemoj pucati u svoju majku.*

Po podne je opet sve bilo u najboljem redu. Mama je zaboravila

da sam je ubio i mirno je jela grah. Nisam se više igrao Allendea. Čekao sam televizijski dnevnik, vijesti iz Santiago de Chilea, na nekom je nogometnom stadionu Pinochet gitaristu, Allendeovu prijatelju, odsijekao prste na rukama, a ja sam se tad zarekao da nikada neću svirati gitaru.

Petnaestog dana, baš prije nego što će mama saznati za jedinicu iz matematike, učiteljica je u razred dovela novog učenika. *Ovo je Ricardo*, rekla je, *on ne zna naš jezik, ali će ga naučiti*. Ricardo je sjeo u zadnju klupu, bio je sitan i crn; imao je kosu koja je bila toliko crna da ti se činilo kako je zapravo plava. *Ricardo je iz Čilea*, upozorila nas je učiteljica na satu razredne zajednice, *ali je sada i on iz Sarajeva, pa vas molim da se prema njemu ponašate kao da je oduvijek iz Sarajeva*. Nisam razumio što to znači, iako sam shvatio kako je nešto strašno ozbiljno u pitanju Prije nego što Ricardo nauči naš jezik ja ću naučiti kako se treba ponašati prema ljudima koji su oduvijek iz Sarajeva. To mi je bilo jako važno; zbog Salvadora Allendea i zbog mame Allende, pitat ću ga je li živa mama Allende, ako jest onda ćemo se igrati palače Monada, Pinochet će opet ubijati Allendea, a Ricardo i ja ćemo ga spašavati. Samo da čujem što će mama Allende reći kad joj opet budu ubijali sina.

NEĆU ŠLAFEN

Netko ujutro pojede snove, proguta ih i usisa to malo biće mraka, biće zore, onih sati koji iščeznu prespavani ili kao priprema za smrt, to vrijeme koje će sigurno doći i za sobom neće ostaviti ništa, nijednu stvar, nikakvo sjećanje, ništa što bi poslužilo kao trag za kojim ću poći kao što hrabri princ polazi u šumu da tamo pronađe nešto izgubljeno što bi spasilo kraljevinu. Nekoliko trenutaka pred buđenje malo biće mraka izlazi iz glave, srca i sobe i žurno napušta svijet; u odlasku uvijek malo kasni, neuredno biće mraka, i zato ponešto zaboravi, nešto mu ostane i toga se sutra sjećam, imam ga kao svoj san ukraden od mraka i od njega tek otišloga; katkad mu ugledam crnu nožicu dok bježi iz moje sobe, vidim kako za sobom vuče koferčiće na kojima su naljepnice s natpisima Amsterdam, Berlin, Novosibirsk, Sarajevo... Sarajevo, Sarajevo, Sarajevo, to drago sanjano mjesto, taj ogromni grad, najveći na svijetu jer je jedini, jer su mi samo četiri godine i jer u tim koferčićima na drugi svijet odlaze snovi od prošle noći koji će me jednoga dana dočekati, tamo gore na nebu, na nebu kojega nema, dočekat će mene kojega više neće biti, u sobi kao ova,

ti snovi kao jedino pokućstvo i trag.

Ne volim spavati. Borim se protiv spavanja svim snagama, ali one još nisu dovoljno jake, bakine ruke podižu me u zrak, love u naručje, baka govori, *hajde, idemo schlafengehn*, a ja vičem da se ori kuća, ori se naša ulica i naš veliki grad: *neću šlafen, neću šlafen*. Njoj to nije važno; nosi me u sobu, stavit će me na krevet, i dalje vičem *neću šlafen*; više ne čujem njezine riječi, ona me je izdala, ona ne razumije; misli da ja ništa ne znam, da su moje suze - suze djeteta i da ono što govorim vrijedi samo kao pospano grintanje umornoga djeteta. Baka ne zna za užas koji nastupa kad me stavi u postelju i pokrije; prije nego što me je pokrila ja sam već zaspao; tad ostajem sam i tonem u svijet koji je tuđ i u kojem je moja samoća najveća na svijetu. Kad me budete ostavljali, neće to biti ništa; možete me sad ostaviti gdje vam je volja, samo ću slegnuti ramenima jer nigdje neću biti toliko sam, niti će ijedan svijet biti tako tuđ kao što sam bio sam i kao što je tuđ bio svijet tih snova. Sa četiri godine ja sanjam ono o čemu ništa ne znam, sanjam sve užase i strašne aveti, sve strahove koji će me u životu stići; sanjam sve ono što ću jednom upoznati; gledat ću čovjeka kako na ulici ostaje bez glave i tada ću reći: gle, pa to sam već sanjao dok je ovim istim gradom odjekivalo *neću šlafen, neću šlafen, neću šlafengen*. Sanjam svake noći i pokušavam zavikati u svojim snovima, da me netko čuje, da dođe po mene i izvede me van, ali ne dajem glasa od sebe; šutim kao što vjerojatno šuti grob, moj grob ili nečiji drugi, to je svejedno, ali šutim i sanjam sve do jutra, do časa kada počinjem zaboravljati i kada se budim; baka me tada gleda, ja joj se smiješim, kao da ničega nije bilo i ništa se strašno nije dogodilo. Ona govori: *Blažena djeca, ona sve zaborave, ničega se djeca neće sjećati* i doista vjeruje u to, a ja sam samo zaboravljao svoje snove i budio se nasmiješen.

Baka ide u Rusiju. Zašto ne idem ja? Ne idem zato što sam još mali. Šteta je malu djecu voditi na tako dalek put. To je za njih veliki štramac i velika muka, a korist im je zapravo nikakva. Ne idem jer bih zaboravio sve što bih vidio. To kažu mama i baka; sjedim u kutu uvrijeđen, govorim sebi - zapamtit ću sve ovo i milujem malu sivu Volkswagenovu bubu. Vozit ću jednom takvu, u stvarnom svijetu i na stvarnim ulicama, ali to još ne mogu znati. Četiri su mi godine i o svojoj budućnosti ne znam ništa jer se budućnost još nije dogodila. Jednom kad budem na pravoj cesti vozio pravu bubu, neću biti sasvim siguran što se zapravo dogodilo: jesam li porastao ili sam se toliko smanjio da sam mogao ući u onu malu sivu bubu koju sam sav očajan dodirivao onoga dana kad je baka odlazila u Rusiju i kad sam mislio: moram pamtiti, moram pamtiti, moram pamtiti... Jer ako ne budem pamtio, tada me nigdje neće voditi sa sobom, nikada neću ići

u Rusiju i nikada neću gledati sebe na šarenim fotografijama s putovanja.

Idemo spavati, rekla je mama; ja sam otvorio usta, htio sam nešto reći, htio sam vikati *neću šlaf*, ali ne mogu jer ona nije rekla pravu stvar, nije rekla *schlafengehn*, a bez toga nema ničega, nema mene koji bih urlao; tu sam ja koji šuti, poluotvorenih usta, užasnuta pogleda koji više ne dodiruje ni jednu jedinu stvar; položila me je na krevet, poljubila u obraz, rekla *laku noć* i otišla. Nisam mogao zatvoriti oči jer sam znao da će, ako ih zatvorim, uvijek ostati ovako i da se više nikada neću boriti protiv spavanja, da ću postati slab i nemoćan i povjerovati kako postoje unaprijed izgubljene bitke i ratovi koji ne zaslužuju čak ni suzu.

Dok je baka bila u Rusiji, moji snovi nisu bili strašni. Bili su samo tužni: po njima su plovili mali drveni brodići sa starim ribarima koji su na glavama imali slamnate šešire moga djeda, plovili su i topuli ti sićušni kaići, a dok su tonuli, starci se u njima ne bi ni pomaknuli; nestajali bi s površine kao da ne osjećaju razliku između svijeta iznad i svijeta ispod mora i kao da je već sve svejedno u toj velikoj slanoj vodi koju sanjam i slana je kao što su slane moje suze kada ih poslije ližem s ruke i dobro pazim da me tko ne vidi jer ako me vide da ližem suze, tada će znati da više nisam očajan.

Tih dana budio sam se bez osmijeha. Mama je to primijetila i bila je očajna. Bio je to za nju krunski dokaz da baku volim više od nje jer se, eto, baki ujutro smiješim. Bože, kako je moja mama mlada i kako samo nije pametna. Jednom će mi reći *da mi je ova pamet, a da mi je dvadeset i osam godina*, a ja joj neću reći ništa da ju ne bih žalostio, ali bih joj mogao reći ovo što ću sad reći vama: *Mama, kako si ti grozno glupa, glupa si, glupa si, glupa si, pa trebala si samo govoriti idemo schlafen, idemo schlafengehn, pa bih se i tebi ujutro smiješio i nikad se ne bi sjetila da te volim manje.*

Iz Rusije baka se vratila s mrtvom lisicom oko vrata. Lisica je imala staklene oči i plastičnu njušku; jadna mala lisica; pitao sam *baku je li i ona nečija dijete* nakon što mi je rekla da ne smijem ubijati mrave jer su i oni nečija djeca. Baka mi ništa nije odgovorila; kuhala je ručak i nije mogla odgovarati baš na sva pitanja, a meni su uvijek najzanimljivija bila ona na koja nije mogla odgovarati jer je kuhala ručak. *Rusija je ogromna*, rekla je, *ogromna i hladna*, i izvadila je iz torbe drvenu lutku u kojoj je bila manja drvena lutka, u kojoj je bila manja drvena lutka, u kojoj je bila manja drvena lutka, sve do šeste drvene lutke koja se nije mogla otvoriti, ali ja sam vjerovao da je i u njoj manja drvena lutka jer nisam vidio razloga da tako ne bude. Onda sam morao spremati lutke jednu u drugu, baka ih je, onako sve u jednoj, stavila na noćni ormarić da jedno vrijeme tamo stoje kao

ukras, a poslije da zaboravimo na njih, spremimo ih u kartonsku kutiju i odnesemo na tavan. Kad ljudi umru, odnose ih u grobove, a kad umiru stvari, odnose ih na tavane. S tavana stvari jednoga dana odlaze za gradske deponije smeća, ali to se obično događa tek nakon što u grobove odu ljudi koji su ih odnosili na tavane. Sa četiri godine znao sam samo za početak tog dugog puta, znao sam za ljude u grobovima i stvari na tavanima.

Baka me je opet nosila na spavanje. Rekla je *idemo schlafen, idemo schlafengehn*, a ja sam zavikao *neću šlafen*, a ona je rekla *pa ti si ostao isti, a ja mislila da ćeš biti veliki kad se vratim iz Rusije*. Htjela je zvučati prijekorno, moja baka, a zapravo je bila tužna. Ja nikada neću biti tako velik kao što bi ona htjela i nikada joj neću ispričati ono što se tada događalo, niti ću joj reći da se svega sjećam, da ništa nisam zaboravio i da me je trebala sa sobom voditi u Rusiju, ja ništa od toga neću stići jer će baka umrijeti i otići u grob, a mi ćemo za njom očistiti stan da bi smo jednoga dana mogli očistiti i tavan.

Te noći opet sam sanjao strašne snove, opet sam želio vikati, ali nisam mogao i opet je odnekud došlo malo biće mraka i odnijelo ih prije nego što sam se probudio, ali je za njim ipak ostalo nešto. Ostao je san o strašnom crnom čovjeku koji mi se iz daljine, s početka ulice, približava i vodi velikog crnog psa. Mislio sam u svome snu: vidi, to je strašni čovjek, on će uraditi nešto nakon čega me više neće biti ili će me jako boljeti, ali ono je veliki crni pas, on će tad pojesti velikog crnog čovjeka, pa će doći još veći crni čovjek i voditi velikog crnog psa, a on će pojesti još većeg crnog čovjeka nakon što još veći crni čovjek učini da mene jako boli ili da me više nema. Probudio sam se nasmiješen.

Tog dana išli smo u Drvenik. Tamo nas je čekao djed. Poljubio je baku, iako to inače nije činio. Poljubio ju je jer se vratila iz Rusije. Naučio sam da ljudi ljube jedni druge nakon što se vrate s nekog jako dalekog puta ili nakon što se dugo ne vide. Dok sam ja bio u Sarajevu, a baka u Rusiji, djed je stekao novoga prijatelja. Pričao nam je o njemu dok smo išli prema našoj drveničkoj kući. Priča ide ovako: djed je bio u šetnji do Zaostroga i htio je sjesti na klupu da se malo odmori, ali je na klupi već sjedit njegov budući prijatelj. Djed je pristojno upitao je li slobodno, ali on ga nije razumio. Onda ga je djed to isto pitao na njemačkom, budući prijatelj mu je odgovorio i tako su se upoznali. Zove se Ralf, Amerikanac je i ima velikog njemačkog ovčara; djed misli da je Ralf špijun, ali mu to ne smeta; svi se mi bavimo svojim poslom, samo je važno da taj posao obavljamo kako treba. Ralf je sada u Makarskoj, a popodne će nam doći u posjetu.

Oko četiri došao je veliki crni čovjek, a vodio je velikog crnog psa. Pružio mi je ruku, ozbiljno se rukovao kao da sam ja odrasli i kao

da zna da volim kad se sa mnom rukuju kao sa odraslim, a onda sam pošao prema psu, djed je rekao *čekaj!*, stao sam, Ralf je prišao psu, nešto mu šapnuo na uho, mahnuo mi rukom, pas se zvao Donna, sjeo sam ispred Donnine glave, spustio joj ruku na čelo, rekao *Donna, ti si Amerikanac... Donna je žensko*, ispravio me je djed, *Donna, ti si prva Amerikanka koju poznajem i ja te volim*. Svi su se nasmijali. Baka je Ralfu na njemački prevela šta sam ja rekao. Ralf se smijao kao džin iz bajki ahahahaha... ahahahaha... ahahahaha. Donna me je gledala, njušku je naslonila na kuhinjske pločice, žmirkala je i ja sam znao da i ona zna i da razumije zašto je volim. Sjećala se moga sna jer sam ga se i ja sjećao. Ona je bila u mome snu, ali nije spavala, pa joj malo biće mraka nije ni moglo mene odnijeti iz sjećanja. Donna jede strašne crne ljude, a ja to znam. Ali, kako će pojesti Ralfa, pa on je djedov prijatelj, crn je, ali nije strašan. Tada sam bio siguran da je djed u pravu: Ralf nije strašni crni čovjek. Ralf je špijun.

Sutra smo s Ralfom i Donnom išli u Dubrovnik. Vozili smo se u Kadilaku koji je, kada ga gledate iz daljine, izgledao kao od srebra, ali nije bio od srebra, nego je bio od lima kao i svi drugi auti. *Kadilak klizi kao lađa*, baka je rekla tetki Loli kad smo došli u Dubrovnik. Ja sam sjedio ispod trpezarijskoga stola, ispred mene je ležala Donna. Šutjeli smo tako: ona jer psi ne govore, a ja jer sam u tom trenutku bio onaj princ s početka priče, bio sam gospodar beskrajnoga kraljevstva i više ničega nije bilo što nije moje. Sjedio sam i čekao da Donna učini nešto, da se naseli u moje snove i učini me njihovim gospodarom. Dugo ću vjerovati da me je Donna tog dana prevarila i da nije učinila ništa.

Ralf i Donna došli su i dogodne, a onda je Ralf počeo slati razglednice sa svih strana svijeta, iz dalekih gradova i s otoka za koje nitko od nas nije čuo. Ispisivao je pozdrave djedu i baki i uvijek ponavljao da Miljenka pozdravlja njegova američka prijateljica. Nakon što je posljednja razglednica stigla prije šest mjeseci, baka je pitala: *Šta je s Ralfom, dugo se ne javlja?* Djed je slegnuo ramenima i uzdahnuo. Opet je prošlo šest mjeseci, a baka je ponovila svoje pitanje. Nakon što je prošlo četiri puta po šest mjeseci djed je rekao: *A možda je Ralf umro, ko zna, nije imao nikog svoga, sigurno je umro u nekom od hotela u nekoj od zemalja*. Pomislio sam tada: a šta je bilo s Donnom i nadao se dugo da će se jednom negdje pojaviti, barem u snovima, moja američka prijateljica. Vjerujem da ću to misliti zauvijek. Kad budem vidio ljude koji će nasred ulice ostajati bez glava, tek tada ću znati da me je samo Donna spasila od takvih snova.

OVO DIJETE NIKAD NE PANIČARI

Već je lipanj, moj rođendan bio je prije sedam dana, a jučer sam otkrio svijet prelomljenih sjena. Bilo je to ovako: Doputovali smo u Drvenik, baka i ja, i čim smo došli, ona je rekla *hajde ti, igray se*, a ja sam znao zašto me odmah tjera; sad će podignuti telefonsku slušalicu, zvat će tatu u Sarajevo ili će zvati ujaka ili će zvati nekoga drugog s kime će voditi ozbiljan telefonski razgovor, nekoga tko je zabrinut kao i mi jer je mama dan nakon moga rođendana otišla u Ljubljanu, na operaciju. Tata je rekao *nije ništa strašno*, mama je načinila dvije oštre bore, dvije usjekline između očiju i rekla *nikad se ne zna, može se to pretvoriti, može podivljati*, tata je rekao *zato i ideš u Ljubljanu da se ne bi plašili da će podivljati*, baka je pitala pa *šta je zapravo to*, a tata je rekao *ništa, sasvim mala ranica na grliću*. Sjedio sam ispod stola, pravio se da gradim od lego kocaka dvorac za kraljicu Zaboravku, ali nisam gradio ništa, nego sam prisluškivao i pokušavao nešto razumjeti. Umjesto da razumijem, raslo je to veliko hladno i šuplje u grudima, ispod one kosti gdje je disanje i gdje je kucanje srca. To veliko nešto nisam poznavao jer nije bilo sastavljeno od strahova koji su bili moji, niti od krivnje zbog nečega što sam učinio. Bilo je to nešto novo i tuđe, o čemu nisam mogao misliti jer se nije imalo što misliti, ali sam ga osjećao kako odguruje moje kosti i širi se, veliko hladno i šuplje, a onda se pretvara u mrtvi zrak i sjenu koja nije samo moja nego lebdi od velikih srca bake, mame i tate i natrag do moga srca, koje je, eto, tako postalo srce koje s drugima dijeli strašne i ozbiljne stvari. Ranica je mala riječ, kao autić, kockica i kamenčić, ali ona znači nešto strašno. Ranije nije bilo takvih riječi: sve malo je do ranice bilo bezazleno i drago, sitno u očima i milo iza pogleda, a sada se promijenilo. Promijenilo se dan nakon moga rođendana dok sam prisluškivao baku, mamu i tatu. Došao je kraj malim stvarima i njihovoj dobroti: svijet se više neće sakrivati u deminutive i živjeti u njima svoj mali izgubljeni raj, u kućicama sagrađenim od lego kockica, na sitnim otomančićima iznad kojih su se zauvijek raspršili snovi tajnih princeza.

Baka sada telefonira. Mislio sam o tome dok sam koračao uz kamene dalmatinske kuće; baš sam koračao, a ne išao; uživao sam u koračanju i htio koracima pogaziti ono što mi se vrzmalo glavom. Mama je otišla daleko, čak u Ljubljanu, u bolnicu, na operaciju. *U bolnicu se ide po zdravlje, a ne po bolove*, govorio je tata kad su me vodili da mi vade krajnike, ali zašto se krajnici vade u Sarajevu, a

zbog ranice se ide u Ljubljani? Zato što je ranica nešto toliko strašno da se mora otići jako daleko, kao u onoj bajci u kojoj su po sreću odlazili iza sedam gora i sedam gradova, da bi se našlo zdravlje. Ali toliki put ne završava uvijek sretno kao u bajci: bajka i jest bajka jer je priča o sretnome završetku, samo što sretnih završetaka ima malo i ljudi uglavnom ostaju izvan bajki. Ne mogu svi stati u njih. U bajkama ima mjesta za nekoliko starih kraljeva, njihove dobre, loše i pametne kćeri, za kraljicu i par vještica, ali ne i za ljude, njih milijune milijuna; nema mjesta ni za moju mamu koja nije ni kraljica ni princeza, nego je samo obična mama koja radi u računovodstvu, boluje od migrene i pjeva subotom, sva u pari i vodi, dok na ruke pere veš koji se ne smije stavljati u mašinu. Ako je mama otišla tako daleko, čak u Ljubljani, ona je sasvim izgubljena i, nikada se neće vratiti jer njezin život nije bajka; ona je načinila dvije bore između očiju i vjeruje da ranica može podivljati. Moja mama nije Snjeguljica, Pepeljuga i Zaboravka. Ona se neće vratiti iz Ljubljane, nego će ostati tamo zauvijek i vratit će nam je mrtvu kao što, mrtve vraćaju ljude koji u bolnicama ne nađu zdravlje jer se zdravlje često zagubi u bijelim hodnicima i zelenim kotlovnica, u mirisima kloroforma, etera i bolničkoga alkohola, tamo gdje sav zrak miriše na zabrinutost.

Mislio sam tako i počeo sam pratiti svoju sjenu. Išla je asfaltom malo iza mene, vidio sam je krajem oka i nisam htio za njom okretati glavu. Želio sam je gledati onako slučajno, da ništa ne promijenim, a da je ipak vidim. Kad sam se malo primaknuo bijelom kamenom zidu, pola sjene nestalo je s asfalta i penjalo se uz kuću. Do trbuha sam plovio asfaltom, a grudi, vrat i glava, išli su kućom. Moja sjena se prelomila, iako sam ja bio cijeli. Vidiš, sjena ipak nije slika čovjeka koja ga uvijek prati i ocrta svaku njegovu kretnju i sasvim mu je ista. Sjena se prelomila, a ja to ne bih ni osjetio da je nisam gledao. Ona me i dalje prati, samo što njezin život više nije i moj život.

Okrenuo sam se i koračao natrag. Sjena je išla malo ispred mene. Nisam se odmicao od zidova i ostavio sam je prelomljenu. Pošao sam kući. Baka je valjda završila s telefoniranjima. *Mama se probudila iz narkoze, rekla je. Nema više ranice?... Nema, ali šta ti znaš o tome? Opet si nešto prisluškiavao... Nisam, ali sam čuo... Ne smiješ slušati razgovore starijih... Zašto? Zato što su bezobrazni?... Ne, nego zato što ih ne razumiješ... Kada ću ih razumjeti?... Jednoga dana, onda kad odrasteš... Jesu li baš svi tako strašni?... Ko je li tako strašan?... Jesu li svi razgovori odraslih tako strašni kao vaši razgovori?... Ne, naši razgovori nisu strašni, ali ih ti ne razumiješ... Razgovor o ranici nije strašan?... Nije, to je samo razgovor o bolesti... Zašto smijem slušati razgovore o mom bronhitisu, a ne smijem slušati razgovore o ranici?... E, nećeš mi više slušati ni o bronhitisu, vraže*

jedan, vidi kako si se uprljao, idi peri ruke, idi umij se i nemoj da te više vidim takvoga, hvatala se baka za okvire naočala, kao što se uvijek hvatala kad bi htjela pokazati da je ljuta.

Ležao sam pokriven do vrata, gledao u strop i slušao njezin glas. Čitala mi je Bijelog očnjaka. Svake večeri po deset stranica. Već smo stigli do polovine knjige. Bijeli očnjak je vuk koji razmišlja i osjeća i kojem se u životu događaju strašne stvari upravo zato što razmišlja i osjeća. To nije bajka i zato se plašim da neće biti sretnoga završetka, ali danas ne pratim bakin glas, ne pamtim rečenice i ne osjećam se kao Bijeli očnjak, a da bih slušao priču o Bijelom očnjaku, moram se osjećati kao Bijeli očnjak jer je bez toga priča nemoguća. Čovjek se u bajkama ne osjeća kao princ, princeza, stari kralj, hrabri vitez ili Zaboravka, niti se u basnama osjeća kao lisica ili gavran, ali se u pravim pričama mora osjećati kao Bijeli očnjak da bi mogao razumjeti što se Bijelome očnjaku događalo. Bajke i basne su izmišljene, a prave su se priče stvarno dogodile. Ako se nisu dogodile, onda će se dogoditi kad ih budemo slušali ili kad jednoga dana naučimo čitati, pa ih budemo čitali. Dogodit će se baš nama, onoga trenutka kad priča bude pročitana, a za tako nešto potrebna je velika hrabrost jer priče nemaju uvijek sretno završetke i jer čovjek mora ubiti strah da bi živio u priči. Život u priči ljepši je od života u životu jer se u priči događaju samo važne stvari i jer u pričama nema onih dana kad se ne događa ništa i svijet je običan kao što su obični bijeli datumi u zidnome kalendaru.

Hoće li mama doći iz Ljubljane prije kraja Bijeloga očnjaka? prekinuo sam baku u čitanju. Mislím da neće, imamo još osamdeset stranica, a to je osam dana. Mama dolazi tek za petnaest... A smije li se kraj knjige znati prije nego što je pročitaš?... Smije, ali onda knjiga nije zanimljiva... Jesi li ranije čitala Bijelog očnjaka?... Jesam, najmanje pet puta... I uvijek bi zaboravila kraj?... Ne, ne bih ga zaboravila, ali mi se činilo kao da ga ne znam i kao da se kraj možda može promijeniti... Ne bih volio da se Bijelom očnjaku dogodi nešto loše prije nego što mama dođe iz Ljubljane... Zašto misliš da će mu se dogoditi nešto loše?... Pa zato što se dobre stvari moraju događati samo u bajkama. Inače ne... Ko ti je to rekao?... Niko mi nije rekao. Sam znam... Ja nisam znala... Praviš se da nisi znala... Ne, ozbiljno nisam znala. Nikad nisam mislila o tome... A jesi li mislila o tome zašto se prelome sjene, pa do pola ostanješ na asfaltu, a od pola si na zidu? Baka me je pogledala, sklopila knjigu i rekla da je pospana. To je bilo čudno. Ona nikada nije bila pospana prije nego što bih ja zaspao, a za poslije ne znam jer bih već spavao kad bi ona lijegala u krevet. Ove večeri sve je bilo drukčije. Baka se plašila da mama ne umre, a ja sam to znao. Tačno sam znao što ona misli. Ako mama

umre, ostat ćemo sami, ona, djed i ja, a oni su stari; stari ljudi plaše se biti sami s djecom jer im se čini da će jednom zatvoriti oči, recimo za nedjeljnog popodnevnog odmora, i da ih više neće otvoriti, a djeca će tada ostati sama, uzaludno okretati telefonske brojeve, dozivati susjede i na kraju ostati zauvijek sama pokraj usnulih djedova i baka. Djeca ne smiju biti sama jer je samoća nešto odraslo; rastemo da bismo jednoga dana mogli ostati sasvim sami i da se zbog toga više nitko ne mora brinuti. Mislila je tako baka i pravila se da je zaspala prije mene.

Na kraju je stvarno zaspala. U snu je puhala kao veliki miš. Udahnula bi zrak kroz nos, a onda ga pućnula kroz usta. Stvarno se čulo to puć. Samo je ona tako spavala. Znam to jer sam sa svima njima već spavao u istim sobama i pokraj svih bivao budnim. Mama je spavala tiho, ali je jednom izgovorila riječ u svome snu. Pitao sam je *šta si ono rekla noćas* i pogledala me kao da je došla s jedinicom iz neke svoje škole. Ni ona se nije sjećala svojih snova jer je i njoj dolazilo ono malo biće mraka. Tata je spavao mljackajući i škrgućući zubima. Njegovo je spavanje smiješno; kao da se trudi nekoga zabavljati spavajući ili mu netko ne bi dao da spava kad ne bi bio smiješan. Ujak je grozno hrkao, pa sam cijele noći bio užasno ljut na njega.

Ali baš nitko nije spavao puckajući, čak ni djed koji je s bakom živio pedeset i nešto godina i govorio je da u tom vremenu ljudi moraju postati jako slični jedno drugome, ali on je spavao kašljući jer je bolovao od astme.

Tako se čulo i posljednje puć. Prolazilo je vrijeme, jako dugo vrijeme, čekao sam novo puć, ali ga nije bilo. Nije me baš uhvatio strah, ali ne mogu reći da mi je bilo jako prijatno. Baka je, istina, disala, znači živa je!, no to nikako nije bilo dovoljno. Uplašio sam se da joj nije dobro. Sjedio sam na svome krevetu, bio bih najsretniji da je sada probudim, ali zbog nečega to nisam smio. Treba izdržati sve ovo jer samo tako stvari mogu poći na dobro. Ne smije se paničariti, joj pa ona ne diše, ili se ne vidi jer je mrak, ne znam, ali nekako se više ne miče, evo sad ću vikati, ne smijem vikati, ako budem vikao, mama se neće vratiti iz Ljubljane, baka se neće probuditi, ostat ću sam prije nego što odrastem, a to se ne smije jer djeca ne smiju biti sama kao što se ne smiju ubijati mravi, ne smije se prelaziti cesta a da se ne pogleda lijevo i desno, ne smijem vikati, to bi se zvalo panika, a ja nisam paničar, *ovo dijete nikada ne paničari*, hvali me mama prijateljicama s posla, kad to kaže, sva sija, moja mama koja je sada u Ljubljani, ovo dijete nikada ne paničari je najljepše što ona o meni zna reći, a ako sad budem vikao, ona to više neće govoriti, postat ću obično dijete, tuđe dijete o kojem se ništa ne može reći i

pokvarit ću onu priču iz Dubrovnika kad sam imao samo dvije i pol godine i kad me je Nano izgubio na Pilama, a ja sam mirno otišao do tete Lole, do njezina stana, preko cijeloga Straduna, pa iza crkve svetoga Vlaha i kucao na vrata, otvorila je baka, pitala *gdje je Nano?* a ja sam rekao *Nano se izgubio* i za svaki slučaj napomenuo da nisam ja kriv što se on izgubio. Tada su svi bili ponosni na mene, a mama je prvi put rekla *ovo dijete ne paničari*; kad smo se vratili u Sarajevo, ispričala je i tati kako se Nano izgubio, a tata je rekao *sinčina moj* i tako se počela širiti legenda koja traje do evo ove noći kad bih najradije zaurkao, ali ne smijem da ne bih ovu priču i ovaj život, cijeli ovaj svijet sastavljen od mame u Ljubljani i bake koja ne diše u mraku, jednostavno srušio kao što rušim Zaboravkin dvorac kad mi dosadi.

Onda u Dubrovniku učinio sam nešto ružno. Nisam se rasplakao nasred Pila kao što to čine druga djeca, a nisam jer me je bilo strah plakati pred toliko nepoznatih ljudi i jer me je bilo sram što sam ostao sam. Drugi bi plakali, ne bi se plašili i ne bi ih bilo sram. Strah i sram nisu dobre stvari i bolje se rasplakati. To je svakako hrabrije. Nisam to mogao jer sam kukavica i zato sam išao sam k teti Loli i učinio sam sve da se sjetim puta koji sam uvijek prelazio s nekim. I sjetio sam se. To je bio najduži put koji sam prešao u životu. Kad budem imao hiljadu godina kao stari kralj, ni tada neću preći duži put jer kad imaš dvije i pol godine nijedan nije tako dug kao put od Pila do crkve Svetoga Vlaha.

Vidiš, a o tome ranije uopće nisam mislio! Uživao sam jer su vjerovali da sam dijete koje nikada ne paničari, a zapravo se samo jako plašim i strašno me je sram, pa onda prelazim puteve koje ne prelaze djeca koja plaču pred gomilom stranih ljudi. Ali ni moja mama, ni ona nije tako velika, manja je od bake, djeda i tate; ona se isto tako srami i stalno ju je nečega strah; sve nas maltretira svojim strahovima, a najviše mene, i svi je volimo kad se srami, iako je sram nešto još gore od straha, ali je lijep za gledanje. Mama bi se kao i ja sama vratila da ju je Nano izgubio na Pilama; vratila bi se koliko god to bilo daleko, to sigurno znam jer se strah i sram lako upoznaju, puno lakše nego hrabrost, i zato mamu bolje poznajem nego sve druge i zato uvijek znam što ona može, a što ne može uraditi. E, ako bi se sama znala vratiti s Pila, vratit će se i iz Ljubljane. Ljubljana je puno bliže jer je mama puno odraslija od mene i vratit će se lako; nju je strah i sram i zato ne može ostati u Ljubljani, ne može umrijeti, ranica joj ne može ništa, niti za nju važe pravila velikih ljudi. Zbog sramljivih i strašljivih postoje bajke jer oni prelaze sedam gora i sedam mora samo da se ne bi plašili i sramili.

Odahnuo sam. Lice mi je mokro; mokra su mi leđa i trbuh. Ako

sam i plakao, nisam plakao niz leđa, to mi stvarno svi moraju vjerovati. I baka mi mora vjerovati. Diše li ona? Ništa se ne vidi, ali ako diše, reći ću joj ujutro da je s mamom sve u najboljem redu. Zapravo, neću joj ništa reći jer mislim da ne bi razumjela, kao što nije razumjela ni ono s prelomljenim sjenama; to sa sjenama već sutra ću joj pokazati, a mamu će morati sama čekati, morat će se brinuti svih petnaest dana dok se mama ne vrati iz Ljubljane, a onda ću joj reći da sam sve vrijeme znao, reći ću to svima, i tati, i ujaku, i svim zabrinutima kojima se telefonira kad ja nisam tu, reći ću i baki, i mami jer sam samo ja znao, jer samo ja znam da se ona mora vratiti. Sutra nastavljamo s Bijelim očnjakom; hrabar sam za svaki tužni i nesretni završetak.

Još samo da baka kaže puć, pa ću zaspati. Prvi put nakon nje.

DA SE NIKAD NIŠTA NE DOGODI

Živjeli smo od praznika do praznika u veselom i sređenom svijetu, ponekad bolesni od vrućih dječjih bolesti i od velikih bolesti za odrasle, u svijetu u kojemu je svaka stvar imala svoje mjesto i za sve se znalo tačno vrijeme; *nemoj trčati pred rudo*, govorila je baka, a da nismo znali što je rudo, ili su neki ipak znali, ali nisu htjeli reći i sakrivali su to rudo od mene koji sam trčao jer je vrijeme tako sporo prolazilo; nisam ga mogao čekati, morao sam žuriti, prestići ga i preskočiti dane koji nisu ničemu služili jer nisu bili dani praznika.

Tih godina sladoled se nije prodavao zimi. S prvim velikim novembarskim maglama nestalo bi ga iz slastičarnica i pojavljivao se tek u aprilu. Zašto se sladoled ne jede i zimi? Zato što od sladoleda boli grlo. Vodili su računa o nama: da ne budemo bolesni bez razloga i da svaki dan dobije svoje mjesto u kalendaru, da nijedan ne ostane izvan godišnjih doba i da ne pomislimo kako smo sami i ostavljeni, napušteni kao one daleke zemlje o kojima smo slušali na radiju. U tim zemljama ginuli su neki mali vojnici kosih očiju; u jednoj su ruci nosili svoju malu pušku, a u drugoj svoje sićušno dijete. Tako su ginuli i ostavljali za sobom svoje male kosooke žene da licu prinose dlanove i tuguju na svojem smiješnom nerazumljivom jeziku.

Smijem se kad god na televiziji vidim male kosooke majke pored svojih mrtvih malih muževa. Sajgon i Hanoj imena su prvih komedija u životu. Sričem ta slova i smijem se ko lud; ti ljudi ne izgledaju kao mi, pa ne vjerujem da ih nešto boli ili da su stvarno tužni. Riječi tuge moraju zvučati tužno, a suze moraju biti kao kapi kiše, sitne i sjajne.

Njihove riječi nisu tužne, a suze na njihovim malim licima su prevelike i smiješne, kao lažne suze klovnova koje sam vidio u cirkusu. Samo čekam da mama i baka odu iz sobe da gledam Sajgon i Hanoi i smijem se. Kad su one tu, ne smijem se smijati jer bi mama pomislila da sam lud, a baka da sam obijestan. Ludilo i obijest u našoj su kući strogo zabranjeni. Iz obijesti se rađaju velike nesreće; obijesna djeca svoje roditelje smještaju u staračke domove i ne misle da će i sama ostariti i da će i njih njihova djeca tjerati u staračke domove; baka i mama plašile su se obijesti i ludila jer su se one rodile stare sa strahovima koje nisam razumio, ali sam znao da ću ih jednom dobiti na dar; bit će to onoga dana kad me proglase odraslim i kad prvog luđaka budem obišao u širokome luku jer je ludilo zarazno kao što su zarazne sve bolesti i nesreće u ovome gradu. *Kad odrasteš i budeš imao svoju kuću i svoju djecu, tada radi šta hoćeš. U mojoj kući nećeš.* Baka je voljela male kosočke majke i pravila se da ih razumije.

Naročito oprezan postajem pred praznike: Novu godinu i moj rođendan. Tada se ne smijem niti kad ostanem sam, nego poput anđela s bakinih razglednica šutim, trepćem i zagledam jesu li mi već izrasla krila ili moram još čekati. Nikad ne znam što ću od njih dvije dobiti za rođendan i Novu godinu, iako su bakini pokloni uvijek bolji. Ona mi kupuje knjige, enciklopedije i slikovnice, a mama uvijek poklanja praktične stvari. Praktične stvari su one stvari koje bi ti i inače morali kupiti, ali umjesto da to učine bez mnogo pompe, čekaju da dođu praznici i donose ti ih onako umotane u sjajni papir i očekuju da im se raduješ. A tko bi se još mogao radovati čarapama, gaćicama, potkošuljama i cipelama za zimu? Mama misli da bih se morao radovati njezinim poklonima. Ako se ne radujem, znači da sam obijestan. Njoj ništa nije obično, pa joj obične nisu ni čarape, nego za sve postoji neko čudo, sve se u životu treba zaslužiti i oko svega pomučiti. Ako biste slušali nju, povjerovali biste da će čovječanstvo ostati golo i boso ako svojoj mami kaže kako potkošulje i cipele ne služe da budu rođendanski pokloni. Ipak se pravim kao da se radujem njezinim poklonima jer ako to ne činim, ona se ljuti i počinje me odgajati. Kad joj dođe vrijeme odgajanja, to je puno gore nego kad je uhvati napad migrene. Mama me tada odgaja po knjigama koje se zovu "Vi i vaše dijete" i "Vaše je dijete ličnost". Kupila ih je od trgovačkog putnika, čitala ih mjesec dana i čvrsto odlučila da će me odgojiti. Srećom, ona nema vremena da se te odluke drži, pa ako je ne podsjetim, mama sasvim zaboravi da me je odlučila odgajati. Odgajanje se sastoji u tome da se mama namrgodi i po deset puta ponavlja istu rečenicu i nešto traži od mene, ali mi nikada ne kaže što zapravo traži. Što ja manje razumijem, to je ona zadovoljnija jer tada

misli kako je stroga, a bez strogosti nema odgoja. Strogost je kad šutiš, govoriš Da, klimaš glavom i ništa ne pitaš jer ništa ne znaš pitati kad ništa ne razumiješ.

Tata za praznike poklanja željeznice koje se sastavljaju od hiljadu malih dijelova, autoputove koji se sastavljaju od hiljadu malih dijelova, gradove koji se sastavljaju od hiljadu malih dijelova, kemijske kabinete koji se sastoje od hiljadu malih dijelova. Onda sjednemo na pod dnevne sobe, otvorimo kutiju, tata se uozbilji i počne se češati iza uha, raspoređivati po ćilimu male dijelove, ja ga gledam i smiješan mi je kao male kosooke majke, on mi klimne glavom, kao moram u njega imati povjerenja, i počinje sastavljati željeznicu od hiljadu malih dijelova. To mu jako dobro ide i puno mi se više od željeznice sviđa kako on sastavlja željeznicu. Mama misli da on to radi jer mu u djetinjstvu nisu kupovali igračke, pa se nije stigao naigrati i sad to nadoknađuje. Mislim da nije u pravu. Da je tako, valjda bi sebi kupovao igračke.

Najbolje poklone donosi Nano. On zapravo nije Nano, nego je Rudolf Stubler, ali ga nitko tako ne zove. Nano je bakin stariji brat i nekad davno studirao je matematiku u Beču. Danas se bavi šetanjem po dalekim gradovima, planinarenjem, pčelarenjem i sviranjem violine. Mi ga gledamo na fotografijama: Nano u Londonu, Nano u Parizu, Nano u Berlinu, Nano u Moskvi, Amsterdamu, Kijevu, Pragu, Rimu, Firenci, Madridu i Lisabonu. U svim tim gradovima znaju Nanu jer se njihove zgrade i mostovi, katedrale i neboderi slikaju s Nanom. Bez njega oni nemaju svoje slike, bez njega su ti gradovi samo razglednice, a razglednice nisu pravi gradovi, nego su samo pisma s fotografijom na kojoj ništa nije pravo. Nano stoji pred Fontanom di trevi i zamahuje rukom; u ruci je novčić, u novčiću je želja; u tu želju mi ne vjerujemo, baka kaže da nema želja koje se ispunjavaju u vodi, ali to nije važno jer Fontana di trevi vjeruje u želje, pa zato Nano ubacuje novčić i slika se da bismo mi znali kako izgleda Rim. Pred praznike Nano dolazi kod nas, stavi na stol papir i olovku i kaže: *Hajde, sad reci šta želiš za Novu godinu, možeš reći sve od igle do lokomotive, a moje je da tvoje želje prilagodim svojim finansijskim mogućnostima.* Samo Nano koristi takve izraze, to "finansijske mogućnosti", jer on sa mnom razgovara kao s odraslim, pa zato i ja s njim razgovaram kao s odraslim: *Za početak bih ti rekao da ne želim ni iglu ni lokomotivu. Igle mogu pozajmiti od bake, a za lokomotivu bi mi trebala vozačka dozvola... U redu, onda idemo dalje, kako stojiš s muzičkim instrumentima?... Mislim da nemam sluha i da bi to bilo čisto bacanje para. Radije bih nešto što bi pospješilo moj intelektualni razvoj... Šta misliš da bi bilo najpogodnije?... Ne znam, recimo Historija svijeta ili Enciklopedija sporta ili Sve životinje svijeta...*

Dobro, zapisao sam. A kakav si sa sportskim aktivnostima?... Bicikl već imam, a lopta mi ne treba jer bi mi je neko mogao ukrasti. Role mi nemoj poklanjati jer se rolaju samo curice, a mogao bih i pasti pa slomiti vrat... Možda jedna šahovska garnitura?... Pa, može, ali da bude drvena. Mislim da sam plastične već prerastao.

I tako, Nano sve lijepo popiše, a onda za praznik dođe s dva poklona: s jednim koji sam izabrao i jednim koji se njemu svidio. Taj drugi obično je bolji. Bolji je jer je iznenađenje i jer nema loših iznenađenja. Loše iznenađenje zove se razočaranje, a praznici nisu vrijeme kad su razočaranja moguća. Čak me ni mama ne razočarava sa svojim praktičnim poklonima jer ih od nje i očekujem, a ono što je očekivano ne može biti razočarenje.

Dan pred praznik mama peče tortu. Kad mama peče tortu, cijeli se svijet uzbilji i drži joj palce, kao što smo svi držali palce Neilu Armstrongu dok se iskrcavao na Mjesec. Pečenje torte nepredvidljiv je posao; mama umijesi tijesto, zapravo načini brdo od brašna i u tom brdu izdubi rupu, brašnovno brdo tada izgleda kao snježni vulkan ili kao pijesak i cement koji će postati beton, a onda razbija jaja i baca ih u rupu. Kad razbije sva jaja, onda sruši brdo, pomiješa brašno s jajima i počinje govoriti *joj meni, šta će biti ako se tijesto ne digne*, smijem joj se, a ona se ne ljuti, nego kaže i *to mi je hvala*; vesela je jer tada uživa u svojoj nervozi.

Kad je tijesto umiješeno i zamiješeno, pokrije ga krpom i počinje čekati. Puši cigarete jednu za drugom i svakih pet minuta zaviruje pod krpom i zove baku da ona ocijeni dokle je tijesto došlo. Baka govori *nije još, nije još, još malo*, a onda kaže *može*, mama tada postaje ljuto nervozna i više joj se ne smijem smijati; drhte joj ruke dok uljem premazuje pleh u kojem će se peći torta i sve ponavlja *joj meni joj meni, šta će biti ako tijesto legne*.

Nakon što je stavila tortu da se peče, mama počinje pričati protiv naše pećnice. Čas joj ne valja gornji, čas joj ne valja donji grijač, psuje Slobodu Čačak koja je napravila pećnicu i gleda u strop, kao da gleda u nebo na kojem vijećaju direktori bijele tehnike i određuju tko je zaslužio da mu za ovu Novu godinu pećnica ispeče ispravnu tortu, Baka samo sluša i klima glavom. Nju mama u tim trenucima grozno živcira, *jednom će me dovesti do sloma živaca*, poslije se žali teti Doležal, *ona i njene torte*, a teta Doležal sklapa ruke i govori: *ah, mladi, mladi, moja Olga, oni će ti i od pečenja torte izmisliti nauku, a ja sam ti jednom mome Juciki za habitaciju pet torti ispekla i nisam rekla ni A*. Jucika je bio muž tete Doležal i ubili su ga u Jasenovcu, ali je ona o njemu uvijek govorila kao da je živ i kao da će za pola sata banuti na vrata, tako da se i meni činilo da poznajem Juciku i uopće me ne bi iznenadilo da jednom stvarno dođe, kaže *evo mene* i da mu

teta Doležal opet pet torti ispeče za tu habitaciju.

Zapravo, baku najviše izluđuje to što joj mama ne da da za Novu godinu i moj rođendan peče kolače. Inače može, ali za Novu godinu i rođendan nikako. Ja sam njezin sin, a ona svome sinu mora praviti prazničke torte. *Pa, peći mu ih, ali me barem jednom nemoj zvati da gledam je li se tijesto diglo*, rekla je baka, a to je mamu tako strašno naljutilo da je povikala *progoniš me cijeloga života*, rasplakala se i odmah dobila napad migrene. Baka se više nikada nije bunila što je zove da vidi je li se tijesto diglo. *Pusti vraga*, rekla je teta Doležal.

Najzbuđljivi trenutak bio je kad bi se torta vadila iz pećnice, jer tada nitko, pa ni baka, nije znao hoće li se dogoditi katastrofa. A katastrofa je kada sredina torte potone, propadne, smanji se i nestane, pa torta više ne izleda kao torta nego kao nešto drugo, ne znam što, ali nešto strašno smiješno čemu se ne smiješ smijati jer bi nad tim nečim stajali mama i baka; mama je prinosila dlanove licu kao one male kosooke majke kad bi im ubilo muževe, a baka je počinjala psovati. Inače nikad nije psovala, osim kad bi torta legla. A ako bi legla, tada bi se morala praviti rezervna torta. U tom slučaju za praznike smo imali dvije torte: jednu koja je izgledala normalno i iznosila se pred goste, i drugu koja je imala normalan okus, ali je izgledala tako da je nitko osim nas nije smio vidjeti. Tu tortu jeli smo potajice, prije nego što dođu gosti.

Pred novu 1977. godinu došao je Nano, uzeo papir i olovku, ja sam opet rekao da mi ne treba ni igla, ni lokomotiva i mogli smo preći na popis poklona. Rekao sam Nani da se moj odnos prema vremenu i njegovu protjecanju iz temelja promijenio i da mi je stoga potreban ručni sat. On je zapisao želju, otišao kući i tri dana kasnije - umro.

Ležao je na odjelu moga oca, u dubokoj komi; tih dana stalno se ponavljalo to - duboka koma; nisam znao što duboka koma zapravo znači, ali su te riječi označile vrijeme bez praznika i s neispunjenim obećanjima za koja nitko nije mogao biti kriv. Ranije su obećanja propadala i rušila se jer bi netko zaboravio na njih; odrasli su bili ubojice obećanja, mogao si ih samo gledati, klimati glavom i misliti: pa zašto?, čemu raste još jedno malo groblje puno neispunjenih želja i zaboravljenih riječi, rasutih kao ljetni grad po vrelin gradskim ulicama koji će se za nekoliko trenutaka otopiti i za sobom ostaviti sliku, jednu sasvim malu, neznatnu sličicu u dnu pogleda svih kojima je pao kao obećanje.

Nano nije mogao ispuniti obećanje jer je bio u dubokoj komi. Mama je dvije noći sjedila nad njegovom posteljom i govorila mu *Nano dragi, evo počeo je padati snijeg, skoro će Nova godina, već škripi pod nogama i jest ćemo jabuke od ljetos*; govorila mu je još svašta i pazila hoće li se Nani pomaknuti trepavice ili krajevi usana jer

joj je tata rekao da se s dubokom komom nikad ne zna, da nikad nije sasvim sigurno čuje li on nešto, osjeća li njezinu ruku i promicanje riječi kroz svijet i kozmos, duž živaca koji vode prema mozgu, kao poruke i pisma ubačena bcz maraka na nekoj dalekoj pošti u kojima mu javljamo da ga svi volimo. Ako pisma jednom više ne budu stizala, to će biti kao Nanina duboka koma.

Otac je svakih pola sata dolazio, slušao što mama govori Nani, spuštao joj ruku na rame i milovao joj kosu. Bio je u bijelom liječničkom ogrtaču, a iz malog džepa izvirivalo mu je srebrno nalivpero. Moj tata u liječničkom ogrtaču nije bio isti onaj tata bez liječničkoga ogrtača. Obični tata je lagao, nije ispunjavao obećanja i često je bio slab i nesretan. Izgledao je kao netko koga će možda već sutra udariti auto na pje-šačkome prijelazu ili će mu se tanjur sa supom prosuti u krilo. Ovaj tata, tata doktor, bio je Bog, Utjeha i James Bond. Za njega nijedna bolest nije bila neizlječiva, niti je ijedan život sličio na smrt, čak ni život u dubokoj komi. Svaki je trenutak vrijedan općega slavlja i nijedan ne smije biti takav da digneš ruke od života i da kažeš: dobro, to je bilo to, a sada sam mrtav i odlazim. Moj tata nije dopuštao ljudima da odu i on je vjerovao da će Nanina trepavica dati znak Svijetu i da će čovječanstvo uzdrhtati onoga časa kada se jedna jedina dlačica jednog jedinog čovjeka otme iz svijeta mraka i pomakne se. *Postoje medicinske istine koje služe izlječenju i medicinske istine koje potvrđuju da izlječenje nije moguće, o ovim drugim neka vode računa grobari, a ja neću*, vikao je jednom na pijanog doktora Jakšića koji je, kad smo bili na izletu na Trebeviću, rekao da bi Dobro i na groblju Bare u mrtvačkim sanducima pronašao još dvojicu-trojicu koje bi proglasio živima i pokušao ih vratiti.

Ujutro trećega dana Nano je dvaput duboko uzdahnuo i prestao disati. Život se završava uzdasima; to me uopće nije začudilo; kad uzdahnem sebi govorim: e, dobro, a sad idemo opet ispočetka. Uzdasi su kao spavanje, dijele život na hiljadu hiljada dijelova, pa ga onda pred spavanje sastavljaš i tako nastaju sjećanja. U sjećanjima nema uzdaha i spavanja; u sjećanjima život je opet cijeli. Kad je došla smrt Nano je uzdahnuo, rekao dubokoj komi *to je bilo to* i otišao bez pozdrava; ona mu je mahnula, ali Nano to nije htio vidjeti, pa je duboka koma ostala s rukom u zraku. Nju na rastanku nitko ne pozdravlja.

Tata je zagrlio mamu i šapnuo joj: *izgubili smo ga*. Mama je malo plakala po njegovu bijelom ogrtaču, onda je tata pozvao doktora Šmajlovića, rekao *egzit*, doktor Smajlović je pogledao na sat, izvadio nalivpero i na Nanin bolesnički karton upisao tačno vrijeme. Doktorima je to vrijeme jako važno, iako ga odmah zaborave, nikom ga ne kažu i nitko se za te sate i minute ne raspituje, ali u nekim

kartotekama ostaje zapisano kada je tko umro za slučaj da jednom i to postane važan podatak kao što su važni podaci života. Teta Doležal vjeruje da će jednom doći taj dan kada će Bog okupiti sve duše i podijeliti im ocjene. Vrijeme smrti u bolničkoj kartoteci čeka na taj dan, iako živimo u komunizmu i svi doktori vjeruju da Boga nema ali njihova vjera nije čvrsta, kao što nije čvrsta ni naša vjera. Eto, možda će Nano doći pred Boga i možda će Bog onda reći: *Toliko si puta govorio da me nema, a sad se uopće ne čudiš što me vidiš.*

Tata i mama izašli su pred bolnicu, on je izvadio kutiju s cigaretama, mama je rekla *vidi koliki je već snijeg*, a snijeg je bio debeo kao jorgani u sobama dobrih džinova i padao je bez prestanka, po maminu crnom kaputu i po tatinom bijelom liječničkom ogrtaču. Kad su popušili svako svoju cigaretu, već su im ramena bila sva u snijegu i da je slučajno proletjela neka ptica, vidjela bi ih jednako bijele, moje tatu i mamu, i mislila bi, ta ptica, kako su to dva zaljubljena zimska stvora.

Mama je rekla *idi, prehladit ćeš se*, a on je rekao *ne*; mislim da je tada bio spreman ostati na snijegu zauvijek, samo da mu ona još koji put kaže to *idi, prehladit ćeš se*. Ljubavi se katkad vraćaju kao riječi i osjetiš ih kao da su prave, pa onda prelete i više ne dođu; samo što za sobom ostave sjajan trag koji zimskome jutru daje neki smisao i zbog kojega i iza rastanka ostaje neka nada, recimo nada da će naići čarobna riječ, makar slijedila nakon smrti i žrtve jednog Nane.

Došao je taksist, tata je pitao mamu *hoćeš li da ga još jednom vidiš*, pošli su natrag u sobu, taksist je rastvorio novine i uključio taksimetar, Nano više nije imao jastuk pod glavom, mama ga je gledala i nije plakala, stajala je i šutjela, nije se micala i nije znala što da u tom trenutku učini. Svoga ujaka vidjela je posljednji put i znala je da će od sada njegovo lice samo zamišljati ili će ga gledati na fotografijama. On je bio mrtav, a ona gaje gledala posljednji put u svome životu. Kad izađe iz ove sobe, nešto će u njoj biti zauvijek, kao što je zauvijek smrt. Moja se mama osjećala pomalo mrtvom i to je kasnije često pričala. U toj priči nije bilo tuge; samo čuđenje pred time koliko malo čovjeku treba da se počne opraštati od svijeta, samo jedan pogled, i koliko je toga što svakog dana posljednji put u životu vidi, a da nije svjestan, ne misli, i oprostaji mu nisu ni na kraj pameti.

Tata je prišao Nani, položio mu dlan na čelo i rekao: *Posljednji moj gospodine*. S Nanom je svakoga ljeta u bašci na Ilidži igrao preferans, a Nano bi mu pričao o Beču i o lijepim Jevrejicama koje su ujesen 1917., dok se rušilo Carstvo, otvarale svoje damske kišobrane i imale su tanke lomne gležnjeve da si im morao prilaziti na vrhovima prstiju da se ne polome. Tata o Beču i Bečankama nije ništa znao. Odrastao je u grubom i tvrdom svijetu od kojega moraš štiti vlastitu

finoću i lomnost, a Nano mu je bio netko iz nekoga svijeta u kojemu su, tako se njemu činilo, rođene sve gracilne stvari i u kojemu su postojale neke riječi, sada zaboravljene, u kojima su takve stvari mogle biti sačuvane. Moj se tata tog jutra uspio sjetiti samo riječi gospodin.

Eto tako ja nisam dobio ručni sat. Nanu su sahranili dan nakon Božića, a onda je mama pekla svoje torte i sve je na vrijeme bilo spremno za jednu čudnu proslavu u kojoj se nikome ništa nije slavilo, ali su ona i baka mislile da Novu godinu ne smiju preskočiti zbog mene. Hodale su po kući u svojim crninama i uopće se nisu radovale. To ne razumijem! Nikada nisam razumio kako se ne znaju istovremeno radovati i tugovati; radovati se praznicima i tugovati zbog Nanine smrti. Kod njih je uvijek bilo jedno ili drugo, kao da su se plašile da ih netko sa strane promatra i ocjenjuje hoće li im tuga biti dovoljno tužna i hoće li se radovati koliko treba kad dođe vrijeme radovanja. Kad je Nano umro, one se ne bi uznemirile ni da sam se smijao malim kosoookim majkama, ali njih više nije bilo u televizijskim dnevnicima. Bio je završen rat u Vijetnamu, a o drugim se ratovima pred Novu godinu nije govorilo. Šteta! Da sam se nasmijao mama me ne bi počela odgajati. Mogu se kladiti da je tako.

Na Novu godinu došao je tata i donio nešto sačinjeno od hiljadu dijelova. Sjeo je nasred sobe i počeo ga sastavljati. Sjeo sam do njega, ruke položio na koljena i čekao što će to biti. Htio sam da sastavljanje što duže traje i da zauvijek ostanemo tu, u toj sobi, na tom ćilimu i da cijeli svijet čeka kad ćemo završiti i da se ništa ne događa prije nego što tata sastavi to nešto, da vrijeme isto tako stane i da svi pogledaju na svoje satove vjerujući kako svemu dođe kraj i kako će na kraju vidjeti što je on to sastavio i da tako bude i traje baš zauvijek i da se više nikad ništa ne dogodi.

DRAGO MOJE GLUPAVO

Macu je donio tata. Padala je kiša; bio je kraj novembra, mjaukala je u nekom haustoru na Koševu, mala crna maca, ne veća od dječje šake. Jednim je okom gledala, a drugo joj je bilo zatvoreno: mace se rađaju zatvorenih očiju i progledaju tek kada onjuše i okuse svijet i znaju što će vidjeti. Došla je u tatinom džepu, *morao sam je donijeti*, rekao je, e, *Dobro, Dobro*, rekla je mama; baka je donijela tanjurić s mlijekom i kapaljku za oči. Stavila je macu u krilo, izvrnula je na leđa i hranila je, kap po kap. Tata i mama vodili su raspravu

hoće li maca preživjeti. Baka nije ništa rekla, ni tada, ni narednih dana; kad bih odlazio u školu, ona je u desnoj ruci držala kapaljku, a u lijevoj macinu glavu; kad bih se vraćao iz škole, radila je istu stvar. I tako danima. Tek nakon tri tjedna maca je počela sama jesti mlijeko, hodati po kući i prestiti. Otvorilo joj se i drugo oko i znali smo da će živjeti.

Sve što se u našoj kući događalo tih godina bilo je, kao u dječjim knjigama, označeno godišnjim dobima. Proljeće: mama podiže ćilim s poda i odnosi ga u bašču, prebacuje preko željezne prečke i reketom od pletena šiblja udara po njemu; odjekuju udarci mame tenisačice, prašina leti na sve strane, svaki je udarac prasak, i druge mame klofaju ćilime, čitav grad odjekuje i puca na sve strane; zrak je prašnjav kao srce staroga sata i vidljiva je svaka zraka sunca; sunce šeta zemljom u ritmu tisuća udaraca, a grad postaje nebeski diskoklub; usred bijela dana svi anđeli i svi sveci gledaju što se dolje zbiva kad mame s proljeća klofaju ćilime. Ili ljeto: u asfaltu ostaju tragovi stopala; sa svakim korakom postajem slavan jer svaki ostaje zauvijek; oznojen ulazim u našu hladnu kuću, ljeti je tako dobro osjećam jer je hladna i jer je drukčija od čitavog svijeta koji je vruć. Uskoro idem na more i hvata me tuga za kućom; ostavljam je i uopće me ne tješi što ću se vratiti; nijedan povratak nije tako Vrijedan da bi se odlazilo. Jesen: kuća miriši na esenciju; prozori su zamagljeni i iza njih pada kiša; po podu se kotrljaju paprike i paradajzi, glavice kupusa i jabuke brašnjavih kora; pravimo zimnicu i grijemo se na mirisima i bojama, grijemo se na osjećaju besmrtnosti usred te velike hrane koja će nam trajati cijele zime, pored nje možemo spavati kao medvjedi i sanjati velike i duge medvjede snove, sve dok s prvim toplim danima ne izvirimo van, na proljeće.

S macom je u našu kuću došao i prvi sudbonosni mjesec: februar. Imala je već godinu i pol, krzno joj se presijavalo na svjetlu; mačka za svjetsku izložbu male ljepote, spavala je na uključenom televizoru i povremeno otvarala oči i gledala nas kao da ne voli ono što vidi ili kao da nas sve zajedno, okupljene ispred ekrana s rukama u krilima, ljubi svojim veličanstvenim prezirom. A onda je jednostavno nestala: izišla je iz kuće i nije je bilo tri dana. Vratila se raščupana i blatnjava, jedno uho bilo joj je nagrizeno, otrčala je do posudice s hranom, neko vrijeme mjaukala po kući, zavukla se pod stol i dugo spavala. *U kurvanju si bila, ha?* rekla je baka. Maca je otvorila oko, ali je ispod očnoga kapka bio drugi kapak; njega se nije udostojila otvoriti. Bila je zadovoljna jer je u našu kuću došao februar.

Dva mjeseca kasnije mama je uspaničeno rekla *imat ćemo mačiće*, baka je prijekorno pogledala tatu, on se počeošao po glavi jer je bio krivac, a ja sam bio izvan sebe od sreće. Šta ćemo s tolikim

mačićima? Nije važno, ne jedu mace tako puno; živjet će s nama, ali sljedeće godine opet je februar i opet ćemo čekati mačiće; pa što, ni te mace neće jesti tako puno, tisuću mačaka ne pojede koliko pojedemo baka, mama i ja, pa još tata kad dođe u posjetu; on jede više od barem stotinu mačaka.

Početkom maja maca se pokušala zavući u ormar s posteljinom, *marš van!*, baka je išla za njom, onda se podvukla pod krevet, *marš van!*, pa u moju kutiju s igračkama, *marš van!*; išla je od jednog do drugog skrivenog mjesta, a baka ju je neprestano izbacivala. Nije mi bilo jasno što se to događa. Podignula je macu, odnijela ju u ostavu i položila u kutiju s krpama. Vratila se i rekla *tako*, što tako?, nije važno što, gledali smo televiziju, mama je listala novine, zaboravio sam na macu sve dok nije počela nekako čudno mjaukati. *Počelo je!... Šta je počelo?* skočio sam. *Dođi da vidiš*, baka je bila značajna. *Neću*, malo sam se plašio. *Dođi, dođi, ništa ti neće biti... A moram li?... Idi k vragu, ne moraš!* Ipak sam se prišunjao, stao iza bakinih i maminih leđa i provirio. Maca je mjaukala i gledala baku ravno u oči; samo tad nije ju ljubila prezirom; gledala je i pitala: što je ovo, što se ovo sa mnom događa, o ovome ništa ne znam, zašto me netko nije naučio, zašto mi niste rekli, a baka je klimala glavom i šaptala *sve je dobro, sve je dobro, sve će biti dobro*.

Evo ga, prvi! dreknula je mama. Iz mace je ispala neka grudvica koja baš i nije izgledala kao mačić. Tada se dosjetila što treba činiti. Lizala je grudvicu sve dok se nije pretvorila u krznenu stvar. Mačić je bio velik kao privjesak za ključeve. *Evo ga, drugi!*, bilo je prošlo deset minuta. *Evo ga, treći!... Evo ga, četvrti!... Evo ga, peti!... Evo ga, šesti!*, izvikivala je mama kao da joj je to posao ili kao da je dvorjanka na nekom kraljevskom mačjem dvoru kojoj je dužnost gradu i svijetu reći koliko je kraljica na svijet donijela mladih.

Sad ćemo je ostaviti na miru, naredila je baka, a mama je poslušno izišla iz ostave. Bio sam ponosan na baku; izgledala je kao netko tko ima beskorajno mačje ili majčinsko iskustvo. Taj ponos trajao je kratko jer se za tri dana dogodilo nešto što nikada nikome nisam ispričao i što sam godinama pokušavao zaboraviti i trebale su doći sezone velikih smrti, pa da o tome počnem razmišljati i da svoju žrtvu priložim vremenima kad je nestalo godišnjih doba i februara i sve žrtve postale su nešto o čemu možemo slobodno govoriti sve dok nekoga ne rasplačemo ili dok se netko ne razbjesni.

Gdje su mačići? pitao sam. *Nema ih*, rekla je. *Kako ih nema, gdje su... Ne znam, nema ih... Maca ih traži, gdje su?... Ne znam, nema ih... Ti znaš!*, vikao sam, *ti znaš gdje su, donesi ih odmah... Ne mogu ih donijeti, nema ih*, baka je bila blijeda i bježala je od mene, *vрати mačiće, kako te nije sram... Ne mogu ih vratiti... Vрати ih*,

glupačo!, plakao sam, *vрати ih, kurvo jedna, vrati ih dabogda crkla...* Baka je šutjela, sklanjala pogled i odlazila kad god bih je našao. Dogodilo se nešto strašno, ali nisam znao što. Dogodilo se nešto tako strašno da sam joj najgroznije riječi htio reći, ali ih, srećom, nisam znao; da sam ih znao, rekao bih i riječima ubio svoju baku.

Kad se mama vratila s posla, našla me ispod pisaćega stola, sklupčanog kao fetus, kako jecam. Maca je hodala po stanu, mjavkala i tražila svoju djecu. Djece nije bilo. Baka je sjedila u dnevnom boravku i gledala u zid. Tog dana nije skuhala ručak. Mama je čučnula pokraj mene, zvala me nisam odgovarao, ništa nisam želio reći ili nisam mogao, više se ne sjećam; htjela me je dirati po kosi, izmakao sam glavu i udario u zid. Čelo mi je prokrvarilo; suze su se pomiješale s krvlju. Krv je bila slađa od suza, ali je pekla za oči. Mama je čučala i tresla se. Baka nije dolazila. Bake nije bilo. Neka je više nikada ne bude, mislio sam.

Ona je podavila macinu djecu u lavoru s vodom i bacila ih na smeće. *Ja to više neću raditi!* rekla je mami, *nikad više, pola su mi života uzeli ti mačići.* Pravio sam se da ne čujem i da sam sve zaboravio. Tako je bolje ako se ništa ne može zaboraviti. Te mačiće nisam mogao zaboraviti. Baka je macu hranila kapaljkom, poklonila joj život koji je već bio izgubljen i učila je stvarima o kojima ljude i mačke samo bake mogu naučiti, pomagala joj da se porodi i onda poubijala njezinu djecu. Nisam to mogao shvatiti; nikada to neću shvatiti, iako ću se zajedno sa svijetom i gradom koji je izgubio godišnja doba naviknuti živjeti sa smrću i s progonstvom iz života bez smrti.

Deset godina kasnije tata je u našu kuću donio maloga psa. Bio je crn i nije imao više od mjesec dana. *Zvat će se Nero*, rekla je baka. Prvih tjedana Nero je stalno živio s nama u kući, a onda je došao hauzmajstor Šulc i sagradio mu drvenu, kućicu u bašći. Kad je odrastao, Nero je postao podvojena ličnost: nekada bi bio pas čuvar, na lancu u bašći, a nekada bi bio kućni pas, u našoj dnevnoj sobi. Bio je dobar i glup. Stalno je lajao, ali je volio sve ljude; volio je i mačke, ali one nisu voljele njega. Mrzio je samo našeg vrtnog ježa; kad bi jež noću prošetao bašćom, Nero bi poludio od bijesa, nabađao bi njušku na njegove bodlje, na gubicu mu je izbijala pjena, baka je govorila *drago moje glupavo*, a on bi cvilio i žalio se na svijet u kojemu, eto, i ježevi postoje i u kojemu ni pas ne može živjeti bez konstantnih stresova, kako je to pametno znala primijetiti moja mama.

Onih dana i noći kad bismo Neru ostavili u njegovoj kućici u bašći, sve troje osjećali smo se užasno krivima. Bili smo mirni kada je Nero spavao s nama, u našim sobama, ali zbog nečega je bilo neprihvatljivo da od psa čuvara on postane obični kućni pas: Ne

znam zašto ga takvog nismo htjeli, ali me je strah da smo mu bili namijenili lanac i pseću kućicu jer smo mislili da je glup i jer nam je bilo ispod časti da živimo s glupima ili nam se možda činilo da ćemo za Neru biti manje vezani ako je dalje od nas. Ne znam o čemu se radilo i zbog čega smo ga prognali iz svojih pravih života.

Baka je umrla početkom juna, a Nero je cijele noći zavijao ispred svoje kućice. Pred jutro sam sišao u bašću, bio je pun mjesec i sve se jasno vidjelo, sjeo sam i zagrlio ga, dragi Nero, dobri Nero, ja nisam znao žaliti kao on, umrla mi je baka, ali mi se činilo da je pas tužniji od mene. Iako je bio na lancu, izgubio je nešto čega nisam mogao biti svjestan, nešto što očito nisam ni imao, pa nisam mogao ni izgubiti kao što, evo, gubi on. Grlio sam Neru i nastojao da tugu učinim zajedničkom, da uzmem nešto od njega, recimo dobrotu i da budem plemenit u toj kasnonoćnoj patnji i tako na trenutak odem u neki bolji pseći raj u kojemu za ljude nema mjesta jer ni taj raj nema veze s Bogom, nego s prijateljima koji u psećim očima umiru.

Šest mjeseci kasnije, najhladnijeg dana u godini, žurio sam s fakulteta kući jer sam se uplašio za Neru. Ostao je u svojoj kućici umjesto da ga pustim da se grije uz peć. Otkako je umrla baka, više se nitko nije brinuo za životinje i biljke.

Nere nije bilo pred kućicom. Nije ga bilo ni u kućici, ni njega ni njegova lanca. Našao sam ga mrtva kako visi preko susjedove ograde. Bio je ukočen, očiju poluotvorenih; podigao sam ga; bio je hladna krznena stvar. Pokušao sam mu sklopiti oči, ali nije išlo. Ostale su otvorene: vidio sam kako su prazne i puste oči smrti; u njima ničega nema, nikakva svijeta i nade; sve što je živjelo iz njih je otišlo i više se nikada neće vratiti. Takve su oči svih mrtvih; nisam ih više nikada morao vidjeti jer je svaki čovjek koji je nekada živio, a sada ne živi više, imao Nerine oči.

Tri sata mi je trebalo da iskopam grob u smrznutoj zemlji i da sahranim svoga psa zajedno s lancem. *Zašto s lancem, kao da je bio galiot!* rekla je mama. Zapravo, nije ni pogriješila. Nero je doista bio naš galiot; pojavio se u krivo vrijeme, ljudima koji ga nisu zasluživali i koje nije mogao spasiti. Katkad nam doista nema spasa dok davimo ono posljednje što nam je preostalo i što će nas mučiti više od svakoga straha i svake buduće patnje.

AKO VIDIŠ DA JE AUTO, RECI MI

To na slici, to je kutija za igračke, ali kad hoću, ona prestaje biti

kutija i postaje auto. Budim se rano dok svi još spavaju, u kockastu salvetu zamotam sendvič, pišem pismo, iako me nisu naučili slova; pismo je za njih, ali ga ne moraju pročitati. Ostavljam ga jer je takav red i jer svi koji iznenada odlaze ostavljaju za sobom pisma: U pismu kažem da mi ih je dosta, da se više nikad neću vratiti i da ću na nekom drugom mjestu, tamo gdje nema nikoga, ostati zauvijek i biti bogat, s pravim autom i s pravom željeznicom, s pravim pištoljem i pravim kaubojima i indijancima, partizanima i nijemcima, koji će sa mnom ratovati i koje ću pobjeđivati kad god budem htio i kad god bude trebalo spašavati nešto, kao što je Sava Kovačević spašavao Vrhovni štab i kao što je poglavica Medvjeda Šapa dimnim signalima javljao svijetu da će zvijezde možda pasti na zemlju, ali da Zlatni potok nikada neće pasti u ruke bijeloga čovjeka. Odlazim jer su me opet prevarili, ne znam oko čega su me prevarili, ali su me prevarili i varaju me stalno kad god osjete da negdje ne želim ići i da ću se čvrsto držati za nogu od stola i urlati i da me nitko neće odvojiti i otkinuti jer znam da će me tamo kamo me žele odvesti nešto strašno zaboljeti ili će se dogoditi nešto drugo zbog čega će mi biti žao što se nisam držao za nogu od stola. Ostavljam im pismo i na pismu veliki ključ od konobe. To je moj ključ i neka ga daju onome tko će doći umjesto mene.

Sjedam u kutiju, tijesno je među igračkama, ali ću izdržati jer sam velik i sam. Palim auto i krećem. *Brrmmm, brmmm, mmmmmmm*, vozim se dugo i bride mi usne, a usta postaju suha. Ne smijem se ni obliznuti jer tada prestaje *brrmmm, brmmm, mmmmmmmmm* i auto se zaustavlja, pa će me možda stići i vratiti me kući ili će se auto opet pretvoriti u kutiju. Kad jednom krenem, ne zaustavljam se sve do ručka kad baka dolazi po mene i kaže *hajde, stovragu jedan, grlo ćeš poderati urlajući u toj kutiji*; tada nestaje moj auto, nestaju kilometri koje sam prešao, nestaje Francuska, Njemačka i Amerika, nestaju sve zemlje u kojima sam bio i kroz koje sam prošao, nestaju kauboji i indijanci i nestaje Sava Kovačević zajedno s Vrhovnim štabom i Sutjeskom koja miriše na mrak, na mentol-bombone i na spaljenu prašinu; opet sam u dvorištu iz kojega sam krenuo u svijet, u kutiji s igračkama koju sam pretvorio u auto; on je nestajao čim bi se pojavio netko tko to nije mogao vidjeti, baka ili mama, jer njima kutije zauvijek ostaju kutije i nikada im se nešto nije pretvorilo u nešto drugo.

Šta si to radio? mama me gleda onim posebnim pogledom kojim mame gledaju bolesne sinove koji ne smiju znati da su bolesni ili se taj pogled nekako drukčije zove, to ne znam, ali znam da je pogled takav da na svako pitanje moram pametno odgovarati da bi ga nestalo. *Igrao sam se šofera... Baš lijepo, a kako se to igra šofera?...*

Pa tako, sjedneš u auto i voziš se... A šta je ovo?... To je pismo, ostavio sam vam ga da se ne brinete... I, šta u njemu piše, gledala je u valovite, ravnomjerne crte ispisane kemijskom olovkom koje su sličile na more i na doktorski rukopis. Kako me možeš to pitati, pa ti znaš čitati, a ja ne znam. Ti bi trebala pročitati ono što piše... Meni se čini da ništa ne piše. Nigdje tu nema slova... Slova nema jer sam se igrao. Kad se igram, ništa nije pravo jer nemam pravi auto i jer ne znam pisati... Zašto se ne igraš s drugom djecom?... Zato što se ona ne znaju igrati šofera.

Mama pogledava baku ispod oka i, već znam da će navečer, kad budu mislile da spavam, dugo šaptati dolje u konobi, da će puno pušiti i svađati se oko toga koja je pogriješila i zbog čega ja po cijelo jutro sjedim u kartonskoj kutiji i zavijam i brekćem kao da sam, božemiprosti, debil. Ne znam što znači ta riječ, ali mislim da je jako loše biti debil jer sam vidio da se izgovara isključivo uz onaj pogled za bolesne sinove.

A tu sliku na kojoj sam ja u kartonskoj kutiji, zapravo u svome autu s kojim se vozim prema Americi, snimio je prošloga ljeta jedan Nijemac. Bilo je to vrijeme kad sam se plašio fotografiranja; u stvari, nisam se plašio fotografiranja, nego sam se plašio injekcija, a bili su me svakoga tjedna, uvijek na prevaru, vodili na neke injekcije, pa sam se počeo praviti da se plašim i fotografiranja. Čim bi mi se primaknuo netko s aparatom, počinjao sam urlati, plakati i bježati trkom što dalje; bio sam spreman pred fotografskim aparatom skočiti i u more, a imao sam samo tri i pol godine i nisam znao plivati, toliko sam se pravio da se plašim fotografiranja. Mjesecima se nisam dao slikati, a pokušavali su i mama, i tata, i djed, sve dok nije došao neki Nijemac, jedan od onih što dolaze djedu da im on prevodi turističke ponude, i taj se prišunjavao u neko grmlje, dugo vrebao, sve dok nisam sjeo u svoj auto i baš kad sam se spremao da ga upalim, on je iskočio i škljocnuo. Zaurlo sam, ali već je bilo kasno.

Nijemac je poslao sliku iz Njemačke, baka ju je spremila u album i pokazivala gostima. Neke tete u Sarajevu koje nisam poznao, ali su bile važne i imale su sijede kose plave kao more i nisam shvaćao kako nešto može istovremeno biti sijedo i plavo, govorile *su jao, kako je mali sladak, mogao bi izaći u modnom žurnalu*, a meni bi bilo strašno neugodno, spuštao sam pogled, slijegao ramenima i rukama sakrivao oči, sve se trudeći da shvate da sam debil i da me puste na miru. Kad bi me grlile, opustio bih se kao pile doneseno ih mesnice i puštao ih da mi kažiprstima i palcima čupaju obraze dok su njihove sijede glave plave kao more mirisale na kisele paprike, ruže i visoku temperaturu.

Nakon te slike postalo mi je teško odlaziti na put jer se kutija sve

teže pretvarala u auto i jer mi je pred očima neprestano bila fotografija na kojoj se dobro vidi da nisam u autu, nego sam u običnoj kartonskoj kutiji u kojoj su nekad bile manje kutije s keksima. Fotografije su kao odrasli jer pokazuju sve takvim da se možeš samo zabrinuti; sve stvari na slikama izgledaju kao da se nikada neće promijeniti i nikada neće postati nešto drugo. Ništa nije onakvo kakvim ga zamišljaš i nikada ništa takvo neće biti, osim što se na slici vidi da si zbunjen, uvijek su svi zbunjeni na slikama, zbunjeno se smiju ili se zbunjeno ljute, jer su oči sve vidjele drukčije nego fotografski aparat i ostale su same na fotografiji i cijeli je svijet baš onakav kako bi izgledao da se nitko nikad ne igra i da nitko ništa ne zamišlja, osim očiju koje su vidjele nešto drugo i sad su zbunjene jer na slici toga nema.

Ležim u mraku i ne mogu zaustaviti disanje, ne mogu spavati i ne mogu dočekati jutro. Sutra ću oputovati jako daleko i više me neće vratiti. Neću se vratiti nikada i neću ih više gledati u oči, nikoga tko zna, ni baku, ni djeda ni mamu i tatu. S njima je sad gotovo; govorio sam - dabogda umrli, ali znam da neće umrijeti i da će ostati tu i da će me tjerati da ih gledam, hvatati mi glavu i na silu je podizati, tražiti oči i u očima tražiti onoga mene koji je njihovo dijete i mogu mu raditi sve za njegovo dobro. Neću da mi rade za moje dobro jer sve što je za moje dobro tjera me u plač i u ono što ne znam kako se zove, ali izgleda kao kutija koja se pretvara u auto, pa se opet pretvara u kutiju; ja sam ta kutija kad rade za moje dobro.

Ujutro ću sjesti u svoj auto i krenuti daleko. Stisnut ću oči jako i onda ih otvoriti i dobro pogledati. Ako to i dalje bude kutija, a ne auto, poći ću pješke i ponijeti samo najosnovnije stvari, one bez kojih neću moći ni tamo gdje stignem: žutu lopaticu, zeca za spavanje i džemper za zimu. Sve drugo ostavljam njima, za dijete koje će napraviti umjesto mene i koje se neće zvati Miljenko jer će oni od sutra plakati kad god im netko kaže Miljenko. Znam da će plakati; plakat će kao što plaču kad netko umre, samo što ja neću umrijeti, nego ću otići, ali ću otići zauvijek, a kad odeš zauvijek, za one koji su ostali to je isto kao da si umro.

Sve je počelo još u subotu. Mama i tata došli su iz Sarajeva, baka je rekla *mali već tri dana nije bio na tuti*, tata je podigao obrve - *tri dana?*, a mene je već bilo strah, ali sam se pravio da ništa ne čujem, nastavio sam graditi dvorac za Zaboravku i srce mi je jako lupalo. Mislio sam da će me zgrabiti za ruke i noge i odmah odnijeti u bolnicu ili na neko drugo mjesto, u neki veliki zahod u kojem medicinske sestre sa šibama u rukama male dječake tjeraju da kake. Ali još se nije dogodilo ništa. Tata me je grlio i govorio *sinčina moj*, mama je rekla *sad ne smiješ jesti čokoladu jer čokolada zatvara i*

gledala baku ispod oka kao da će svakoga trenutka dreknuti na nju jer me je hranila samo čokoladom, a nije, to svi znamo jako dobro; baka kaže da su banane i čokolada luksuz i da treba jesti špinat i mrkvu; špinat je dobar za krv, a mrkva je dobra za oči, ali su najbolji jer nisu luksuz. Luksuz je nešto što je sramota jer tata i mama rade od jutra do mraka i ne smijemo se luksuzirati i jesti banane i čokoladu jer bi zbog banana i čokolade tata i mama mogli izgubiti posao i onda bismo umrli od gladi kao mali crnci jer bi svi morali živjeti samo od djedove penzije.

U nedjelju je tata otišao u Makarsku i vratio se prije ručka. *Baš su bili ljubazni u Domu zdravlja. Kolega, nema nikakvih problema, kolega, jeste li za kavu, kolega, kako je u Sarajevu, kolega, evo sad će sestra sve donijeti. I ništa nisu naplatili*, govorio je, a ja sam se zavukao pod stol i računao: ako me onim najfinijim glasom pozove da izađem, odmah ću se početi otimati i urlati jer taj najfiniji glas uvijek znači jedno - da je injekcija u pitanju. Ako me pozove i kaže da moram popiti tabletu, tada ću izaći jer mu je ispod liječničkoga dostojanstva da laže pacijentu i da ga umjesto s tabletom dočeka s injekcijom. Tako je jednom rekao i to mu se može vjerovati.

Šutio sam i napeto čekao. I oni su znali da čekam, pa su se isto tako ušutjeli. Tata se digao od stola, uzeo čašu i natočio vodu. Čučnuo je pokraj stola, ja sam se već bio skupio skroz uza zid. *Evo, ovo je tableta protiv opstipacije, trebaš to popiti*, rekao je kao da me se plaši. Zapravo, mislim da se malo i uplašio da ne počnem urlati i sigurno je dugo smišljao tu riječ opstipacija i sigurno ta riječ ne postoji, nego ju je on u svojoj glavi napravio samo da ja povjerujem kako sa mnom razgovara kao s odraslim.

Ali dobro. Uzeo sam tabletu i vodu, baka je pitala za koliko djeluje, tata je odgovorio: *Ako ništa ne bude nakon dvadeset četiri sata i šest tableta, tada...* Smrznuo sam se jer nije rekao što će biti nakon tada i već sam znao da će biti nešto strašno jer je prekinuo govoriti da ja ne bih čuo. Odnijet će me u bolnicu, tamo gdje su kirurzi, izrazat će mi trbuh i iz njega povaditi svu kaku.

Baka je pitala *hoćeš li na tutu*, rekao sam da neću; malo kasnije je došla s tutom, *hajde sjedi malo, možda ćeš kakiti*, sjeo sam, ali se nije događalo ništa. *Hajde, tiskaj malo*, rekla je, mama je zakolutala očima, tata je rekao *sve će biti u redu*, samo se djed sve vrijeme smjehuljio, onako ispotiha i nevidljivo da nitko ne vidi i da mu baka ne kaže da je stari prostak. Naime, djeda je uvijek sve što je bilo u vezi s puštanjem vjetrova, sa zahodom, s najnužnijom nuždom, kako je on govorio kada bi netko - a to sam obično bio ja - išao kakiti, tako silno zabavljalo da se smijao kao blesav jer je mislio da je priroda izmislila takve stvari samo da bi se čovjek mogao veseliti i da bi ženama bilo

neugodno.

Sjedio sam jučer cijeli dan na tuti, a onda opet danas, onako nasred sobe, i pokušavao nešto što je bilo posve nemoguće. Nije mi se kakilo jer mi se nije kakilo i jer sam se toliko uplašio onoga što će se dogoditi ako tablete ne prorade da ne bi mogao kakiti ni da mi se stvarno kakilo.

A onda se nakon dnevnika dogodilo to. Tata je rastvorio svoju doktorsku torbu. Čim sam to vidio, pokušao sam pobjeći pod stol, ali sam utrčao mami ravno u naručje, njezina suknja više nije mirisala na lavandu, nego je mirisala na strah, mama je bila jaka kao zao čovjek, otimao sam se i udarao je, netko me je podigao u zrak, nisam vidio tko jer sam zatvorio oči i vikao, prvo sam vikao *pustite me, pustite me*, onda sam vikao *kaki mi se, sad ću kakiti, dajte mi tutu*, ali mi nisu vjerovali, nisu odgovarali, urlao sam, ali oni su šutjeli i radili su nešto što je bilo određeno i što se više nije moglo promijeniti, što se neće promijeniti ni ako mi puknu kosti i ako se svaka boja u mojoj glavi razide i ode i ako se svaka stvar raspadne na one najsitnije dijelove, na lego kocke od kojih onda može biti sagrađen netko drugi, onaj tko će kakiti svakoga dana i koga neće loviti po zraku kao leptira i neće im njegove boje ostajati po prstima. Spustili su me na krevet, tata je rekao pa *šta ti je, ništa neće biti, ništa neće boljeti* i bio sam siguran da će se dogoditi nešto strašno. Čim kaže da ništa neće boljeti, to znači samo jedno: boljet će jako jer kad god on ili neki drugi doktor kaže da nešto neće boljeti, onda to boli.

Skinuli su mi gaće i okrenuli me na trbuh. Mama me je držala tako jako da se nisam mogao ni pomaknuti, okrenuo sam glavu da vidim tu injekciju, a onda sam vidio da tata u ruci ne drži injekciju, nigdje nije bilo igle, nego drži nešto crveno, što izgleda kao kruška, to je gumena kruška i umjesto peteljke ima tanku prozirnu cjevčicu. Izgledalo je strašnije od injekcije, pa sam vikao najjače što sam mogao. Mama mi je okrenula glavu nazad, osjetio sam da me netko drži za guzu, razmiče je i rastvara, gura mi nešto unutra, srce mi lupa i u njemu se uz tresak i bez bombi ruše gradovi, nešto mi guraju unutra, kako?, pa iz guze sve samo izlazi, zar nisu htjeli da kakim?, zašto još nešto guraju unutra? A onda se to što su mi gurnuli u guzu raširilo, vruće i mokro i sasvim tuđe. Peklo je, žarilo i širilo se i bio sam pun nečega, ne znam čega, i toga je bilo sve više i činilo mi se da nikada neće prestati i da ću biti sve puniji toga, dok se ne raspuknem ili dok ne priznam nešto što me još nisu pitali.

Došla je baka i rekla: *Sad ćeš lijepo sjesti na tutu. Ako sjedneš, neće ti ovo više raditi.* To više nije bila moja baka, nego je to bio Nijemac koji ilegalcu govori da ga neće više mučiti ako oda drugove. Pljunuo sam je, ali me nije udarila. Sjedio sam na tuti i gledao u pod.

Po limenom dnu nešto je pljuštalo i izlazilo je iz mene protiv moje volje, kao što je protiv moje volje i ušlo unutra. *Jesi li gotov*, neko je pitao. Šutio sam i gledao u pod. *Gotov je*, netko je rekao. Ja sam i dalje gledao u pod. Netko je podigao s tute i obrisao mi guzu. Nisam rekao ništa, gledao sam u pod, a kad više nije bilo poda da u njega gledam, zatvorio sam oči. Spustili su me na stolicu. Gledao sam u pod. *Idi se igrati*, netko je rekao. *Odnesi ga na spavanje. Sutra će sve biti u redu*, rekao je netko drugi. Ja sam šutio i gledao u pod.

Sada ležim u krevetu i čekam jutro da konačno odem. Po noći se ne može odlaziti jer je mrak i jer ne vidiš kamo ideš, a moj auto nema farove. Htio bih da dobro pogledaš tu fotografiju i da onda vidiš da ne sjedim u kartonskoj kutiji u kojoj su nekad bile kutije s keksima, nego sjedim u pravom autu. Ako vidiš da je to auto, reci mi. Ako ne budeš vidio, morat ću uzeti lopaticu, zeca za spavanje i džemper za zimu i otići pješke. Kad bih ostao, morao bih zauvijek gledati u pod, nikada ništa ne govoriti i ne razlikovati glasove koji bi mi nešto rekli.

KAD SE ČOVJEK JAKO UPLAŠI

U Profundi spavaju magarci, širi se to šapatom da stariji ne čuju, jer kad bi čuli, bilo bi svašta. Strogo je zabranjeno ići na Profundu jer je išao mali Vjeko, pao i slomio vrat i onda je bio velik sprovod, prošao je s kraja na kraj Drvenika, od Punte do Puntina, a onda je otišao u Biokovo, tamo gdje je groblje, i svi su plakali jer je lijes bio malen, a kad je lijes malen, tada baš svi plaču; kad je velik, tada plaču samo oni koji su voljeli mrtvaca ili oni koji vole one koji su voljeli mrtvaca. Od tog vremena nitko nije otišao na Profundu i nitko nije znao što je u Profundi, a kako su prolazile godine, od Vjekina sprovoda prošle su tri, množila su se čuda iz Profunde, sve dok se nije raširio glas o onom najvećem, o magarcima koji svake noći dolje spavaju.

Profunda je nekoć bila kuća nekoga Mate Terina, a onda je počeo rat, došli su Talijani i Mati zapalili kuću. Nitko nije znao zašto su to učinili, zašto su zapalili baš njegovu kuću, a sve druge poštedjeli; možda zato što su na nekome morali pokazati svoju strogost, pa je izbor slučajno pao na Matu i njegovu kuću. Kad je vidio što mu je od doma ostalo, Mate Terin se objesio, a kako nije imao ni žene, ni djece, niti rodbine osim brata koji je živio na Novom Zelandu i nikad mu se nije javljao, tako za Matom nije ostala tuga, ali ni netko tko bi poslije rata popravio kuću od koje su ostali samo visoki

goli zidovi s kojih su kiše oprale tragove paljevine i bili su bijeli kao snijeg. Izgorjeli kamen postaje bijel, puno bjeliji nego što je bio dok je činio kuću.

Do Profunde se dolazilo s gornje strane, tamo od brda, jer je kuća bila ukopana u zemlju i usječena u stijenu, pa se sad moglo sa stijene preskočiti na vrh ruševine i hodati po zidovima na kojima je nekada stajao krov. Zapravo, moglo se hodati dok mali Vjeko nije pao u Profundu i slomio vrat.

Akcija je u subotu, rekao je Nikša, *ali tek kada padne mrak*. Bilo nas je petorica, četiri domaća i ja koji sam htio biti domaći, ali sam za njih bio stranac, Sarajevac. Zbog toga sam se uvijek morao više dokazivati, kao što sam se i u Sarajevu morao više dokazivati jer sam i tamo bio stranac, stranac Dalmatinac. Pola godine govorio sam dalmatinski, a pola godine sarajevski, ali mi nitko nije vjerovao jer su svi znali da ću uvijek odlaziti tamo gdje nisam i govoriti onako kako ne govorim.

U subotu je Ribarska noć, fešta u mjestu, i nikoga matere, babe i didovi neće tjerati kući, a mi ćemo to iskoristiti i otići na Profundu, vidjet ćemo gdje magarci spavaju i običi, sve po zidu, cijelu Profundu; naravno, tko bude imao hrabrosti, a tko je kukavica, taj ne mora šetati oko Profunde. Ja ovu priliku ne smijem propustiti, jer ako je propustim, zauvijek ću ostati stranac Sarajevac i nitko mi neće vjerovati kada kažem: lancun, lanica, buža, balun.

Djed je čitao novine, a baka je čistila ribu. *Stara, slušaj ovo*, pogledao je baku preko naočala, *poznati naučnik Van Hentig je u svojoj istrazi, provedenoj godine 1923., zaključio da potres utječe na unutrašnje lučenje riba, a time i na njihovo ponašanje, te da mehaničko potresanje nije dovoljan razlog kojim bi se mogao objasniti taj fenomen. Životinje očito reagiraju na još jedan geofizikalni fenomen, koji se pojavljuje prije samog potresa, a kulminira samim potresom*, čitao je polako, riječ po riječ, da djeluje što ozbiljnije, ali sam znao da djed uopće nije ozbiljan i da čita samo da bi baku naljutio, ali ne da bi je jako naljutio, nego samo onako, da se ona počne malo svađati; uvijek kad bi bio dobro raspoložen, izazivao je baku da se malo svađaju.

Ona je podizala obrve, izvijala usne, kao čudi se ribama i potresu i nastavlja čistiti ribe za ručak, ali znam da ga je pročitala i jasno joj je što bi on sad htio, da ona kaže - dobro je Franjo, ja čistim ribu, a ti čitaš o potresima, pa da joj on odgovori kako je važno znati kad će biti potres jer se čovjek mora pripremiti i da bi bilo dobro ako bi mogla da provjeri kod tih srdela kakvo im je unutrašnje lučenje. Tako bi to, znam, trebalo biti, ali neće jer baka samo podiže obrve i značajno se čudi.

On je još neko vrijeme gleda, onako mangupski; ona mu ponekad kaže *šta me gledaš tako mangupski*, a meni to uvijek bude smiješno jer moj djed ima sedamdeset pet godina i nikako ne može gledati mangupski, ali otkako je baka taj pogled nazvala mangupskim i ja ga tako zovem, prosto jer me veseli; a onda se djed vraća novinama, duboko uzdiše i više ne gleda mangupski jer mu nije uspjela provokacija.

U subotu je Ribarska noć, kažem; djed ne miče pogled s novina, baka nastavlja čistiti ribu. *Hoćemo li i mi slaviti?... Nemamo šta slaviti, nismo ribari, ako ti je do ribe, evo jest ćeš je za pola sata... Ali u subotu će besplatno dijeliti srdele s gradela... A ove ćeš, kao, platiti?... Nije to isto, te se prže u tavi, a one će biti s gradela... E, pa dobro, a ti onda slavi Ribarsku noć... A mogu li ostati poslije mraka?... Vidjet ćemo. Kako budu druga djeca, tako ćeš i ti.*

Djed je za ručkom i dalje čitao novine; uzimao je prstima cijelu srdelu i u zalogaju bi pojeo sve, od glave do repa; pod zubima su mu krčkale riblje kosti, *to je zdravo zbog kalcija!*, a repove je ostavljao sa strane, da zna koliko je srdela pojeo. Baka ga je prijekorno gledala; mislio sam šta bi se samo dogodilo kada bi ja, evo, sad pojeo cijelu srdelu, ne čisteći je od kostiju i kada bih rekao da je to zbog kalcija i već sam se zarekao da ću kad budem veliki jesti cijele srdele i čitati novine i nitko mi ništa neće moći. Uopće ne razmišljam o tome što ću biti kad odrastem i sasvim mi je svejedno hoću li biti pilot, mesar ili inženjer šumarstva kao barba Postnikov, važno mi je samo da što prije dođe vrijeme kad ću raditi ono što radi djed: jesti srdele skupa s glavom i kostima, naočale spuštati do vrha nosa i čitati novine, da, čitati novine!, to je najvažnije, naučiti čitati novine i pročitati što se događalo u cijelom svijetu, baš danas kad je kod nas bilo jako dosadno i jeli smo srdele iz tave, a ne s gradela, jer je svijet tako velik da uvijek ima ljudi kojima nije bilo dosadno, pa o tim ljudima pišu novine i onda novine čitaju ljudi kojima je bilo dosadno, kao što je dosadno nama, djedu koji bi se svađao s bakom, baki koja se ne da svađati i pogotovo meni jer moram dočekati tu subotu, da odem na Profundu, vidim magarce dok spavaju i nad provalijom obiđem krug oko spaljene kuće Mate Terina i tako prestanem biti stranac Sarajevac.

Dobar primjer daješ malom, govori baka djedu jer mu je srdela pala na novine. Uhvatio je ribicu noktima kažiprsta i palca i stavio je u usta; krčkale su sitne kosti kao suhe borove iglice pod kotačima kamiona, a na novinama ostao je mastan trag u obliku srdele. Kao fotografija! Djed je već pojeo srdelu, a njezina je slika ostala na novinskome papiru. Vidi se koliko je bila duga i široka, kakva joj je bila glava, a kakav rep. Novinska stranica izgledala je kao nadgrobnik

sa slikom pokojnika; pokojna riba u djedovu truhu.

Bila je mrtva još dok ju je baka čistila. Još u ribarnici bila je mrtva ta srdela. Bila je mrtva čim su je izvadili iz mora. *Od čega umiru srdele?* pitao sam.

Umiru od zraka, onako kako bismo mi umirali kad bi nas netko držao pod vodom, rekao je djed. Znači, ribari bacaju mreže da bi ribe izvukli na zrak i da bi one umrle?... Ne, izvlače ih da bismo imali šta jesti, a jede se samo ono što je mrtvo... I blitva, i ona je mrtva?... Mislím da jest, iako to niko ne zna jer blitva nema oči. Mrtvo je ono što je nekada micalo očima. Barem koliko mi o tome znamo... Trebale bi postojati i ribe koje bi bacale mreže za ljude i odvlačile ih u more, pržile i jele... Otkud ti ta glupost?... Tada nama ne bi bilo žao što jedemo ribe jer bismo znali da i ribe jedu nas. Shvaćaš... Ne shvaćam. Zašto bi nam bilo žao riba... Zato što su bile žive, a onda su ih ribari ulovili u mrežu. Da ih nisu ulovili, ostale bi žive... Ne možeš žaliti ribe jer ako bi ih žalio, onda bi morao žaliti i piliće i svinje i telad, pa bi na kraju umro od gladi... Nema veze, ja ću ih žaliti... Bujrum, žali ti njih, ali vidio bih te ja da nemaš šta jesti, djed je postajao ljut, pa sam odlučio da ušutim i da dalje jedem srdele. On nije mogao razumjeti ribe i ništa tužno nije osjetio kad je vidio da na novinama ostaje mastan trag, fotografija srdele koju je upravo pojeo jer je nekada bio u ratu, a u ratu se ljudi nauče kako je to biti mrtav i kad ne umreš, pa im to postane normalno. Borio se na Soči kao austrijski vojnik, a onda su ga 1916. zarobili Talijani i kaže da mu je tada bilo baš dobro. U zarobljeništvu je ostao pune tri godine, naučio je talijanski i vodio je dnevnik, o svemu što mu se događalo i što je želio, ali nije imao kome reći. Dnevnik je pisao na talijanskome jeziku, ćirilčnim pismom jer Talijani ne znaju ćirilicu, a zarobljenici ne znaju talijanski, pa u djedov dnevnik nitko nije mogao zavirivati i onda se smijati njegovim željama. Taj dnevnik stoji u djedovoj ladici i pročitat će ga prvi djedov nasljednik koji bude znao i ćirilicu i talijanski. Djedov sin, a moj ujak, i djedova kćer, a moja mama, ne znaju talijanski, tako da bi taj nasljednik jednom mogao postati ja ako naučim i ćirilicu i talijanski. Tada ću možda otkriti kako vojnici postaju ravnodušni prema ribljim smrtima i zašto im je svejedno za ribe čak i kad su stari i nisu više vojnici, nego su penzioneri koje nijedna vojska ne bi uzela u rat.

Sutradan je bio petak. Do subote je ostao još samo jedan dan. *Dođite da vidite nešto što još nikada niste vidjeli,* rekao je Nikša i otišli smo u stari kamp, do drvene kućice u kojoj su nekada stajali suncobrani. Posjedali smo na kašete od piva, Nikša je otkopčao hlače i skinuo ih. Nije imao gaćica; bio je stariji od nas i sve na njemu bilo je veće, pa i ono što nam je htio pokazati. *A sad gledajte!,* rekao

je i prevukao kožicu. To nikada nisam radio, ali sam bio siguran da ga boli. Vratio je kožicu i prevukao je još jednom; stisnulo mi se u grlu kao onda kad su me vodili na cijepljenje, ponavljao je to s kožicom još nekoliko puta, koji užasan bol, mislio sam; svi su šutjeli i čekali što će se dogoditi, Nikša je rekao: *Pogledajte, raste!* I stvarno je rastao, iako je i ranije bio velik.

Uplašio sam se, pogledao sam Zorana i Miru, oni su šutjeli i buljili u ono što se događalo između Nikšinih nogu; Nikša je sve brže disao, prizor je bivao sve crveniji, uplašio sam se što će dalje biti, zapravo najviše me je uplašilo to što su Zoran i Miro tako mirno sve gledali i ništa nisu osjećali, sjetio sam se da sam stranac Sarajevac, skočio sam s kašete i istrčao van. Ne znam jesu li se smijali za mnom i jesu li vikali da sam kukakvica, ništa ne znam jer sam trčao i nisam se zaustavljao sve do kuće. *Šta je, mahnitove jedan, sav si se oznojio,* rekla je baka. *Igrao sam se atletike!* dreknuh sasvim uvjerljivo i za nju sam već bio Dane Korica na povratku s minhenske olimpijade. Bio sam strašno sretan jer sam došao kući i mogao sam slagati sve što bi se od mene tražilo. Najljepše lažem kad sam sretan.

U subotu sam se probudio sa čvrstom odlukom da ne izlazim iz kuće. Neću izaći sve dok se ne vratimo u Sarajevo. Djed je išao u Zaostrog, rekao sam da neću s njim, baka je pitala *da nisi bolestan?*, rekao sam da mislim da sam bolestan, ona je rekla *pa onda nećeš ići ni na Ribarsku noć*, rekao sam da neću, e *onda si stvarno bolestan*, rekla je i donijela mi toplomjer.

Nemaš temperaturu. Pa šta te boli?... Ništa me ne boli. Samo sam malo bolestan i ne mogu van... Da se jučer nisi s kime potukao?... Nisam. Ništa nije bilo jučer, samo što danas neću van, a ne bih htio ni sutra... Zašto? Hoćeš li i sutra biti bolestan?... Hoću ako budem morao van... Odlučio si da više nikada ne izađeš iz kuće?... Izaći ću čim se vratimo u Sarajevo... Je li ti neko nešto ružno rekao?... Nije, ali se malo bojim...

Čega?... Magaraca koji spavaju u Projundi... Da nisi možda bio na Projundi? skočila je baka. *Ne, nisam bio, a neću ni ići jer neću izaći iz kuće. A spavaju li stvarno magarci u Projundi?... Koji magarci. Pa znaš da u Drveniku nema više nijedan magarac... Prošle godine bila su tri, Mijin, Dušanov i Stipe Alača, sigurno su to ti magarci... Bože dragi, pa odakle ti to, tih magaraca više nema!... Gdje su ako ih nema?... Odvezlo ih je u Makarsku... Šta rade u Makarskoj?* Baka je uzdahnula, pogledala u strop, promrmlijala nešto kao okristebožemoj i rekla: *Dobro, evo, reći ću ti, ali nemoj mi poslije tuliti! Kakva Projunda, u Projundi nema ničega, obična srušena kuća u kojoj raste drač, a magarce su prodali mesaru jer više nikome netrebaju.*

Sklopio sam oči, srce mi je jako lupalo, dobro, izdržat ću ja i to.

Nemaš više pitanja?, odmahnuo sam glavom da nemam, *ali neću izlaziti dok se ne vratimo u Sarajevo*. Baka više ništa nije rekla, ali sam znao da misli kako ću se već sutra predomisлити i istrčati iz kuće. To me je plašilo više od ostaloga jer sam znao da joj nikako ne mogu reći da stvarno ne smijem van jer sam vidio nešto što me je .uplašilo, što su drugi mogli gledati, a ja nisam i zato se ne smijem vratiti i ne smijem izaći van.

Jesam li ja Sarajevac? otišao sam za njom u kuhinju. *Ne, tisi Sarajlija. Ljudi iz Sarajeva se zovu Sarajlije, a ne Sarajevci... Je li to dobro, biti Sarajlija?... Sve je dobro biti, dobro je biti odsvakle... Pa zašto mi onda govore da sam Sarajevac?... Ko ti govori?... Zoran i Nikša... Govore ti zato što oni o tome ništa ne znaju i nikad se nisu pomaknuli iz Drvenika... A zašto mi u Sarajevu govore da sam Dalmatinac?... Iz istoga razloga. Jer se nikada nisu pomakli iz Sarajeva... A zašto se mi stalno mičemo?... Zato što djed ima astmu i mora biti puno na moru. Osim toga, dobro je micati se jer si onda odjednom na više mjesta. Na onom si mjestu na kojem stvarno jesi i na onom mjestu odakle si, a ako se tebi to ne sviđa, uvijek možeš ostati s mamom preko cijele godine u Sarajevu... Obećaj mi da me nećeš tjerati da izlazim dok se ne vratimo u Sarajevo... Dobro, obećavam ti ako mi kažeš zašto odjednom ne želiš van... Neću jer mi govore da sam Sarajevac, slagao sam i otišao u sobu. Tako uvijek odem kad mi je nešto jako važno, jer čim odem, baka ozbiljnije doživi ono što sam joj rekao. Za svaki slučaj bacio sam se na krevet, zagnjurio glavu u jastuk i čekao hoće li doći. Kad je došla, već sam se mogao praviti da spavam. Pokrila me je i sasvim tiho izašla.*

Prespavao sam i Ribarsku noć i akciju na Profundi. Zapravo, prespavao sam sve što se dalje događalo, a što nisam htio vidjeti. Svih sedam dana koji su nam ostali do povratka u Sarajevo proveo sam u kući ili u dvorištu; igrao sam se sam sa sobom, navečer sam otrčao preko puta, do barba Postnikova, on je vadio blok za skiciranje, uzimao flomastere i crtao snijeg, snježna sela i snježne gradove. Barba Postnikov ima osamdeset godina, Rus je i jednom davno pobjegao je od revolucije. *Zašto?* pitao sam ga. *Zato što sam se plašio*, rekao je i mirno dalje crtao velike sanjke koje su vukli jeleni, a na sanjkama je sjedila djevojka sa velikom smeđom kapom ispod koje joj je izvirivala duga plava kosa. *Kad se čovjek jako uplaši, uvijek mora pobjeći... I više se nikada ne vratiti?... To ne znam, ja se nisam mogao vratiti... Zašto?.., Zbog onih koji se nisu uplašili, nego su ostali... Ni ja se neću vratiti... A gdje se nećeš vratiti?* bio je iznenađen. *Neću se vratiti u stari kamp*, rekao sam barbi Postnikovu. *Ako je zbog straha, onda smo isti*, odgovorio je i okrenuo novi list na kojem će biti nacrtana cijela Moskva.

NEBO JE BILO LIJEPO KAD TI SE NAĐE POD NOGAMA

Svijet je najljepši kad se izvrne naopako. Nebo je dolje i mogao bih šetati po njemu, a vrh naše kuće u Drveniku zaboden je u nebo i sve se čini da će se kuća prevrnuti na stranu jer stoji na jednoj jednoj tački, opoj u kojoj se spajaju dvije strane krova, ali se kuća ne prevrće, ništa se ne događa osim što se ja smijem i želim da ovako ostane zauvijek i da mi zauvijek nebo ostane pod tabanima, da me škakljaju oblaci ovčice i da šetam po suncu kao po najvreljem asfaltu augusta i da onda padne noć i da me bockaju zvijezde kao pržina na bračkoj plaži i kao salbun na gradilištu vikendice kod Ismeta Brkića. Neka zauvijek ostane ovako, smijem se kao lud i vičem *nemoj, nemoj, ne spuštaj me*, ali barba Momčilo me ne sluša, svijet mi se zavrtio oko glave, dvaput se prevrnuo i već je sve bilo normalno. Betonsko dvorište mi je pod nogama, nebo je gore visoko, a naša kuća raste kao i sve druge kuće, od zidova prema krovu, tamo u visinu gdje sve stvari postaju tanje i sitnije jer je u ovome svijetu široko sve što je dolje, a usko sve što je gore i tako će i ostati ako opet ne nagovorim barba Momčila da me uzme u naručje, uhvati za gležnjeve i izvrne naglavce, pa nekoliko puta protrese da vidim kako je to kad se tresu i nebo i zemlja, a ništa ne pada, nego je sve čvrsto i lijepo i nikakav bol neće ubiti to čudo u očima.

Barba Momčilo nekada je bio pukovnik, ali je već dvadeset i nešto godina penzionisano vojno lice. Kad je otišao u penziju, imao je manje godina nego moja mama danas. Baka kaže daje to *bilo po Đilasu*, a kako to govori onim opasnim glasom, razumljivo je da se uopće ne raspitujem što to znači "po Đilasu" da ne bih i ja završio po Đilasu ili da se ne bi ljutila na mene jer je dovodim u nezgodnu situaciju. "Po Đilasu" je meni ime za nezgodnu situaciju, a tako će biti i kad odrastem. Čim mi se nešto nezgodno dogodi i čim pred velikim problemima budem mogao samo slegnuti ramenima i čekati što će se dogoditi, pomislit ću: evo ga opet, po Đilasu. I bit će mi malo lakše jer ću se sjetiti barba Momčila koji mi je prvi pokazao kako je nebo lijepo kad ti se nađe pod nogama.

Barba Momčilo sagradio je kuću do naše. Njegova nije stara dalmatinska, nego je obična turistička. *Kakva estetika*, kaže baka, *ko je jednom onjušio kasarnu, i vikendicu gradi ko kasarnu*. Ne razumijem o čemu je riječ, a ono što ne razumijem, to teško i zapamtim. Sjedim na podu, gradim dvorac za Zaboravku, i ponavljam

za bakom: *Ko je jednom onjušio karasnu, i vikendicu gradi ko karasnu... Šuti, vraže jedan, i nemoj da bi to vani pričao jer ako te čujem, nećeš mi više u kuću ući. Osim toga, ne kaže se karasna, nego kasarna.*

Često ona tako: nešto kaže, a ja za njom ponovim ili joj postavim pitanje i već prijeteći da neću u kuću ući ili da će me namrtvo išibati.

Barba Momčilo ima ženu koja se zove teta Mirjana. Ima i sina Bobana, ali njega sam samo jednom u životu vidio. Boban je mali i debeo, ima kričav glas i ne izgleda kao odrasli čovjek iako je zaposlen i vozi zeleni fiat 1300. Teta Mirjana peče lebac i kuha prebranac. Lebac i prebranac su dvije najbolje hrane na svijetu. Kad je pitam *teta Mirjana, kad će opet biti lebac?*, njoj bude drago i već sutra donosi lebac, a baka se ljuti i kaže *vraže jedan, mislit će žena da si kruha željan*, a ja joj onda govorim da to nije kruh nego je lebac. Kruh se kupuje u samoposluzi, a lebac se peče u pećnici. Baka tvrdi da je lebac ustvari hleb, a da je hleb isto što i kruh, samo što se hleb kaže u Beogradu, a kruh se kaže kod nas,, Baka ne laže to sigurno znam, ali ja ne vjerujem u ono što neke riječi znače jer meni svaka riječ može značiti ono što hoću, kao što bi i njoj svaka riječ mogla značiti ono što ona hoće samo kad ne bi bila tako odrasla i kad ne bi mislila da će je netko kazniti ako joj neka riječ bude značila nešto što drugima ne znači. Od riječi lebac ja odmah ogladnim, a od riječi kruh ne bude mi ništa.

Teta Mirjana naučila me je hodati. Imao sam devet mjeseci i bio sam prvi put u Drveniku, baka je kuhala ručak, mama je otišla u Makarsku po čekove, a teta Mirjana me je odnijela u njihovo betonsko dvorište. Držala me je za ruke i govorila *ajde leva nogica, ajde desna nogica, ajde leva nogica, ajde desna nogica*, a onda je vikala *Olga, Olga, Miljenko prohodao*; baka je istrčala s nožem za čišćenje ribe i rekla *uh kud baš sad kad je Javorka u Makarskoj... A da joj ništa ne govorimo kad se vrati*, bila se zabrinula teta Mirjana. *To ne dolazi u obzir. Majci se takve stvari ne prešućuju*, rekla je baka.

Mama se vratila s popodnevnim autobusom, teta Mirjana je rekla *gledaj ovo*, podignula me je za vrhove prstiju, a ja sam već hodao. Mama se rasplakala i zgrabila me u naručje, *moj sin, moj veliki sin*, a onda sam i ja počeo plakati. Ona je navodno plakala od sreće, a od čega sam ja plakao, to ne znam jer se ničega ni ne sjećam.

Danas svi govore kako me je teta Mirjana naučila hodati i svima je to jako značajno, iako je meni značajniji lebac, ali i to što me je barba Momčilo naučio gledati svijet naopako.

Šteta je kad se ljudi vide jednom godišnje, pa jedni drugima tako brzo stare, rekao je djed. *Franjo, ako ćete mi verovati, vi ništa niste ostarili*, rekao je barba Momčilo. *Ma ja, stari se mumificirao kao*

Tutankamon, rekla je baka. A i vi ste mi gospodo Olga lepši što ste stariji... Molim vas, Momčilo, zar je red zafrkavati stare dame. Svaku boru nosim kao podsjetnik, a ja se, znate, puno toga sjećam. Ne posenilim jer me svaka na nešto podsjeća.

Istu priču ponavljaju svake godine, samo što se jednom stari mumificirao kao Tutankamon, druge osušio kao suha šljiva, a treće balzamirao kao Lenjin, ali sve drugo stvarno ostaje isto. Lažu i lijepo im je dok lažu, kao što je i meni lijepo dok lažem, samo što se svi na mene ljute, a na njih se nema tko ljutiti. Ne ljutim se ni ja jer vidim da su nekako tužni, baki je tuga u krajevima usana, barbi Momčilu u očima, a djedu u nosu. Svatko je tužan na onome mjestu koje tugu najbolje pokazuje, a tužni su jer stvarno vide da jedni drugima stare. Starost je za odrasle razlog tužnih usana, očiju i noseva jer oni vjeruju da je najbolje biti dijete i nitko ih u tome ne bi mogao razuvjeriti.

Nismo došli sami, rekao je barba Momčilo. Momir je s nama, sklopila je ruke teta Mirjana. Ko je Momir?, opet su mislili da nisam tu jer gradim Zaboravkin dvorac, pa su se zgledali, djed je slegnuo ramenima, teta Mirjana je podignula obrve, a baka je rekla: Znaš, teta Mirjana i barba Momčilo sada imaju unuka... Neka ga imaju, odgovorio sam hladno i nastavio graditi dvorac koji je već tri sekunde bio pod debelim snijegom.

Ne želim ga vidjeti, uopće me ne zanima... Pa, zašto nećeš? To je beba, beba Momir... Šta me briga! Vi idite, ja neću... Ali, teta Mirjana ti je ispekla lebac... Neka je ispekla, nisam gladan, ne zanima me. Tako su baka i djed otišli vidjeti bebu Momira, a ja sam ostao uz svoj dvorac i sve je odjednom postalo tako tiho. Nikad nisam čuo toliku tišinu. Čula se samo jedna velika ljetna muha i čulo se moje disanje. Gledao sam u zid i slušao. Čuo se uzdah, pa izdah, uzdah, pa izdah i sve tako dok uzdah nije postao kratak i isprekidan, a izdah dug, pa onda opet isprekidani uzdah i dugi izdah i sve je već postalo mokro. Pomislio sam na lebac i kako ga više nikada neću jesti. Ostao sam sam, ali to više nije bila samoća sa strahom, nego samoća s tugom. Bila su mi tužna i usta, i oči i nos. Sav sam bio tužan jer nisam imao više nikoga i jer su svi otišli da gledaju bebu Momira. Kad su se djed i baka vratili, već sam sjedio u ostavi, tamo iza zastora gdje je ujak držao vesla i motor za kaić. *Evo, ovo ti je poslala teta Mirjana,* rekla je baka i pružila mi lebac umotan u bijelu krpnu na kojoj je pisalo Faks helizim. Uzeo sam lebac i spustio ga na krilo. Osjećao sam kako me grije. Bio je vruć i težak, ali ga nisam htio jesti, taj lebac. U tako tužnim prigodama nije mi do hrane. Mogu samo gledati u vrhove nožnih prstiju i slušati svoje disanje, odmahivati glavom na svako pitanje i biti zahrđala bova na koju više nitko nikad neće privezati svoj

kaić.

Oćeš da šetaš po oblacima, došao je barba Momčilo čim sam se probudio. Gledao sam ga ravno u oči i nisam mu ništa odgovorio. Oćeš stvarno. To je samo između tebe i mene. Više niko ne zna kako je to lepo... Hoću ako mi nešto obećaš... Sve što mogu učiniti, mogu ti i obećati, a sad ti udaraj, samo računaj da ja nisam Blek Stena, niti komandant Mark... Obećaj mi da nikada nećeš pokazati Momiru kako se šeta po oblacima. Barba Momčilo se zamislio, prstom se uhvatio za donju usnu (to uvijek čini kad nešto misli) i rekao:

Znaš, to je jako komplikovana stvar. Hoću reći, sad si me uhvatio na krivoj nozi, na levoj nozi, hoću reći, jer sam i ja mislio tebe nešto zamoliti u vezi toga, a sad ne znam kako da započnem... Znači, nećeš mi obećati... Ma ne, uopšte nije o tome reč. Nešto je drugo u pitanju. Treba mi tvoja pomoć oko toga, ali ne znam kako da ti kažem... Obećaj mi da nikada nećeš pokazati Momiru kako se šeta po oblacima, ponovio sam, riječ po riječ, polako jer su mi uzdasi opet postajali isprekidani, a lice barbe Momčila lomilo se u hiljadu dijelova i bilo je isprekidano sjajnim crtama svjetla, onim crtama kojima započinje plač na sunčanom danu. Naravno da ti obećavam, ali bih te molio da i ti meni nešto obećaš... Šta da ti obećam?... Znaš, ja sam već star čovek, a kada Momir poraste, bit ću još puno stariji i bit ću slab, neću imati snage, razumeš, pa bih te nešto zamolio, naravno ako smem i ako ti to ne bi bio prevelik problem... Pa, reci već jednom, šta da ti obećam, htio sam biti ozbiljan jer je barbi Momčilu bilo jako nezgodno i jer sam mu, izgleda, samo ja mogao pomoći. Hteo bih da mi obećaš da ćeš ti Momiru pokazati kako se šeta po oblacima. Ti ćeš već biti velik i jak i moći ćeš mu to pokazati, a pošto sam samo tebe naučio kako se šeta po oblacima, nikoga drugog ne mogu zamoliti. Eto, to bih hteo, ako nije nezgodno.

Te sam večeri na čelo svojih životnih prioriteta postavio taj: biti jak, biti strašno jak, biti toliko jak da bebu Momira kad ne bude više beba naučim šetnji po oblacima jer ga njegov djed to ne može naučiti. A ne može iz dva razloga: prvi je taj što mi je obećao da ga nikada neće naučiti, a drugi je taj što ljudi stare i u starosti gube snagu, pa jednoga dana opet postaju djeca kojoj bi netko trebao pokazati kako se šeta po oblacima, ali to nitko ne čini jer je nepristojno starca uhvatiti za gležnjeve i naglavce ga izvrnuti. Mnoge su nepristojne stvari takve da bi mogle usrećiti cijeli svijet. Ne mislim na podrigivanje, jer podrigivanje stvarno nikoga nije usrećilo i podriguješ samo zato što tražiš vruga za ručkom i riskiraš da dobiješ preko labrnje, nego mislim na sva ta lijepa čuda koja su starcima zabranjena. Moj bi djed sigurno bio sretan kad bi ga netko uzeo u naručje, uhvatio za gležnjeve i naglavce izvrnuo da još jednom vidi

kako je lijepo kad ti je nebo pod nogama.

Odlučio sam odmah ujutro otići kod tete Mirjane i barbe Momčila, da vidim bebu Momira i stručno procijenim koliko još vremena treba da ga učim šetnji po oblacima.

SMIJEŠAN SI NAM I BUDI NAM OPET

Nije lako povjerovati da ipak postoje prehladeni Nijemci. Eto, recimo, Hans : on svakoga februara dođe u Drvenik, parkira svoga *princa*, još ni stvari nije istovario, a već se skida u kupaće gaćice, odjeću baca na zadnje sjedište, ručnik na rame, pa trči prema moru. Baka kaže da je Hans ružan kao pas buldog, kratkih je nogu, sav malen, a u ramenima širok kao tri čovjeka koji nisu Nijemci. Meni je Hans lijep jer je smiješan, a najviše je smiješan kada tog prvog dana u februaru trči kroz Drvenik u kupaćim gaćicama, dahće kao lokomotiva, zatrči se preko mola i pljusne u more. Onako baš - pljusne; Hans ne skače u more ni na noge, ni na glavu, nego se odbaci prema moru koliko je dug i širok, onako kao što drugi ljudi kada su jako sretni skaču u mekani krevet koji ih je dugo čekao.

Okupe se na molu sva drvenička djeca i navijaju za Hansa dok on pliva protiv valova i ludoga mora i svejedno mu je puše li jugo ili puše bura, a u veljači uvijek nešto puše, i svejedno mu je koliko je hladno, jesu li se zabijelili vrhovi Biokova i jesu li se posmrzavali rakovi u plićaku. Hans pliva i više *uh, uh, pička materina*, a cijeli Drvenik od Cmilja do Lučice već zna da je došao ljudi Švabo i da je započela sezona zimskoga kupanja i ježenja. Kupat će se Hans, a koža će se ježiti svima koji ga u moru vide.

Prvih godina ljudi su vjerovali da će se Hans kad- tad utopiti, da će mu stati srce ili ga odnijeti valovi, no s vremenom mjesto se naviknulo na njegove običaje, svijet je shvatio da nas ima svakakvih, ali kakvih samo ima Nijemaca, to je čudo jedno: hladna im je krv kao da su ribe, a ne ljudi. Kad god bi se netko prehladio od zime sjetio bi se Hansa jer Hans nikada nije bio prehladen i jer je Hans bio savršeno ravnodušan prema hladnoći i skakao je u ama baš svako februarske more.

Svake zime baka se brinula za naš bugenvil. To je cvijet koji je nekada živio u amazonskim prašumama, pa ga je neki Francuz donio u Europu. U Europi mu je suho i hladno i stalno ga treba čuvati ili od zime ili od žeđi; sve dok ne naraste i ne postane veliko, razgranalo stablo ružičastih i ljubičastih cvjetova. Zapravo, netko bi ga trebao

vratiti natrag u prašumu, ali kako nitko ne zna gdje je to, ni koliko košta karta do tamo, moja baka zadužena je da ga čuva od hladnoće i suše, u februaru da ga oblači i pokriva nekim mrežama i najlonima, a u augustu da ga dva puta dnevno zalijeva.

Taman ga je opet pokrivala kad je protrčao Hans. *E, moj nesretniče, gdje si ovo došao*, govorila je bugenvilu. Ona ne vjeruje da je cvijeće razumije i zna da biljke ne umiru jer uvijek im ostane neko sjeme ili korijen, ali svejedno baka želi spasiti taj bugenvil i sve govori kako će nam lijepo cvasti i kako je to ukras. To je laž; ne misli ona na ukrase i ljepotu, nego se plaši da će jednoga jutra pred kućom zateći mrtvu, smrznutu biljku i da će zbog nje osjetiti ono nešto što se osjeća za sve mrtvo što je nekoć bilo živo. Našem bi bugenvilu željela da je kao Hans, a Hansu bi željela da je kao bugenvil. Cvijet se ne bi morao mučiti po zimi i suši, a Nijemac ne bi od sebe pravio budalu samo kad bi bio malo osjetljiviji prema hladnoći i kad se ne bi kupao u divljem ledenom moru.

Franjo, eto nam Švaba, kaže čim je ušla u kuću. Djed ostavlja novine, pita ima li piva i ne čeka odgovor jer zna, da ga nema jer nikada ga nema ako nema Hansa, uzima novčanik i odlazi u samoposlugu. Za manje od sata doći će nam Hans i Staka. Njemu toliko treba da se okupa i osuši, a Staki da raspredi stvari u njihovoj kamp-kućici. Baka ih zove Švabama, iako je Staka iz Smedereva i uopće nije Švabica, ali baka sve ljude koji nam dolaze zove nekim zajedničkim imenom: rođake iz Zenice zove Zeničanima, tetu Mirjanu i barba Momčila Nikolićima, čika Ismeta i tetu Minku Brkićima, barba Postnikova i tetu Borku Postnikovima, a Rajka i Božicu primitivcima, tako da uvijek bez puno priče znamo tko je došao. Hans i Staka prezivaju se Kirchmayer i lakše ih je zvati Švabama, nego Kirhmajerovima.

Hans ulazi u našu kuću vičući *Moj Franijo, gde si, šta si*, grli djeda i iz sve snage udara ga po leđima, tako ga udara da uvijek vidim kako su djedova leđa bila puna prašine dok ga Hans nije izudarao. *Gospodža Olga, sve ste mi lepša, kao Greta Garbo u Ninočka*, nakloni se i poljubi baki ruku. Samo Hans i glumci u crno-bijelim filmovima ženama ljube ruku, a možda je ljubi i još netko, ali ne u mome životu. Onda prilazi meni: *Još imaš plava kosa, ako i sledeći put bude plava učim te nemački da nađeš cura iz Berlin*. Diže me i baca me uvis, pa me hvata po zraku. Svaki put se plašim da me ne zalijepi za strop i da ne ostanem kao oni sveci u sarajevskoj Katedrali; Staka stoji sa strane, smješka se i čeka s vrećicom u kojoj su pokloni. Uvijek od nje dobijem čokoladu Braco jer ona misli da sam ja dječak koji je nacrtan na omotu, uvijek joj kažem da nisam, ali to ništa ne pomaže. Takva je Staka: ono u što ona vjeruje, to je za nju

tako i nikako drukčije. Baka kaže da ne bi ni mogla s Hansom da je drukčija, ali to ne razumijem. Šta ne bi mogla s Hansom? Ne znam, valjda mu ne bi mogla biti žena ili ne bi s njime mogla putovati u Drvenik kad ne bi bila sigurna da sam baš ja dječak s čokolade Braco.

Hans nikada ne prestaje vikati osim kada s djedom i bakom govori njemački. Tada je tih kao svi drugi ljudi. Kaže da naš jezik nije naučio govoriti, nego ga je naučio vikati, a kad bi morao progovoriti, tada ne bi znao više ni jednu jedinu riječ. Nitko mu ne vjeruje dok to viče, ali mu se svi smiju. Smije se i Staka, a ja mislim da je to prava ljubav kad se nekome smiješ iako ga gledaš svaki dan i s njime živiš cijeli život ili nešto malo kraće.

Kad je imao osamnaest godina, Hans je postao njemački vojnik i došao je u Jugoslaviju ratovati. Dok sam bio mali, zapravo kad sam imao dvije, tri i četiri godine, uvijek bih u partizanskim filmovima tražio Hansa jer mi nitko nije bio rekao da su sve to glumci i da na filmu ništa nije pravo, ali sam i onda znao da nijedan od njih nije Hans jer bi svi poginuli, a Hans je ostao živ. *Hans, jesi li ti bio na Sutjesci, pitam ga. Bio, bio, viče Hans, bio dvaput, sa Staka i bez Staka... A jesi li ti ubio Savu Kovačevića?... Nisam, ja pucao u krošnje, razumeš, u vrhove jela. Mene bilo strah ubiti... A ko je ubio Savu Kovačevića?... Ne znam, Nemaca bilo puno, a kad je ljudi puno, meni teško znati ko ubije.*

Kad je završio rat, Hans je bio zarobljenik. Gradio je tvornicu u Smederevu, a partizanka Staka ga je držala na nišanu. On tada nije znao vikati naš jezik, ali je Staki onako na daljinu i uz puščanu cijev rekao da je voli, a kad je ona to nekako razumjela, repetirala je pušku i tražila odobrenje od komandanta Jože Berausa da ubije zarobljenika Hansa. Komandant joj je rekao da je bilo dosta ubijanja, oduzeo joj pušku i rekao joj da odsad ima stražariti nenaoružana. Staka je bila jako uvrijeđena i plakala je, a komandant Joža ju je zagrlio i rekao: *Curo, tebi je petnaest godina i pojma nemaš šta bi puška uradila tvom slatkom malom prstu koji bi potegnuo oroz. Sad se ljutiš na mene, a jednom ćeš reći hvala vam, čika Joža.*

I tako, partizanka Staka čuvala je zarobljenike, zarobljenik Hans bi svakoga jutro grabio šakama zrak ispred svojih grudi, sklapao prste u obliku srca i otpuhnuo to srce prema Staki. Ona se ljutila, prijavljivala ga komandantu, a on bi joj strogo govorio: *Sram te bilo, jesi li skojevka ili nisi, zašto ne paziš na zarobljenike umjesto što vodiš računa o njihovom udvaranju.* Trajalo je to punih šest mjeseci, sve dok jednoga dana Hans nije prestao biti zarobljenik i pojavio se na gradilištu u nekom ružnom sivom odijelu i s vojničkom vrećom na leđima. Stao je pred partizanku Staku, izvadio papirić iz džepa i

pročitao: *Izvinjavam se ako sam vas uvredio, ali sam vas voleo i bilo mi je najlepše dok ste pazili da ne pobegnem. Mislit ću na vas uvek.*

Staka mu je pljunula pred noge, ali ne jako: tek toliko da se zna da je ona partizanka, a da je on bio okupatorski vojnik. Već sutra joj je bilo pusto bez Hansa. *Otišlo je moje srce*, rekla je i netko ju je prijavio. *Sad je bilo dosta*, rekao je komandant Joža Beraus, *dosta mi je dječurlije koja bi prvo ubijala, a onda bi se ljubila* i otjerao Staku kući. Eto, tako je prestala biti partizanka.

Hans je doputovao u svoj grad, ali tamo nije bilo ni njegove ulice, ni kuće, ni roditelja i sestara; sve je bilo srušeno, a ono što nije bilo srušeno, bilo je mrtvo. Bio je sam jer nije imao više nijednog rođaka. *Ja tada mogao biti Nemac, kao što biti Kinez, sve je isto, nisi ništa ako nemaš nikoga koje rod.* Jedini netko tko je Hansu bio živ bila je Staka, pa se on lijepo vratio u Jugoslaviju. Odmah su ga strpali u zatvor, gdje je Hans rekao da želi biti komunist, pitali su za zašto želi biti komunist, a on je rekao da je to zbog radničke klase i zbog toga što je ostao sam na svijetu, a kao komunist više neće biti sam. Oni su rekli: onda dobro, možeš ostati u Jugoslaviji, ali nemoj da te uhvatimo kako špijuniraš, Hans je rekao da neće špijunirati i otišao u Smederevo tražiti Staku.

Ne znam kako je to dalje išlo, osim što su se na kraju vjenčali, a komandant Joža Beraus im je bio kum. Onda su pjevali "svi će ljudi braća biti" i započeli ovaj život koji je došao nakon onoga života u kojemu je Hans bio fašist, a Staka partizanka koja ga je htjela osuditi na smrt. Meni nije jasno kako sve to tako može biti, a nije jasno ni djedu i baki. Baka kaže *ludi su oboje*, a djed kaže da nisu oni ludi, nego *su* luda vremena. Tako oni filozofiraju kad Hans popije sve pive, izgrli nas i izljubi i ode sa Stakom u njihovu kamp-kućicu na spavanje.

To zapravo više i nije kamp-kućica jer ju je Hans zabetonirao i uz nju sagradio još i baraku. Isred kućice je Staka zasadila stabla limuna i leandre, te ruže i nevene. Sve je tako šareno i ševrdavo da baka kaže kako je ružno na Hansovu sliku i priliku, a ja kažem kako je na Hansovu sliku i priliku smiješno. Njihova vikendica najčudnije je mjesto u Drveniku, a iz Makarske je dva puta dolazila građevinska inspekcija da je ruši jer po njihovu mišljenju rastjeruje turiste, ali je nisu srušili jer je Hans imao građevinsku dozvolu.

Rekli su *šjor, nemojte vi na nas vikati*, a onda su otišli. Djed kaže da samo traže rupe u zakonu i da će na kraju srušiti Hansovu i Stakinu kućicu, a Hans kaže da ni to ne bi bilo najstrašnije jer bi onda on i Staka započeli novi život. Hans vjeruje da za sve nesreće i nezgode postoji samo jedno rješenje: započeti novi život. Djed kaže da je to hrabro, a baka kaže da je glupo.

Tuga je, mi nemamo djeca, kaže Hans, *sve je veselje, a to je*

tuga. Baka i djed tada šute i gledaju u svoje ruke položene na stol, kao da su nešto krivi ili su nekoga prevarili, pa su rodili čak tri djeteta. Ima veselja i bez djece, govori djed. Ima, ima, sve je veselje. Bez djeca je tuga, urla Hans. A onda djeca odrastu, požene se i poudaju i odu, pa opet ostaneš sam, djed nastoji uvjeriti Hansa da popusti. Sam, sam i veselje je, ali bez djeca, bez djeca je tuga, klima glavom Hans. Odrasteš i zaboraviš da si ih i rodio, nastavlja po svome djed. Zaboraviš, ne zaboraviš, sve je veselje, ali, Franijo moj, bez djeca je tuga, viče Hans, a ja znam da će uskoro nastupiti urnebes. Djed, je nervozan, to je od astme - kaže baka, i uvijek viče kad se jako naljuti.

Udario je šakom o stol i prevrnula se Hansova piva. Djed viče na njemačkom, Hans ga hvata za ruku, ja plačem, Bože, šta mi je, zašto plačem, plačem jer sam se uplašio, uplašio sam se jer je djed prevrnuo pivu koju je Hans pio, a Hans je drag i smiješan, on je djedov prijatelj, a djed sada viče na njega, baka je zagrlila Staku, Staka se smiješi kao netko tko je upravo otišao i za sobom ostavio svoj osmijeh, nitko me ne primjećuje, djed i dalje viče, Hans ga hvata i za drugu ruku, nešto govori na njemačkom, govori tiho, puno tiše od djeda, on je promukao, a ja ništa, ništa ne razumijem...

Djed duboko diše, ja sam se sakrio ispod stola i virim Hansa. Hans je podbočio glavu, laktove drži na stolu i barici pive. Lice mu je mirno kao da nije živ, samo mu se donja usna, ona koja je uvijek obješena, svako malo zatrese, pa izgleda kao list tamarisa na vjetru. Baka je izašla sa Stakom na dvorište. Dugo se ništa ne događa: samo njih dvojica, jedan koji diše, drugi kojem usna drhti na vjetru. Htio bih pobjeći van, ali bi me vidjeli. Ovako sigurno misle da me nema. I bolje je da me nema. Nekad je tako dobro da te nema da naprosto poželiš da te ne bude sve dok se svi opet ne počnu smijati.

Jedna se kap spušta niz Hansovo lice, skreće tamo kod nosa i silazi na debelu usnu tamarisa. Evo i druge kapi s druge strane lica, i ona skreće kod nosa i pada na usnu. Pa treća i četvrta kap. Hans je smiješan kao nešto drago i toplo čemu se smiješ i kad ne pravi šale. *Izvini, Franijo, ja nisam znao, ja samo htio reći da je bez djeca tuga, ja nisam znao da ću tebe povrijediti, čuj, pa Hans zna govoriti naš jezik tiho. Nisi me ti povrijedio, nego je jugovina i jedva dišem, rekao je djed, a ti, mali, izlazi ispod stola i marš van. Prisluškuješ šta stariji govore, sram te bilo.*

Istrčao sam na dvorište. Baka je pokazivala Staki naš bugenvil. Staka je kažiprstom, onim istim prstom kojim je htjela ubiti Hansa, milovala jedan list. *Idem se igrati, rekao sam i istrčao na cestu. Baka je šapnula sreća da mali ne razumije njemački. Čuo sam to jer uvijek čujem svaki njezin šapat. Ona ne zna šaptati da je ne čujem. Koliko god bila tiha i koliko god ja bio daleko, njezin šapat uvijek čujem*

jednako dobro, a u šapatu je uvijek nešto što je trebalo ostati skriveno, samo što ja ne znam što se to zapravo otkriva i što to nisam trebao čuti i zašto je sreća što ne razumijem njemački i što je to djed vikao na Hansa i zašto ga je toliko naljutilo jer je on govorio kako je tuga biti bez djece. Ništa o svemu tome ne znam, ali ću jednom saznati i onda ću svima reći.

Sljedeće godine građevinska inspekcija srušila je Hansovu vikendicu. Zapravo, srušili su baraku, a kamp kućicu natovarili su na veliki kamion i odvezli je u Makarsku. Ostalo je samo betonsko postolje, polomljene ruže, iščupana leandra i stablo limuna. Djed je telefonirao Hansu i Staki u Smederevo. Rekao je *nemojte plakati, gospodo*, a onda je opet govorio nešto na njemačkom. Razumio sam kamo dvije riječi *kamarad i freunde*. Prvu je izgovarao hladno, a drugu toplo, pa mi se zato čini da je druga riječ lijepa i znači nešto kao doviđenja, a prva riječ je hladna i znači nešto kao pronašli su rupu u zakonu i srušili su ti kuću. Hans se, međutim, ne plaši hladnih riječi, kao što se ne plaši ni hladnoga mora. Hansu nikada nije zima. Nije mu zima ni u februaru kad mrznu rakovi u plićaku.

Hans i Staka više nikada nisu došli u Drvenik. *Budala švapska, kaže da se ne smiješ vraćati tamo gdje ti jednom sruše kuću*, rekao je djed i Hansu napisao pismo. *Diktiraj, šta poručuješ Hansu*, a ja sam onda morao smišljati svoje prvo pismo: *Dragi Hans, hvala ti što nisi ubio Savu Kovačevića, ovdje je hladno kao kad golom guzom sjedneš u praznu kadu i svi smo prehladjeni bez tebe. Smiješan si nam i budi nam opet.*

KAD UMREM, VIDJET ĆEŠ KOLIKO JE BOLJIH LJUDI

U veljači su procvali bajami, djed je rekao *eto nam proljeća usred zime*; govorio je to svake veljače jer se nije mogao naviknuti da na moru zime završavaju tako rano i da više ne važe pravila kojih se priroda držala cijeloga njegova života. Pravila nisu važila jer više nije bio u Travniku pa da mu se u veljači bijeli Vlašić, u Sarajevu da mu se bijele Trebević i Igman ili u Tolminu pa da mu se bijeli cijeli svijet, nego je bio u Drveniku, a tamo se ne bijeli ništa osim bajamova cvijeta koji on zove beharom, pa pjeva *snijeg pade na behar na voće* i onda svi mislimo kako je staroga Franju uhvatila nostalgija i priziva svoje zavičaje da preskoče Biokovo i more pokriju snijegom. *Hoće li se jednom zalediti more?* pitam. *Mislim da neće nikad, iako je moguće da se zaledi... A dogodi li se nekada nešto što je moguće?... Naravno da se dogodi. Zato se i kaže da je moguće... Znači, more će*

se zalediti?... Mislim da neće, ali recimo da hoće. Zašto ti je to važno?... Odšetali bismo preko mora sve do Sućuraja. Ti bi tamo kupio novine, a onda bismo se vratili... Novine možemo kupovati i ovdje... Da, ali to nije isto. Nikad još nismo hodali do Sućuraja, a kad se more zaledi, moći ćemo otići... To ne bi bilo dobro. Ribe bi ostale bez zraka... Ionako su bez zraka. Šta će im zrak kad ne dišu?... Treba im zrak. Učit ćeš o tome u školi. Kad bi se more zaledilo, skuše bi izumrle, a šta bi se dogodilo s delfinima, o tome neće ni govoriti. Delfini su kao ljudi, oni izlaze iz mora da bi disali... Gdje izlaze, je li na plažu?... Ne, nego iskaču na površinu vode, udahnu i uskaču. To je vrlo praktično... Zašto sasvim ne izađu, bolje bi im to bilo nego da stalno skaču?... Umrli bi kad bi stalno bili na zraku. Njihova koža traži more, a pluća im traže zrak. Ne žive ni u moru, ni izvan njega, nego negdje između... Kao i mi?... Kako misliš - kao i mi?... Lijepo. Ne živimo ni u Sarajevu, ni u Drveniku, nego negdje između jer bi ti umro od astme kada bismo stalno bili u Sarajevu... Moglo bi se to tako reći. Umro bih jer bih disao maglu i smog... A žale li delfini to što nisu stalno na zraku?. Zašto bi žalili?... Zato što ti žališ jer nisi stalno u Sarajevu i više ne vidiš kako pada snijeg i kako su brda bijela... Ne, to uopće ne žalim... Zašto onda čim procvatu bajami, pjevaš snijeg pade na behar na voće... Zato što je to moja pjesma i imam je pravo pjevati čak i ako ne pada snijeg i nikad se neće zalediti more.

Djed svima govori da se ne plaši smrti. Kada ujutro puno kašlje i čini mu se da više nikada neće uhvatiti dah, on promrmlja e, *lijepa smrti*, kao da joj se udvara jer se u nju zaljubio, a ona ga nikako neće. *Boli li smrt?* pitam. *Nije važno boli li, samo neka ne guši.* Djed ne vjeruje u bol i zato ga nikad ništa ne boli. On misli da je to nešto tuđe, svaki bol, i da ona s njim ne može imati nikakve veze. Kad je vadio zub, komšiji Leitneru je rekao *vadi, ali, bez injekcije*, a Leitner mu je odgovorio *ali gospon Rejc, nije ovo srednji vijek*, djed je odmahnuo rukom, *nije važno koji je vijek*, pa mu je Leitner naživo izvadio zub, a da djed nije ni šake stisnuo u bol. *Nije moj Franjo heroj*, rekla je baka, *on se samo plaši anestezije... Ne plašim se ja anestezije, nego želim znati šta mi se događa.*

A Nikola sa Čmilja, on se boji i bola i smrti i anestezije. Dođe kod djeda i kaže *moj šjor Frane, jadan ti sam ja*, a djed mu odgovara: *idi, bolan, Nikola doktoru*, a Nikola se pokunji: *ne smijem, ne znam je li me više strah ili sram.* Djed mu nakon toga više ništa ne govori, nego mu natoči rakiju i gledaju se tako sve dok Nikola ne popije svoje i ne ode. Nikola k nama dolazi na gledanje jer ga u mjestu nitko već godinama nije ni pogledao. Prolaze ljudi pokraj njega i gledaju u vrhove cipela ili prema moru, u svakom slučaju što dalje od Nikole i od njegova straha i srama. Neki ga, onako bez gledanja, i pozdrave,

ali većina se pravi kao da Nikole uopće nema ili kao da prolazi netko tko je ljudima učinio veliko zlo pa mu se više ne može oprostiti ni to što je živ.

Nikola je bolestan od tuberkuloze, a tuberkuloza je u Drveniku sramota. Ne ide doktoru jer ga je stid i jer ga njegovi iz kuće ne bi pustili. Iako svi znaju od čega je bolestan, bolje je da to ne saznaju doktori u Splitu i da se čak do tamo ne raširi priča. A kad se u Sarajevu ili nekom drugom gradu čovjek razboli od tuberkuloze, ne srami se ni on, ni njegova obitelj, nego lijepo ode doktoru, neko vrijeme leži u bolnici i kući se vrati zdrav. U gradu nije sramota ono što je sramota na selu, kao što ni na selu nije sramota ono što je sramota u gradu. U Drveniku je sramota kada je Nikola bolestan od tuberkuloze, a u Sarajevu je sramota kad netko piški u haustoru i onda ga uhvate.

Ovoga proljeća podat će velike kiše, djed čita u novinama. To nije dobro za plućne bolesnike. On i Nikola plućni su bolesnici, samo što je Nikolina bolest *zarazna*, a djedova nije. Astma je njegova osobna stvar i nikom je ne može prenijeti, osim što ja njegovu astmu mogu naslijediti jer mi je djed, a Nikolina tuberkuloza može biti svačija, pogotovo ako bi netko ispuhivao nos u njegovu maramicu. Jednom je Nikola izvadio maramicu iz džepa, a ja sam se sav naježio. Jako sam poželio oteti mu maramicu i ispuhati nos. Plašim se bolova i doktora i ne volim biti bolestan, ali sam htio tu maramicu, a da je Nikoli slučajno ispala iz ruke ja bih je zgrabio i odmah se razbolio. To je kao kad stojim na nekom visokom balkonu. Uvijek poželim skočiti, iako ne bih htio biti mrtav. Gurnuti nos u Nikolinu maramicu je avantura i znam da to neću učiniti jer mi nismo avanturisti, nego mirno i pristojno živimo svoje živote i ne zovemo vruga ako već on sam ne odluči doći, a avanturisti ništa drugo ne rade nego prave klopke za vruga, uhvate ga u vreću, on im se otima, oni se smiju i zato žive kratko i burno i uvijek su svima na teret.

I stvarno, već mjesec dana pada kiša. Djed teško diše i stalno je nervozan. Baka kaže da ga neće ubiti ni srce, ni astma, ni bubrezi, nego će ga ubiti njegov pasijaluk. Samo djed i ja imamo pasijaluk, ali na mene zbog pasijaluka svi viču i moram stalno bježati da ne dobijem po labrnji, a njemu svi šute i samo mu se sklanjaju s puta, osim tate kad dođe iz Sarajeva. On djeda stalno nešto ispituje, drži ga za ruku i mjeri mu puls, kucka ga prstom i stalno pregledava, a on mu mirno odgovara na svako pitanje i još je nervozniji kad tata ode. Ljut je jer je nešto sakrio i jer se zbog toga osjeća krivim. Djedu je astma kao baki neuspjela torta: nešto što mu je došlo jednoga dana i učinilo ga bolesnim, ali nije došlo tek tako, nego zato što je učinio nešto pogrešno i što u životu nije znao naći omjer između brašna,

mlijeka i jaja ili već nečega od čega se život pravi, pa mu je zato došla astma da ga muči i davi i da zbog nje bude uvijek samome sebi kriv. Najgore je kad si samome sebi kriv jer se tada najviše naljutiš na sve druge. A ima tu i još nešto: baka svoju tortu može sakriti od gostiju i onda nitko za nju ne zna, a djed astmu ne može sakriti ni od koga jer svi čujemo kako škripi dok diše. Nekada su ljude ujutro budili pijetlovi, a danas ih, na Mejtašu i u Drveniku, budi kašljanje moga djeda. Dok on kašlje očevi podvezuju kravate, majke se spremaju za kancelarije, a ribari se vraćaju s mora.

Izgleda da je Nikola umro, rekla je baka kada se vratila iz samoposluge. Kako to misliš izgleda da je umro, pitao je djed. Pa tako, niko ništa ne želi reći, ali su svi otišli do Lučice. Otišlo je cijelo selo. Mislim da se srušio na putu za Zaoštrog... Hoćemo li i mi do Lučice, pitao sam. Nećemo, nije to cirkus pa da gledamo mrtva čovjeka. Uvijek bude tako, čim se u Drveniku nešto zanimljivo događa, ja to ne mogu vidjeti i uvijek mi govore da ovo nije cirkus, da to nije za mene i da bi mi bilo pametnije da šutim i ne pitam ništa. Na kraju ću propustiti sve važne stvari, pa kad me u Sarajevu budu pitali šta ima u Drveniku moći ću reći da ne znam šta ima jer mi djed i baka nisu dali da vidim ima li išta.

Sutra sam saznao što je bilo s Nikolom. Sva djeca su o tome pričala, a ja sam se pravio kao da sve znam i samo sam slušao što govore. Pozlilo mu je tamo gdje magistrala pravi veliku okuku i sjeo je na kamen, iako je padala kiša. Toliko mu je jako pozlilo da mu je lakše bilo kisnuti, nego dalje hodati. A onda je počeo kašljati i bacati krv. Sve više je bilo krvi i sve jača je bila kiša. Na kraju je Nikola iskašljao svu svoju krv, ali je kiša bila tako jaka da je oprala krv i pola magistrale bilo je ružičasto, kao da je netko rastopio Pink Pantera i prolio ga po cesti. Krv na kiši prestaje biti crvena i postaje ružičasta i zato je najbolje krvariti na kiši jer to nikome nije strašno. Sigurno ni Nikoli nije bilo strašno ili mu barem nije bilo onoliko strašno koliko bi strašno bilo daje krvario na sunčanom danu, kad se sve boje jasnije vide i kad nema ničega što bi rastopilo crvenu boju krvi u ružičastu boju Pink Pantera.

Našli su ga kad je već bio mrtav. Sjedio je na stijeni, lice mu je bilo bijelo kao kreč i imao je osmijeh anđela. Ne znam kakav je to osmijeh anđela, ali je baba Tere rekla da je Nikolin osmijeh bio takav, a ona stalno ide u crkvu i zna kako se smiju anđeli. Nikola se smijao jer je bio mrtav i više ga nije bilo strah i sram, pa se konačno opet mogao smijati, kao onda kad nije imao tuberkulozu. Ljudi se smiju kad im je nešto smiješno, ali se najljepše smiju kad im nije ništa. Nešto ti bude, boli te, guši i brine, a onda ti je ništa i smiješno ti je jer ti je ništa i jer ti se čini da ničega nikada nije bilo, nego ti se samo

malo bilo pobrkalo u glavi pa si mislio da te boli, guši i brine.

Nikolu su sutra odnijeli u brdo i pokopali ga na groblju na Biokovu s kojega se vidi cijelo more; more iza Hvara i Pelješca i more iza Korčule, more iza Visa i more sve do Italije. Na kraju, iza svega, opet je more, ali tamo more postaje okruglo. Kad si na Biokovu, na groblju, shvatiš zašto su ljudi nekada davno mislili da je Zemlja ravna ploča: zato što se nisu penjali na Biokovo i nisu mogli vidjeti da je More okruglo, a ako je more okruglo, tada je okrugla i Zemlja. Mislim da je groblje sagrađeno tako visoko, skroz na Biokovu, da bi živi kad sahranjuju mrtve bili utješeni jer znaju ono što mrtvi nisu znali. Kad ti u Drveniku netko umre, pokaže ti se da je Zemlja okrugla.

Djed i baka otišli su na sprovod i vratili se crveni. Nakon kiše upeklo je veliko sunce; djed je bio ljut, teško je disao i psovao je Nikolu što nije umro drukčije, onda kad je bilo sunčano, da bi se mogao sahraniti kad opet bude padala kiša, a ne da se posmrtna povorka peče penjući se na Biokovo i kuha silazeći s Biokova. *Niko nije plakao*, rekla je baka. *Skinuli su si sramotu s vrata*, rekao je djed gadljivo, ali ne zbog sramote koje više nema, zbog Nikole, nego zbog živih kojima je sada lakše jer u Drveniku više nitko ne boluje od tuberkuloze.

Dobro, vodim te da vidiš gdje je umro, rekao je djed i uzeo kišobran. Opet je pet dana bez prestanka padala kiša i nikako nisam mogao dočekati da prestane. Htio sam vidjeti to mjesto na kojem se umire i strepio sam da magistrala više neće biti ružičasta kao rastopljeni Pink Panter. I imao sam pravo: bila je crna i asfaltna, kao i svaka druga magistrala. Gledao sam oko sebe i sve je izgledalo obično i kišno; nigdje tog specijalnog mjesta za umiranje i onoga znaka koji je Nikola morao ostaviti da bismo mi danas znali gdje je umro.

Ovdje je sjeo, djed je pokazao bijeli kamen na kojemu je ispod crvene crte pisalo 480. *To znači da je umro na četristoosamdesetom kilometru magistrale, ali to više nije važno. Nikole više nema, čičamiča i gotova priča. Zadovoljan si? Sad možemo kući.* Nisam baš bio zadovoljan. Zapravo, bio sam zbunjen. Mislio sam da na mjestu na kojemu se umire ipak ostane neki trag; možda ne ružičasta magistrala, ali barem nešto po čemu bi se znalo da je tu netko bio i odjednom nestao. Ako nema toga, onda nema ni razloga za umiranje, a ako nema razloga za umiranje, tada je nesreća veća od jednoga plakanja. Takva je da nikada ne prestaneš plakati kad ti umre netko drag.

Zašto ljudi umiru?... Umiru zato što stare i zato što na zemlji više ne bi bilo mjesta kad bi se samo rađali, a ne bi umirali... Bilo bi bolje da se ne rađaju, ali da i ne umiru... Zašto bi to bilo bolje?... Pa zato

što bi tada živjeli samo oni koje poznajemo i koji su dobri i ne bi dolazili novi o kojima ne znamo ništa, osim da zbog njih umiru stari... Kako znaš da ti novi nisu bolji od starih?... Niko nije bolji od tebe... Glupost, pa naravno da je bolji. Puno je ljudi boljih od mene, ali ih nisi dosta upoznao. Vidjet ćeš kad odrasteš... Vidjet ću kada ti umreš?... Da, može se i tako reći. Kad umrem, vidjet ćeš koliko je boljih ljudi. Bolji će biti prijatelji, bolja će biti žena koju oženiš i bolja će biti tvoja djeca. Svi će oni biti bolji od mene i jednom ti više neće biti zna što sam ja umro... Ti ćeš umrijeti zbog tih boljih?... Da, umrijet ćeš i ti zbog boljih. Jedino je važno da se umire po redu i da ne umiru djeca prije roditelja.

Nikada nije tako dugo i tako tiho i mimo govorio. Zaklopio je kišobran i protresao ga. Kapi su se raspršile po kuhinjskim pločicama i po bakinoj kosi. Učinio je to namjerno i nasmijao se. *Budalo stara*, rekla je baka i nije ga ni pogledala. Ona ga ne mora pogledati da bi znala zašto je istresao kišobran po pločicama i njezinoj kosi, a on joj ne mora vidjeti oči da bi znao da se ona ne ljuti. I kad ne istresa kišobran, on zna da ona misli to - budalo stara, samo što nema razloga naglas izgovoriti. Sretni su jer je u sezoni kiša u kojoj je teško plućnim bolesnicima, pa neki moraju i umrijeti, umro baš Nikola kojemu nitko nije govorio - budalo stara, niti je on imao na koga istresati kišobran. Velika gužva vlada na mjestima na kojima se umire; kao na autobusnoj stanici na kojoj se svi guraju, pa kad izdaleka gledaš, čini ti se da bi svi ušli unutra, a zapravo se guraju da ne uđu i da ostanu tu sve dok ne naiđe posljednji autobus u koji ulaziš jer više nema gužve, jer imaš kartu u ruci i jer se više nikomu ne bi mogao opravdati kad bi i tada ostao živ.

MOLIM TE, NEMOJ DA SKOČI

Bilo je ljeto, pod Biokovom su se rumenjeli požari, zavijale su vatrogasne sirene, ljudi su trčali s naprtnjačama punim vode, more je mirisalo na Coperton i presijavalo se u bojama naftne duge, a mi smo pakirali stvari u spačeka i spremali se za put u Sarajevo. Prije osam mjeseci umro je djed, završio sam prvi razred osnovne škole u Drveniku i mogli smo se lijepo vratiti kući. Naša kuća od sada će biti u Sarajevu, a ne: malo u Sarajevu - malo u Drveniku, jer više nema djedove astme i nema nikakva razloga zbog kojega na more ne bismo dolazili samo kao turisti. Drvenik nije bio naša kuća, kao što mi se činilo, nego je bio kuća djedove bolesti, kao bolnica u kojoj se živi

za zdravlje, a zapravo svi znaju da se u toj bolnici na kraju umire. Odlazimo zauvijek. Mislim da odlazimo zauvijek jer se drukčije ne može objasniti to da smo u gepek spremili svoje zimske džempere i cipele i da ništa iza sebe nismo ostavili osim tog osjećaja da se nikada nećemo vratiti ili ćemo se vratiti kao ljudi koji dolaze na odmor i kojima je sve privremeno i jako su nervozni jer se trude da se što bolje odmore, pa zato viču jedni na druge i potežu za uši tuđu djecu. Muka mi je kad pomislim da ćemo i mi sljedeće godine biti turisti i već se osjećam kao mali Nijemac koji urlajući bježi iz mora kad među kamenjem ugleda raka i nose ga u dom zdravlja u Makarsku ako stane na ježa. Na mome nožnom palcu tri su crne točkice, to su tri ježeve bodlje od prije tri godine; nisam rekao baki i djedu da sam stao na ježa jer bi onda na plamenu zagrijavali iglu, a to izgleda strašno i sigurno boli kad ti tom iglom vade bodlje, nego sam ih povadio sam, noktima, ali se te tri bodlje nisu mogle izvaditi i sad ih nosim sa sobom u Sarajevo, kao uspomenu i kao dokaz da ne mogu biti običan turist.

Polako se vozimo kroz mjesto; prolaze ljudi s madracima na napuhavanje, djevojčica s kolutom oko struka, kolut se završava pačjom glavom; ona je poludjevojčica, polupatka; uz cestu stoje ljudi koje poznajemo, teta Senka, barba Tomislav, baba Tere, oni nam mašu jer znaju da ne odlazimo - obično, kao svake godine, nego odlazimo stvarno. Baka im odmahuje, a ja spuštam glavu jer se sramim. Sramim se zato što se u našim životima događa nešto važno i što svi to znaju. Važne stvari morale bi se dogoditi tajno. Trebali smo otići noću, tiho, dok svi spavaju, da nas nitko ne vidi i ne čuje i da nitko ne zna da smo otišli, nego da misle da nas nije ni bilo. Zapravo, trebali smo otići kao da smo i mi umrli.

Vozi nas čika Naci, moj tetak s Ilidže. On ima brkove, naočale crnih okvira i cipele broj trideset devet, a meni izgleda kao francuski stolnotenisač koji će na kraju balade izgubiti od Kineza. Osvrće se i pita *me je li ti žao*, kažem *ne, nije mi žao* i gledam sitne glave kupača u moru koje bliješti, dva jedra daleko od obale i Hvar negdje još dalje, sasvim na horizontu, tamo gdje se spajaju nebo i zemlja i žive Hvarani koji su, mislio sam prije nego što su me prvi put odveli na otok, poluljudi, polumarsovci.

Ne znam je li mi žao, znam samo da me je strah, ali ne bih priznao ni jedno ni drugo, niti da me je strah, niti da mi je žao. Takva pitanja ne bi se trebala postavljati, a kad odrastem prvom ću prilikom reći *takva se pitanja ne smiju postavljati*, na njih postoji samo jedan odgovor, postoji ne, ne, ne, uvijek samo ne, nije mi žao, nije me strah, ništa mi nije i neka sad svi budu strašno zadovoljni zbog toga, neka skaču od sreće i neka im onda sve ispada iz džepova i zvecka

po asfaltu jer je opet netko rekao da mu nije žao i da ga nije strah, a svi znaju da se to govori samo kad ti je žao i kad te je strah, ali to ne smiješ nikome reći.

Tamo dolje, u onim borovima, jadni je fićo, kuckam čika Nacija po ramenu. A ko je taj Fićo?... Nije to nikakav on, to je auto. Sletio je s magistrale prošloga ljeta i niko ga još nije pokupio. Možda zato što je od njega ostala samo olupina, pa nikome ne treba?... Ne, nije zato. Taj fićo više nema nikoga svog jer su svi poginuli, i vozač i još dvoje ljudi... Jadni ljudi... Ne, oni su bili jadni prošloga ljeta, a sada je jedan samo fićo. Njih su odnijeli u Bjelovar i sahranili ih tamo jer su bili iz Bjelovara, a fićo je ostao tu, iako je i on iz

Bjelovara. Vidio sam mu registarske tablice... Svejedno je gdje olupina leži. Olupina je samo smeće... Fićo nije smeće, on je jadni fićo i bio je njihov auto. Neko ga je nekad volio. Čika Naci se trgnuo, a za njim se trgnuo i spaček - eto, pa neka onda kaže da i spaček može postati smeće - kao što se odrasli uvijek trgnu kad nešto ne razumiju, a ti im onda objasniš. Ništa nije zauvijek, što ima veze ako gaje neko nekad volio. Sad je smeće i gotovo, rekao je. Jesu li i mrtvi ljudi smeće? pitao sam i znao sam što će mi odgovoriti i isto tako sam znao da to - mrtvi ljudi - zapravo znači - moj djed. Ne laprdaj gluposti, prenela se baka, a čika Naci je dalje samo šutio, vozio auto i do Sarajeva više nije rekao ništa.

Grad je bio vreo i pust. Rijeka je zaudarala kao da je milijun ljudi u milijun zahoda zaboravilo pustiti vodu. Činilo mi se da je netko zbog svega toga kriv ili sam kažnjen zbog nečega što nisam učinio, ali sam ipak kažnjen, to svi znaju i sad se prema meni ponašaju kao prema robijašu ili ratnom zarobljeniku na nekom otoku u Pacifiku, na filmu u kojem Japanci strašno viču, žene pišu pisma, a Lee Marvin svezan leži u pijesku, a sunce mu prži oči. *Fuj!* rekao sam dok smo prelazili most kod Vijećnice. *Nezahvalniče!* mama me pokušala udariti, ali sam na vrijeme izmakao. Ljuta je otkako smo došli. *Nemoj misliti da te ne voli,* šapnula je baka. Pravio sam se kao da je nisam čuo; išao sam dalje, čvrsto odlučivši da više ne kažem ništa. I to da više nikada ne kažem ništa. Neka Miljacka smrdi, neka ona viče, neka se dogodi sve, ali ja više ništa neću reći.

Radi se zapravo o tome da se moja mama mene plaši. Ne plaši se baš mene kao mene, nego ju je strah što ima dijete. Prije je nije bilo strah jer je djed bio živ, jer smo često bili odvojeni i jer je mogla vidjeti kako rastem. Kad je netko stalno uz tebe ne možeš primijetiti koliko se mijenja, uvijek ti je isti i samo otkrivaš njegove ružne strane. Otkako smo zauvijek došli u Sarajevo, mama i ja jedno kod drugog otkrivamo ružne strane. Ne znam što je sve ona ružno otkrila na meni i ne želim misliti što sam sve ružno ja otkrio na njoj, ali čini mi se da

smo se jako razočarali jedno u drugo, a isto tako mi se čini da smo se najviše razočarali jer nas je strah. Od jeseni ću ići u *Osnovnu školu Silvije Strahimir Kranjčević*; tamo nikoga ne poznajem i ne želim se upoznavati. Htio bih biti sam i nevidljiv i pojavljivati se samo ponekad, recimo mrtvome djedu koji je dobar jer šuti i ne ljuti se, ne čini ništa, ali ipak još negdje postoji; u mojoj glavi, u mami i baki kad izbjegavaju otvarati ormare u kojima još i sad vise njegove kravate i još su pogužvane na onome mjestu na kojem je djed vezivao čvor.

Tata dolazi kao čovjek s televizijskih reklama, vadi nešto iz džepa ili iz torbe, izgovara neku rečenicu i onda se mama, on i ja cijeli dan ponašamo u skladu s tom rečenicom. To je moguće jer tata dolazi jednom tjedno i ima šest dana vremena za smišljanje te rečenice. *Danas idemo upoznavati zavičaj i piti mušku vodu*, rekao je, potrpao nas u renault 4; meni se usput malo povraćalo, ali sam trbuh zadržavao da ne izleti van, a kad bi malo izletjelo, onda bih gutao. *Povraća ti se?* pitala je mama kad smo već bili pred Olovom. *Ne!* rekao sam i napravio grešku. Nisam smio otvarati usta: čim sam ih otvorio, povratio sam i to ravno za vrat tati koji je vozio. On je samo malo uvukao glavu u ramena, vrat mu se nekako skratio, i nastavio je voziti sve dok nismo stigli do prve birtije. Skinuo je košulju i otišao je oprati na dvorišnoj pumpi. Bio je u potkošulji koja je izgledala kao ribarska mreža iz koje su na sve strane izvirivale njegove sijede dlake. Moj je tata s leđa tog dana izgledao kao majmun kojemu su obukli ljudsku potkošulju da bi se imali čemu smijati.

Ništa se ti ne brini, rekla je mama, *ali, ako boga znaš, sljedeći put nemoj lagati, nego ako ti se povraća, ti kaži da ti se povraća, nije to nikakva sramota*. Bilo mi je baš čudno da se ni ona ni on ne ljute na mene. Inače su se ljutili i za sitnije stvari. Kad govoriš da ti nije ništa, kad si i jak i opće ti se ne povraća, onda ti nitko ne zamjera ni kad povратиš. Ne znam zašto je to tako, ali mi se čini da ni sljedeći put neću reći da mi se povraća.

Sad idemo dalje, rekao je tata. Košulja je visila na vješalici zakačenoj iznad prozora, mama se neprestano osvrkala da vidi kako mi je, on je vozio u potkošulji i onako s leđa sličio vozačima kamiona iz američkih filmova. Da nas je tog trenutka nepoznat netko mogao vidjeti, zaključio bi da smo mi jedna sretna obitelj i da su nam sve stvari u životu zajedničke. Zapravo, možda smo tada i bili jedna sretna obitelj i možda je cijeli naš život bio sastavljen od dva dijela koji su se naizmjenice uključivali i isključivali. U prvome dijelu oni su bili rastavljeni, živjeli su svoje sasvim odvojene živote, ona je bila povrijeđena jer je on takav kakav jest i jer ga je u životu morala sresti, a on je bio povrijeđen jer ju nije znao sačuvati i sve je učinio krivo, onako kako to odrasli muškarac ne smije činiti. Istinu o tom prvom

dijelu nitko nije znao osim tate i mame, a ako su drugim ljudima pričali išta o sebi i svome mrtvom braku, tada su - siguran sam - pričali samo laži ili ono što ih je moglo opravdati. U drugom dijelu svoga života, koji se događao jednom tjedno ili dvaput godišnje, njih dvoje bili su jedna sretna obitelj, okupljena oko mene, kao oni konji vezani za mlinski kotač koji cijeloga dana hodaju jedan drugome iza repa i nikad se ne dodirnu.

Stigli smo u Kladanj. Hotel je bio pust; recepcioner je stajao za pultom, glavu je spustio na knjigu gostiju i tako je stoječki spavao. Konobar je zviždukao neku od onih pjesmica u kojoj se dvoje vole, ali je jedno bolesno, a drugo tuguje; na dlanu je držao veliku srebrnu tacnu, lice je zgrčio u neki bol i činilo se da će, kad pjesma dođe do vrhunca, tresnuti tacnu o zid, skinuti svoj konobarski sako i skočiti u rijeku od očaja što se u pjesmi dogodilo ono što se dogodilo. Nije mi jasno zašto ljudi pjevaju i zvižduću takve pjesme ako im je onda zbog njih teško da bi odmah sve razbijali. *Izvolite*, rekao je konobar, ali se nije sjetio promijeniti izraz lica. *Dvije kafe i coca colu*, rekao je tata. *Nema cole!* zavapio je konobar. *Dobro, onda gusti sok*, tata je brzo smislio rješenje. *Kafu, kafu i gusti*, preveo je konobar narudžbu na konobarski jezik i dvije minute kasnije pojavio se balansirajući kao cirkusant s onom tacnom. S jednog na drugi kraj njezina ogledala klizili su fildžani i čaša sa sokom, ali se nisu sudarali, niti se ijedna kap prolila. Bio je zadovoljan i sasvim je zaboravio na pjesmu s bolesnim i tužnim ljubavnicima.

Iza hotela je bazen, hoćete li ga pogledati?, tata je zbilja poznavao ovo mjesto. Mami je bilo svejedno; *hoćemo, hoćemo*, skočio sam. Bazeni je bio velik i plav, one plave boje kakvu možete vidjeti samo na bazenima, ali se nitko nije kupao, niti je ikoga bilo okolo. Sasvim pust bazen, napunjen do vrha vodom, čekao je nas. Iznad bazena bila je skakaonica visoka kao neboder. *Šteta što nemamo kupaće gaćice*, rekao sam. *Sigurno je zabranjeno*, požurio je tata, a mama ga je pogledala onim nekim pogledom kojim se gledaju ljudi kad ih loviš u lošim lažima. Tata se pokajao što je uopće spomenuo bazen jer mu se činilo, iako je bilo nemoguće, da ćemo se sad skinuti i skočiti u bazen, da će on stajati na suhom i smijuljiti se i da ćemo ga zvati da dođe i da će onda smišljati objašnjenja i opravdanja zašto se ne smije kupati. Naime, moj tata ne zna plivati, ali misli da ja to ne znam. Međutim, mama mi je odavno rekla da on nikad nije naučio plivati i da ga je zbog toga sram. Rekla mi je to da njega bude još više sram jer sluti da ja znam, ali ništa ne smije reći i ništa ne smije pitati. Samo je do savršenstva razvio vještinu da nikada ne primijetim ono što već znam, tako da možemo po petnaest dana biti u Drveniku, a da sve vrijeme djeluje sasvim prirodno to što

on uopće ne ulazi u more.

Lijepa skakaonica, rekla je mama, a onda se popela tamo gore visoko. Išla je polako, korak po korak, sasvim odjevena, po dasci koja se tresla i poskakivala pod njom. Kad je došla do kraja pogledala je dolje i raširila ruke kao da će poletjeti, a onda ih je polako spustila. Tata je gledao u nju, kapi znoja izbile su mu po čelu, rastvorio je usne kao da želi nešto reći, i želio je reći, ali nije znao kako, niti je znao da li da kaže meni ili njoj. Mama je opet raširila ruke, daska se zatresla pod njom, osmjeivala se dubini, pa spuštala ruke i izgledala je sretno, kao netko tko se popeo vrlo visoko i sad stvarno misli da je iznad svega u životu i da mu se više ništa loše ne može dogoditi jer su ljudi sitni kao mravi, kuće su malene kao da su napravljene od lego kockica i ne postoji nijedan problem i nikakav strah koji se s te visine ne bi smanjio.

Hoće li skočiti? pitao sam i bilo mi je sasvim svejedno što je odjevena, visoko tamo gore, i što je voda tvrda kad na nju padneš s takve visine, bilo mi je svejedno što je to moja mama i mogla bi se razbiti kao neka staklena stvar ili izaći iz bazena sasvim mokra, u šarenoj suknji i u cipelama i s kosom koja više ne bi bila frizura, a mama čim nema frizuru pada u depresiju, pije lexilium i govori kako je stara i već pomalo mrtva, život je iza nje i više ništa lijepo neće joj se desiti. Bilo mi je važno da skoči, takva kakva jest, da se u bazenu pretvori u nešto drugo i onda izađe van ili da je iz bazena izvuku pospani recepcioner i očajni konobar, da zovemo hitnu pomoć, da ona leži na rubu bazena, da joj tata gleda u zjenice i mjeri puls i bude sretan i zadovoljan jer je sve opet na suhom, a na suhom se ne mora znati plivati.

Hoće li skočiti?, bio sam glasniji da on ne bi mogao reći da me nije čuo. *Ne znam, ne bi trebala*, glas mu je zvučao kao da su ga izveli pred streljački vod, stalo mu je da hrabro umire, ali se, eto, ukakio u gaće. *Zašto ne bi trebala, baš bi trebala, zašto se penjala gore ako neće skočiti?... Strašno je visoko i obučena je... Šta ako je obučena, osušit će se, zašto već jednom ne skoči*, bio sam nestrpljiv i uživao sam u njegovu strahu; želio sam da to traje što duže, da ona stoji gore i širi ruke, da ga mučimo sve dok se ne rasplače; ona ga je mučila iz nekih svojih razloga, valjda zbog one istine koju nikada nikome neće reći, a ja sam ga mučio jer mi se to sviđalo, mučio sam tatu kao što mučim mrave, kidam im nožice i krilca, gledam ih kako se batrgaju i kako bez jedne noge hodaju kao da je ona još tu jer ih je sram da netko ne primijeti, da drugi mravi ne primijete da im nešto nedostaje i da u mravljem svijetu više nikada neće biti ono što su bili. *Molim te, nemoj da skoči*, mucao je tata i prvi put me nešto molio; hoću reći - prvi put u životu; ranije mu se to nije događalo jer je bio

velik, a ja sam bio dijete. Već sam znao da jednom dođe taj dan kad očevi mole svoju djecu, znao sam to iz priče o djedovu umiranju koja je od mene trebala biti sakrivena, ali nije jer ništa nisu znali sakriti i jer bi se uvijek prevarili kad bi mislili da spavam ili da ne čujem što govore iza zatvorenih vrata: Djed je ležao na krevetu na kojem spavam otkako smo se vratili iz Drvenika, donijeli su ga iz bolnice jer je htio umrijeti kod kuće, a možda mu se činilo i da neće umrijeti kad ga donesu kući; ne možeš umrijeti među stvarima koje te pamte živoga; mama je sjedila podno njegovih nogu, a on je ispruženi kažiprst i srednjak svako malo prinosiso usnama, *molim te, daj mi cigaretu*, rekao je, *ne tata, ne smiješ pušiti*, odgovarala mu je, iako je znala da je sasvim svejedno jer kad čovjek umire, više mu ništa ne škodi zdravlju; a onda su šutjeli pola sata, on je prste primicao usnama i čuo se samo sušanj uštirkanih plahti; baka štirka plahte, a da nitko ne zna zašto to čini, osim ako to ne radi baš zato da svaki naš pokret, pa i onaj posljednji - pred spavanje i pred smrt, ostavi za sobom neki sušanj; onda je on opet rekao *molim te, daj mi cigaretu*, a ona je strogo podviknula *tata, ne budi lud, ti ne smiješ pušiti* jer je vjerovala da od njega mora sakriti umiranje; djed ju je pogledao, imao je plave oči, jedne od naših plavih očiju, svima su nam plave, iako je na svijetu malo ljudi s plavim očima, i rekao joj *ne budi ti luda, znam ja sve i ko Boga te molim, daj mi cigaretu*, mama kaže da je to izgovorio nekakvim melankoličnim glasom, ali ja joj ne vjerujem jer znam da je djed dreknuo koliko je u umiranju mogao dreknuti i da on nije imao nikakvih melankoličnih glasova jer nije volio nikakva pame-tovanja; ona je zapalila cigaretu, povukla dim i pružila mu je; bila je to njegova zadnja cigareta, ona za koju je morao biti otac koji nešto moli svoje dijete. Neki dan vidio sam ispred hotela Europa mladića i djevojku, prvo su se ljubili, a onda je ona zapalila cigaretu, povukla dim i pružila je; jednom kad budem odrastao i ako opet vidim takvoga mladića i takvu djevojku, reći ću im da se to ne radi i da s tim pričekaju dok ne počnu umirati.

I tako, tata me je već u mojoj osmoj godini nešto molio. Umjesto da se osjetim odraslim, uhvatio me strah. *Kako to misliš - molim te da ne skoči. Ako želi skočiti, skočit će, šta ja imam s tim, pusti ti mene na miru, nisam je ni nagovarao da se penje gore*, bio sam bijesan na njega jer je bio uplašen i tako slab i jer me je molio onim glasom kojim ja molim kad sam uplašen i slab i kad mi nešto strašno rade, a to moljenje uvijek je uzaludno i nikad mu nitko ne popusti, pa ni on koji sada od mene očekuje da popravim to što nije naučio plivati ili da popravim nešto drugo, nešto što mi uopće nije jasno, kao što ni njemu nije jasan nijedan moj strah.

A šta misliš da se ti popneš gore i zamoliš je da ne skače,

predložio sam mu kao da je to nešto savršeno normalno i baš je čudno da i njemu već nije palo na pamet. Tata nije ništa odgovorio, i dalje je gledao u visinu, u mamu koja je svako malo mahala rukama, a osmijeh joj je već postao toliki da se činilo da će prasnuti kao pred Chaplinovim filmom i da će se srušiti s one daske. *Popni se gore i reci joj da ne skače, sva će se smočiti, a možda će se i razbiti ako skoči*, vukao sam ga za rukav. On se ugrizao za donju usnu, viknuo mamino ime, pravila se da ga ne čuje ili ga stvarno nije čula, a onda je pošao prema skakaonici, noge su mu drhtale, klecala su mu koljena kao što klecaju djeci koja pokušavaju skočiti s četvrte stepenice; penjao se prema dasci, polako se penjao, moj tata, moj užasnuti, prestravljeni tata neplivač, onaj tata koji se već plaši visine, plaši se svoje bivše žene u visinama, nje koja je postala toliko jaka da mu se sveti, a da vjerojatno i ne zna zašto; on se penje jer sam mu ja rekao da se popne i jer nije uspio pronaći razlog koji bi ga iskupio; popustio je njegov um koji mu je dotad omogućavao da nikada ne ude u more, a da to meni ne bude čudno, i da na svaki nagovor da se okupa pronađe neki dobar odgovor, onakav odgovor kakve daju samo veliki i ozbiljni očevi.

Ej, stani, kamo si pošao, evo me silazim, viknula je mama kad je on već stigao do pola željeznih stepenica. Okrenula se na dasci kao da to radi svaki dan i kao da pod njom nije visina. U sljedećem trenutku sve troje već smo stajali pokraj bazena i sve se počelo vraćati u neko staro stanje u kojemu svaki strah spava u dnu srca, u dnu velike crne pećine i iz nje ne izlazi ako ga netko zločest ne istjera.

Vratili smo se našem konobaru. *Pa zar piješ dok voziš?* zbunila se mama, konobar je donio duplu lozu za tatu, guste sokove za mamu i mene. Bilo je to: *gusti, gusti i dupla loza*. Tata je rekao *ne pijem inače, ali danas moram*, a mama nije pitala *zašto danas moraš*, nego je rekla *valjda neće biti milicije*.

Poslije smo išli na izvor muške vode i svi smo je pili. *Hoćeš li ti sada postati muško?* Mama se nasmijala: *Za mene je već malo kasno...* A za mene nije, rekao sam i popio još jednu čašu. Tata nije ništa govorio, pio je velikim odraslim gutljajima, onim gutljajima u koje bi moglo stati more kad ne bi bilo slano; sjetio sam se mora i Drvenika i toga da me više nikad tamo neće biti. Ovaj život, ovaj samosarajevski život bio je jako ozbiljan i već mi se nije sviđao jer su u njemu živjeli strahovi koji se nisu razumjeli. Svatko je imao svoj strah i svatko se sa svojim strahom sreo s onima kojima taj strah nije značio ništa osim igračke. Učinilo mi se da znam što znači biti odrastao.

Vratili smo se u auto, košulja je već bila suha, tata ju je obukao,

nećeš povraćati, je' l da?, smijao se, a ja sam gledao u pod i ništa mu nisam odgovorio jer sam znao da ću sigurno povraćati, tako mora biti, i njima će zbog toga biti drago; nisam mogao pobjeći, nikamo se i nikad ne može pobjeći, može se samo malo lagati i nipošto ne otvarati usta kad te pitaju povraća li ti se, plašiš li se i je li ti žao. Da, i nikome ne treba objašnjavati zašto je jadni fičo jadan i zašto očevi ne smiju moliti svoju djecu.

MAMA JE UZDAHNULA KAO MARIJA NA PRKOSIMA

Posljednjeg dana jeseni idemo u Pionirsku dolinu. Tako smo se dogovorili; može padati kiša, može pljuštati iz neba i iz zemlje, mogu padati ćuskije, ali dogovor se ne krši, rekao je tata, idemo sve troje u Pionirsku dolinu da gledamo lavove, majmune i ostale životinje koje će prvoga dana zime odvesti pod krov, u tajne kaveze za spavanje iz kojih će izaći s prvim danom proljeća. Do tada ih nitko osim čuvara neće vidjeti jer životinje ne vole kad ih se gleda dok spavaju. U snu one žele ostati same i to treba poštovati. Mi ćemo ih posljednji vidjeti, u nedjelju popodne, a kad odemo, čuvari će ih odvesti u tajne kaveze za spavanje, zaključat će Pionirsku dolinu i ključeve predati gradonačelniku. On će ih čuvati sve do proljeća. Tada ćemo se vratiti, i životinje i mi, da vidimo što je promijenila zima. Ja više nikad neću vidjeti lavove s pet godina jer ću na proljeće već imati šest.

Ne vidi se prst pred nosom, tolika je magla, rekla je baka vrativši se s tržnice, *išla sam po sjećanju jer nisam vidjela gdje sam i mislila bih da sam nigdje da se nisam sjećala. I neka mi onda neko kaže da sam senilna*. Spustila je cekere na pod, izvirivala je zelena salata, poriluk je sličio palmi, u cekerima nije bilo ničega za mene, ako je kupila i špinat, onda je ova nedjelja baš fuj, ali dobro, mi idemo u Pionirsku dolinu i nije pametno prije vremena praviti probleme oko ručka.

Hajmo, buđenje! tražila je mamu po krevetu. Ona se uvijek pokrije preko glave i maskira se jorganima da je baš trebaš tražiti po krevetu ako ti je stalo da se probudi. Mama je nešto mrmljala, baka je udarala dlanom po bijelim plahtama, kao slijepac dok po snijegu traži izgubljeni novčanik, *hajmo, buđenje, dokle ću ja ovdje biti najmlađa*, vikala je baka, *hajmo, vani je magla, po sjećanju sam se vraćala, pa mi još jednom nabijaj na nos sklerozu*. Mama je promolila nos, bila je čupava kao Mowgli dok je rastao sa životinjama, *a ko ti to govori da si sklerotična?...* *Sad baš nešto ne znam, zaboravila sam*. Onda su se

nastavile prepirati, onako bezazleno i bez prilike za veliku svađu, onako fino, za nedjelju ujutro, vrijeme kad smo svi kod kuće i kad se svatko može igrati svojih igara.

Bakina igra zove se "nisam ja senilna" i sastoji se u tome da hoda po kući, govori čega se sve sjetila i hvata mamu u zaboravljanju jer onda može reći: "pa da, a onda kažu - ja senilna". Druga bakina igra zove se "nisam ja gluha" i često se igra u isto vrijeme kada i igra "nisam ja senilna". I jednu i drugu igru izmislila je mama jer se panično boji da se baka ne prestane sjećati i da ne poglupi kao što se to događa starim ljudima, da se jedno jutro ne probudi i ne upita - a tko ste vi i šta ja ovdje tražim. Zato mama svakodnevno provjerava stanje bakine skleroze i silno se rastuži i pomalo naljuti kad primijeti da je baka nešto zaboravila. Ona jedina ne smije ništa zaboraviti jer ako zaboravi, tada će mama zaključiti da je baka stara i bolesna, uspravit će se kao narodni heroj, udarati se šakama u prsa kao King Kong i svim svojim kolegicama na poslu, ali i ujaku, tati, djedu i ostaloj rodbini, posvjedočiti kako je ona spremna brinuti se do smrti za svoju majku, kupati je i čistiti ako treba i uopće ne obraćati pažnju na to što je se rođena majka više neće sjećati jer će postati toliko senilna. Takve priče baku užasno nerviraju, najprije zato što se ona brine i oko mame i oko mene, kuha nam ručak, pere i pegla, a mama se priprema za herojska vremena koja će, baka misli, akobogda doći čim se mali zeleni spuste na Zemlju. U igri "nisam ja senilna" baka pobjeđuje jer stvarno ništa ne zaboravlja ili ne zaboravlja više nego što zaboravljamo mama i ja, ali zato u igri "nisam ja gluha" uvijek gubi. Ovako to ide: Mama nešto kaže, a baka joj ne odgovori; onda mama kaže to isto, a baka kaže - molim?, na što mama drekne koliko je glas nosi, drekne da bi je mogli čuti planinari na Trebeviću, na što baka uzvratiti sa - šta se dereš, nisam gluha! Mama onda kaže - pa kako nisi kad me ne čuješ?, na što baka počinje mrmljati nešto sebi u bradu i svima je jasno daje izgubila igru. Naravno, da bi se igra mogla igrati tako kako se igra, mama mora zaurlati koliko je glas nosi, jer ako normalnim, samo malo glasnijim tonom nešto kaže, tada baki neće moći reći da je gluha i da ništa ne čuje.

Mamine nedjeljne igre zovu se "imam migrenu" ili "vidi kakva je kuća, danas dižemo ćilime". Prvu igru više volim jer ako se ona igra, mama po cijeli dan leži u krevetu, kuka, uzdiše i traži lavor za povraćanje. Dok to traje, mogu slobodno graditi dvorac za Zaboravku i listati enciklopediju, samo što ne smijem vikati, ali mi nitko ništa drugo ne brani. Migrena se u našoj obitelji prenosi s koljena na koljeno, zapravo s glave na glavu, pa se više ne sjećamo predaka koji nisu imali migrenu. Mama kaže da su naši preci bez migrene zapravo bili majmuni, a da ih je glava zaboljela čim su postali ljudi.

Baka kaže da bi se ona kad bi imala migrenu, zaključala u spavaću sobu, stavila čepove u uši i spustila rolete, a djecu bi pustila da po kući razbijaju i rade šta hoće, samo da je puste na miru. Ne znam zašto onda i ja ne smijem razbijati kad moja mama ima migrenu. *Vidjet ćeš ti kako je to*, govorila je mama, *ni tebe to šale neće mimoići*, a nakon što te uhvati prva migrena shvatit ćeš šta ti je majka sve u životu propatila.

Druga mamina igra, ta "vidi kakva je kuća, danas dižemo ćilime", čista je katastrofa. U toj igri ormari se guraju po kući, ćilimi snose u bašću, peru se podovi i prozori, dolazi Radojka, ona je žena za čišćenje kuće, a moja mama izigrava Aliju Sirotanovića sve dok Radojka ne ode, a mama se ne umori. Čim se umori, igra se prekida, ali to ne znači da se ćilimi vraćaju na podove i da se ormari guraju na svoja mjesta. Ma kakvi! Stanje urnebesno traje još najmanje deset dana, a za to vrijeme živimo u izvanrednim okolnostima, spavamo u krevetima koji su nasred sobe i ne gledamo televiziju jer nemamo na čemu sjediti i jer preko ekrana leže zavjese koje su skinute s prozora i koje bi trebalo oprati. Sve dane dok traje ova igra, mama je jako nervozna i niko joj ne smije ništa reći jer odmah viče i plače i govori o prošlosti. U prošlosti su mamu svi maltretirali. Ne poznajem ni jednoga člana naše uže i šire obitelji koji mamu nije maltretirao i na kojega zbog toga danas ne viče. Samo je ja u prošlosti nisam maltretirao jer se u prošlosti nisam ni rodio, ali je zato maltretiram sad.

Danas nije dan za mamine igre. Danas idemo u Pionirsku dolinu. Oko podne će tata doći po nas, ručak se odgađa za četiri, tako da ćemo imati puna tri i pol sata za gledanje životinja. *Bože, koja magla*, rekla je mama i skoro priljubila nos uz prozorsko staklo ne bi li nešto vidjela, ali ničega nije bilo, samo magla i mlijeko i grane trešnje pod prozorom što su nestajale u mlijeku umjesto da rastu iz stabla. *Jesam li ti rekla*, odgovorila je baka. *Šta jesi li mi rekla?... To da je magla... Ne znam, ne sjećam se, još sam spavala... E, neka si ti najpametnija... Nisam najpametnija nego sam spavala i nisam te čula*, mama se počinjala ljutiti, a to je uvijek bilo opasno jer se ljutnja mogla završiti tako da ne odemo u Pionirsku dolinu. Ali, srećom, baka je odšutjela svoje. Ona uvijek odšuti tu rečenicu nakon koje stanom prošeta mažoretkinja u crvenom s parolom na kojoj piše "Svađa, prva runda" jer nema snage za svađu od petnaest rundi, stara je i iskusna, ali je mama mlada i perspektivna i nokautirala bi je svađom već u trećoj rundi.

A da ipak ne idete danas u Pionirsku dolinu, baka je zamišljeno gledala u maglom obijeljeni prozor. *Ne znam, stvarno ne znam*, mama je pila kavu i palila prvu cigaretu. *Znači, opet ćete me prevariti*,

položio sam posljednju kockicu na vrh kule u kojoj je Zaboravka u zarobljeništvu držala svoje roditelje. *Niko te neće prevariti, ali budi pametan, pogledaj kakvo je vrijeme*, baka se nije predavala. *Šta te briga, ti ne ideš u Pionirsku dolinu, tebi je svejedno kakvo je vrijeme...* *Da, da, bit će mi svejedno kad fasuješ bronhitis i onda meni ostaneš na brigu.*

Petnaest minuta prije podneva stigao je tata. *Idemo u Pionirsku dolinu, je l' da*, dočekaao sam ga prije nego što su mama i baka išta stigle reći. *Ako smo se tako dogovorili, onda idemo*, odgovorio je. Njih dvije su se pogledale, mama je uzdahnula kao Marija na Prkosima i otišla se žrtvovati. Vani je padala neka sitna kišica ili se to magla pretvarala u kapi vode, ne znam, ali je sve izgledalo kao da se na naš grad spustio neki veliki oblak i legao po krovovima kuća i po ulicama kao da smo naručili jedan veliki jorgan za Sarajevo da ni mi ne bismo morali ustajati iz naših kreveta.

U Pionirskoj dolini nije bilo nikoga. U kiosku je drijemao prodavač ulaznica, neki mladić vozio je dvokolicu do vrha ispunjenu pomodrijelim mesom i pjevao *čekala je majka stara, svoga sina svog mornara, svakom brodu koji stiže pružala je ruke bliže*, a kad je prolazio pokraj nas, rekao je *dobar dan, osjećajte se kao u svojoj kući*. Tata se osvrnuo za njim kao da će opsovati, a mama je stegnula svoju torbicu i rekla: *pa zar me i u zoološkom vrtu moraju zajebavati*. Onda su oboje šutjeli, a šutio sam i ja jer sam se već osjećao pomalo krivim.

Majmuni su se iznenadili kad su nas vidjeli. Češkali su se po glavama i gledali tatu kao da ga prvi put vide. *Izgleda da si im interesantan*, mama je bila malo zajedljiva. *Da, kako ne bih bio*, pravio se da je zamišljen. Opet je naišao onaj s dvokolicom: *Strogo je zabranjeno hraniti životinje*, doviknuo je, a onda nastavio pjevati svoju pjesmu. *Marš, barabo!* viknuo je za njim tata. *Čovjek samo radi svoj posao*, rekla je mama. Mladić je okrenuo dvokolicu i vratio se: *Kome ti marš, je li?* Imao je svijetloplave oči koje su izgledale kao da ih je našao na dnu olimpijskoga bazena i djelovao je jako opasno. *A ko si ti da se meni obraćaš?*, tata je mamu uzeo pod ruku, mene za ruku i poveo nas prema kavezu s lavovima, ali nas je tip prestigao i s dvokolicom nam presjekao put: *Znaš li da te mogu izbaciti odavde, znaš li da te mogu razbiti*, vikao je. *Sklanjaj mi se s puta da ti ne bih zvao šefa!...* *Znaš šta, stari, jebo te moj šef*, izbečio se na tatu kao da je vidio govno, pa je ne čekajući odgovor, s dvokolicom otišao dalje.

Mama je uzdisala i odmahivala glavom, tata je puhao kroz nos i bio je bijesan. Zastajali smo pokraj svakoga kaveza, ali se meni više nisu gledale životinje. Činilo mi se da ni one ni ja ne znamo zašto smo tu. Tata i mama uopće ih nisu ni gledali. Tata bi stao ispred

kaveza, gledao u rešetke i skupljao i stiskao oči kao da će iz svakoga oka ispaliti metak ili barem grom, a mama je gledala negdje u visinu, iznad lavova i tigrova, i sve se nadala da će netko konačno primijetiti njezinu žrtvu ili da će je netko napasti da se konačno može braniti; zapravo, da se može svađati. Htio sam reći da mi se ide kući, ali nisam znao kako bih započeo. Sedam dana radio sam na tome da odemo u Pionirsku dolinu i kako sad da kažem da mi se više ne gledaju životinje.

Dok smo prelazili preko mosta ispod kojega teče potok u kojemu bi da je ljetno, bile patke, mama je pokušala tatu uhvatiti pod ruku, ali je on napravio jedan dugi, brz korak i pobjegao joj. To je bilo sve što se usudio učiniti. Ona mu nije bila žena i imao je pravo pustiti je da padne u potok u Pionirskoj dolini, a on njoj nije bio muž i imala ga je pravo mrziti što ju je po ovakvoj magli doveo u Pionirsku dolinu. Nisam se želio petljati u njihove odnose; zapravo ti me odnosi nisu ni zanimali, iako sam se osjećao malo čudno kad bih pomislio da sam dijete dvoje ljudi koji se nalaze na dvije strane svijeta, sasvim su različiti i jedno drugome tuđi, a ako svaki čovjek ima svoju zvijezdu - kako to piše u Pepeljugi, tada su njihove zvijezde jedna od druge udaljene toliko svjetlosnih godina da ih nitko, te godine, ne bi imao živaca ni izbrojiti.

Dobro, tiho je rekla i uhvatila me za ruku, a on se trgnuo jer nije bio siguran na što je mislila, na to da je nešto - dobro, ili je mislila na njegovo ime koje je isto tako - Dobro. U magli su se bili izgubili naglasci, pa se samo čulo koliko jedno drugome danas nisu dragi i znao sam da bi odmah sad otišli, svatko na svoju stranu, samo da nema mene koji između njih dvoje šutim i produžavam im užas. Moraju ostati jedno uz drugo sve do kraja, sve dok ne obiđemo sve kaveze i ne učinimo sve ono zbog čega je ova nedjelja, posljednjeg dana jeseni, i započela. Ako nemaju više ničega zajedničkog, još uvijek ne mogu pobjeći jedno od drugog jer imaju mene kao uspomenu na vrijeme u kojem su imali još zajedničkih stvari. Branim im da to zaborave jer sam tu, u ovoj magli, u Pionirskoj dolini, kao zalog da nikada njih dvoje neće postati senilni i nikada neće zaboraviti što su jedno drugome značili, zbog čega su se rastali i koliko su sada svima tuđi kad ih vide skupa.

Došli smo do kaveza s lamom. To je moja najdraža životinja, pa sam najviše zbog nje i htio da idemo u Pionirsku dolinu. Volim lamu jer lama pljuje ljude koji je dolaze vidjeti. Bježati od njezinih pljuvački najveća je zabava u svakom zoološkom vrtu. Nakon što me je prvi put u životu pljunula, poželio sam biti lama. Umjesto da odrastem i postanem doktor kao tata ili ekonomist kao mama, htio sam da se pretvorim u lamu i da od jutra do mraka plijem ljude koje ne

poznajem i da njih to veseli i zabavlja.

Lama je stajala u blatu do koljena i gledala nas. *Hej, lamo, povikao sam. Hej, pljuni, lamo! Lamo, pljuni, lamo!* Ona se nije micala, nije skupljala pljuvačku u ustima i izgledala je kao netko tko nikada nikoga nije pljunuo jer su joj niz njušku tekle suze, prave velike suze, kao suze odrasloga djeteta. *Pa, lama plače... Valjda plače zato što je u blatu,* rekla je mama. Tata nije rekao ništa.

Pošli smo prema izlazu. Osvrnuo sam se za lamom, nadajući se da gleda za nama. Nije gledala; zapravo gledala je tamo gdje smo do maloprije bili i puštala suze. Te suze su se vidjele i s razdaljine od deset metara. Vidjele su se suze dok god se vidjela lama. Nisam bio siguran smijem li povjerovati da lama plače jer stoji u blatu. Možda ipak plače zbog nečeg drugog. Ne znam zbog čega bi plakala, ali sam siguran da tako nešto ne bih znao ni da sam vidio svoje tatu ili mamu kako plaču. Ljudi su sami kad plaču i nitko o njima ništa ne zna. Samo kad ja plačem, svi znaju zašto plačem jer im to uvijek kažem. Kad odrastem, neću im više govoriti. Takvo je pravilo.

Idem na dežurstvo, rekao je tata i otišao prema bolnici. Mama je kimnula i tako se to završilo. Došli smo kući, a jedan tanjur na stolu bio je viška. *Dobro nije došao,* rekla je baka, iako je vidjela da tate nema. Možda je to ta senilnost: govoriti stvari koje se dobro vide, a nipošto se ne bi smjele reći. *Otišao je na dežurstvo,* žrtvovala se mama za našu senilnu baku. *Kako je bilo u Pionirskoj dolini?... Bilo je lijepo. Lama nije pljuvala, nego je plakala, a mi smo ipak pokušali uživati.*

JESTE LI ZA SLATKO OD RUŽA

Između mene i moje druge bake, tatine majke, stajala je jedna velika kost. Ta kost u nekoj drugoj prilici ne bi bila važna, obična oglodana govedska kost, ali je nitko od onih koji su za nju čuli nije zaboravio, pamtili su je do smrti, a pamtim je, evo, i ja, iako mi nije ta kost bila toliko važna. Možda zato što sam je dobio kad sam navršio tek treću godinu i bio sam u životnome dobu u kojemu je čovjeku svejedno kakvim ga kostima darivaju.

Ta moja baka, neću joj spomenuti ime, nije bila sretna kad je tata oženio mamu. Ne bi bila sretna ni da je oženio neku drugu ženu; ona je željela da tata ostane sam i da mu ona, njegova majka, ostane jedina žena u životu. Prezirala je sretne i vesele, grozila se ženske lakomislenosti, dane je provodila naslonjena na prozor svoje sobe i

gledala ih kako lepršaju na vjetru, sve te žene, lake žene koje će živjeti i umrijeti sretno jer samo one mogu biti sretno, sreća za nju nije bila ženska riječ. A one druge, male, neugledne i ružne, one koje skrivaju svaku oblinu i za koje neće zapeti niti jedno muško oko, te su svetice i zbog toga su osuđene da se pate do smrti. One će iskupiti i sebe i svoje grube pijane muževe i na sudnji dan za njih isposlovati milost Božju. Sebe je smatrala sveticom jer ju je muž ostavio s tek rođenim djetetom, mojim ocem, i jer se cijeloga života morala brinuti za njega, ali i za svoju braću i sestre. Živjeli su u jednom minijaturnom stanu u Nemanjinoj ulici, zapravo u sobi u kojoj je pola prostora zauzimao klavir, a drugu polovicu kreveti. Klavir nije ničemu služio jer nitko nije znao svirati, ali bio je znak da su nekoć bili bogati, iako se tog vremena nitko nije sjećao. Valjda je to bilo toliko davno da nijedna dirka više nije pamtila svoj ton i nikakva se ljepota i bogatstvo duše nisu mogli naći u tom stanu. Ispod klavira bilo je skladište za zimnicu, za tegle s kiselim paprikama, vreće s krumpirom, kupus i sve ono što su drugi ljudi držali u ostavama i špajzama.

Moja mama za nju nikako nije mogla biti svetica. Moja mama se smijala, imala je plavu kosu i pogled kao iz socijalističkih filmskih žurnala, pun nedopustivoga i neodgovornog optimizma. Konačno, ona je bila lijepa i mlada, bila je bogata na način na koji smo bogati prije nego što shvatimo da nam je siromaštvo vječno, tako da je i sama njezina pojava mojoj baki bila uvredom, a vjerojatno ništa nije toliko povrijedilo nevinost njezine sobe i svetost pozlaćenog drvenog Krista obješenog iznad ulaznih vrata kao trenutak kad je jednoga januarskog dana 1965. ušla moja mama, s tisuću snježnih kristala u svojoj kosi i s nadom kojoj danas više nitko ne zna ni ime. Tata je vjerojatno morao satima ili danima moliti baku, morale su se s visokih stropova rušiti sve obiteljske tajne, morao je platiti kao nikada u životu da ona konačno pristane i dopusti da joj sam ženski vrag prijeđe preko praga. Baka je bila duboko religiozna, ali i naprosto gluha za lepet krila anđela; vidjela je samo vruga u tisuću obličja, a najprije u ljepoti, u ženskoj ljepoti koja je došla oteti joj ono jedino i najviše što je u životu imala, njezina sina.

Sjedila je u svojoj fotelji, nudila mamu slatkim od ruža i smješkala se dok joj se srce ledilo i rasla joj vjera u Božju dobrotu i veličinu, u to da će Svevišnji zaštititi i nju i njezina sina i da će moja majka iščeznuti kao što na kraju iščezava svako iskušenje na koje ju je Bog u životu stavio da provjeri njezino srce i sve što u tom srcu jest. Sat vremena sjedile su jedna nasuprot drugoj, tata je pokušavao započeti neki razgovor, a zapravo je od svoje majke tražio milost koju mu ona nije bila spremna dati. Ona je vjerovala u Boga i u toj vjeri činila sve, a on je vjerovao u nju, nastojao je slomiti, ne znajući da

ona lomi njega i da ga njegova ljubav neće čekati onoliko dugo koliko je potrebno da shvati kako život ima dva početka: onaj s rođenjem i s prvim sjećanjima i onaj s ljubavlju. Za razliku od drugih ljudi, tata je morao ubiti prvi da bi stekao pravo na drugi početak, ali on to nije mogao učiniti.

Ali ne bi se moglo reći da se nije trudio. Otišao je s mojom majkom i ostavio svoju da ga spominje u svojim molitvama i od Boga traži da ga oslobodi napasti i izbavi ga od zla. Potom je jedne lijepe sunčane nedjelje, u hotelu Panorama na Palama, začeo mene i povjerovao da ću ga spasiti od svega, a ponajviše od slaba karaktera, nedostatka okrutnosti i čvrstine, da ću ga spasiti od svake potrebe za njegovim odlukama jer će njegova majka s rođenjem djeteta shvatiti da u tatin život nije ušao vrag, jer se s vragovima ne prave djeca.

Jesi li siguran da je to tvoj sin? pitala ga je čim je ušao u sobu. *Da*, odgovorio je, okrenuo se i otišao. Tog je trenutka vjerovao sebi, a ne njoj, ali je njegova vjera bila mlaka, ni vrela ni hladna, i rastopila se prije nego što je mogao shvatiti da se na takva pitanja nikome ne odgovara, pa ni vlastitoj majci, jer se u njima ne pita o nečemu tvome, o tvome djetetu, nego se pita o tebi samome. Uglavnom, došao je mojoj mami, ljubio je i smješкао joj se, grlio je onim zagrljajima u kojima ima previše čvrstine jer kriju sumnju, ali ne sumnju koja bi se mogla sakriti. Mama ga je zaprepašteno gledala i ništa mu nije mogla reći, počela je stariji i svoju ljubav pretvarati u mržnju.

Ja sam bio velika debela beba, na bijelim heklanim jastucima, sa znakom maline na lijevoj sljepoočnici. Žene iz komšiluka rekle su joj *poželjela si malina ili jagoda dok si ga nosila*, ona se začudila *da, jesam, jagode želim otkad znam za sebe*, a žene su kimale glavama i željele da se osjeti krivom. Ta malina s vremenom će rasti, doktori su rekli da će prekriti cijelo moje lice ako se ne odstrani, pa sam šest mjeseci kao dvogodišnji dječak dobivao injekcije slanoga rastvora u sljepoočnicu. Taj bol ostat će najjasnije sjećanje u mom životu.

Ti misliš da ovo nije tvoj sin? vikala je na tatu, dok su se moji pravi djed i baka mrznuli u susjednoj sobi. *Ne mislim, tako mi Boga, ne mislim*, odgovarao je on i opet odlazio svojoj majci. Vraćao se sa saksijama jednogodišnjeg cvijeća, govorio *ovo je za naš stan*, ali je i on znao da ni od toga stana, ni od cvijeća neće ništa biti. Moja zla baka uspjela je u svojim namjerama, ali se Bog malo našalio uslišivši njezine molitve: nije iz njegova života istjerao ženu vraga, nego je iz ženina života istjerao čovjeka koji se na trenutak pokazao nedostojnim svoga očinstva.

I tako: bogobožna majka zadržala je svoga sina, ali je bila zauvijek kažnjena jednom neobičnom okolnošću. Već s godinom dana, kad su mi bile jasno označene crte lica, izgledao sam kao moj

tata. Isti oblik glave i čela, ista brada, nos i oči, pa čak i isti oblik noktiju na rukama; i druga djeca bila su slična svojim roditeljima, ali ne toliko i ne samo jednom od njih. Umjesto da mi tata ne bude tata, ja sam izgledao kao da mi mama nije mama jer se na mome licu nije prepoznavalo ništa od njezine ljepote, nijedan njezin osmijeh ili dar. U to vrijeme sve na meni bilo je njegovo, a on je svojoj majci odnosio moje fotografije, ona ih je gledala, stiskala usne i bivala još očajnija zbog strašne sudbine koja joj je namijenjena. Samo je ona mogla vidjeti na koga to dijete sa slike zapravo slični, kao što je cijeloga života s užasom primjećivala na koga slični njezin sin: obojica smo bili dvojnici onoga čovjeka, mog djeda Đorđe, koji ju je u životu unesrećio. Do njezine smrti i još mnogo kasnije živjet će njegov lik koji će samo potvrđivati da je patnja besmrtna i da traje čak i onda kad više nema onih koji bi patili.

I šta sad hoćeš od mene? pitala je vraćajući mu fotografije. *Hoću da ti pokažem svoga sina*, odgovarao je tata. *Dobro, pokazao si mi ga, i što sad?... Hoću da ti ga živog, u ovoj sobi pokažem.* Ništa mu nije odgovorila, samo ga je gledala nadajući se da će njezina šutnja biti dovoljan odgovor, da će on tu šutnju razumjeti i da će znati kako se neke stvari pred Bogom ne smiju izgovoriti, ali se o njima mora voditi računa, kao što se na osnovi njih treba u životu i postupati kad je riječ o onima koje voliš. Samo ljubav majke prema sinu za nju je bila veća od Boga, a od sina nije očekivala ništa drugo nego da i njegova ljubav prema njoj bude od Boga veća.

Moraš mi to učiniti, tata je uvjeravao mamu, a ona je palila treću cigaretu iako su joj već dvije gorjele u pepeljari, *moraš, nakon toga će sve biti drugačije.* Nije mu vjerovala, ali je istodobno znala da na kraju mora pristati i da trajanje njezina otpora nema utjecaja na odluku koja je davno donesena. Da, naravno, ona će svoga sina okupati, počešljati, učiniti ga najljepšim na svijetu i odvesti ga toj ženi koja je zapravo njegova baka, koliko se god to mami činilo nevjerovatno i koliko god već bilo jasno da u ovoj priči nema mjesta za bake i unuke jer je zaključena davno prije, u vrijeme koje se mame nije ticalo i u kojemu je i onaj klavir, možda, davao glasa od sebe.

I vi idete s nama, je li tako, obratio se tata mojoj baki i djedu. Baka je obukla svoj crni paradni kostim, uzdahnula kao prije nekog velikog posla, a djed je odmahnuo glavom: *Ja ne idem, a ako me pitaš zašto ne idem, reći ću ti da ne znam, ali mislim da sam dovoljno star da ne moram raditi ništa što ne želim. Mladi ste, pa se sami brinite.* Iako vjerovatno nije razumio što mu govori stari Franjo, tata nije inzistirao, niti mu je više išta rekao. U biti mu je, možda, bilo i pomalo drago. Nije dobro imati takve svjedoke u životu ako nisi spreman biti jak jer ti oni mogu jednim zamahom ruke srušiti cijeli

svijet. Naime, djed je znao biti prijek, ali iako su svi to pripisivali astmi, tata je slutio da je ta prijekost druge vrste i da dolazi od čovjeka koji drugima ne oprašta ono što već nije oprostio samome sebi. Što god se dogodilo u sobi s klavirom, bolje je da se dogodi bez staroga Franje.

Sjedio sam u tatinu krilu. Moja baka i mama na koljenima su držale cvjetne tanjuriće s fildžanima, a ona druga baka smiješila se iz svoje fotelje. Šutnja je bila mnogo veća od sobe, veća od klavira i veća od svake šutnje koju bi živi jedni drugima bili kadri uputiti. Riječi su se odronjavale bez reda i smisla, *baš mi je drago što smo se konačno upoznali*, rekla je moja baka, *jeste li za slatko od ruža?* upitala je na to ona baka, a onda se opet dugo nije odronjavalo ništa, *imate lijepog unuka*, dugo je smišljala moja baka, *a zašto nije došao vaš gospodin muž*, munjevito je uzvratila ona iz fotelje. Nitko ne zna koliko je to trajalo, ali je trajalo jako dugo, toliko dugo da sam na kraju zaspao gledajući onaj križ nad vratima i tog čovjeka prokovanog čavlima koji me je plašio jer o njemu nisam ništa znao, osim što je u mome sjećanju postao znak za tu sobu u kojoj su živjeli samo klavir, križ i ta starica, moja pogrešna baka, koja nikada u mome životu nije ustala iz fotelje, pa ne znam ni je li znala hodati.

Probudio sam se u autu. Mama me je držala u naručju, tata je vozio, a moja baka držala se za rukohvat i kljucala u ritmu vožnje svojim velikim nosom po zraku. Nisu govorili jer su mislili da ja spavam. Mama je pokušavala zaviriti u najlonsku vrećicu u kojoj je bilo nešto, umotano u bijeli papir za poklone. Narednih petnaestak minuta to će biti posljednja nada za spas njezina braka. Naime, kad smo odlazili, ona je baka poskočila iz svoje fotelje, rekla *imam nešto za maloga*, *on je sada u razvoju*, iz frižidera izvadila tu vrećicu i pružila je mami. Izgledala je kao netko tko umalo što nije zaboravio nešto što mu je jako važno, što je za mamu bio sitan, ali beskrajno važan, znak da sve možda i nije izgubljeno i da je ljubav njezine svekrve ipak pronašla načina da izroni iz mraka i oslobodi se lanaca u koje je bila sputana od vremena kad je klavir još bio mlad. U tih petnaestak minuta mama joj je oprostila sve i već se korila jer nije imala dovoljno razumijevanja za njezinu nesreću, mislila je samo na sebe i ovo dijete što joj drijema u krilu, nikad ne pomislivši kako je i ta žena jednom davno u svome krilu držala jedno isto takvo dijete i bila bez ikakve nade u čovjeka kojeg je voljela.

Djed nas je čekao za trpezarijskim stolom. Ispred sebe rastvorio je stare redove vožnje, pčelarske priručnike i rječnik mađarskoga jezika, samo da mu vrijeme što brže prođe, da što manje misli na nas i što manje sumnja u misiju u koju su se zaputili njegovi žena i kćer. *Kako je bilo?*, skinuo je naočale čim smo ušli, *čekaj da dahnemo*

dušom, rekla je mama, *sad ćemo vidjeti kako je bilo*, rekla je baka i uzela onu vrećicu, *čekaj!*, mama ju je uhvatila za ruku, *dobro, čekam*, rekla je baka i spustila vrećicu. Djed je podigao obrve i pustio vremenu da prolazi. To mu inače nije bio običaj, ali ovo nije bila obična situacija; tu se, znali su svi osim mene, prelamao jedan život, život moje mame, a možda i još jedan, onaj moj, koji je, istina, tek započeo, pa se nije imao gdje ni prelomiti.

Mama je izvadila paket iz vrećice, razmotala papir, a nasred našeg trpezarijskog stola našla se velika, savršeno gola govedska kost. Bila je bijela i čista, bez traga mesa i krvi, kao da ju je netko, recimo Svevišnji, načinio upravo takvom i beskrajno poslao poruku: *Ti ćeš biti kost i ništa drugo, nećeš imati svrhe, ni smisla, nećeš se ploditi, niti ćeš biti živa ili mrtva*. Mama je dlanovima držala svoje lice da se ne raspadne, baka je sjela, djed je rekao *znači tako* i svi su netremice zurili u tu kost.

Da vidim, da vidim, trčao sam oko stola i vikao. Nisam osjećao da se događa nešto loše jer se zapravo ništa nije ni događalo, niti sam osjećao njihovu ljutnju ili tugu jer nisu bili ni ljuti, ni tužni. Možda su bili bijeli i hladni i možda su, barem u naknadnom sjećanju, bili nalik toj bijeloj kosti na finom crnom furniru. Beskorisna kao neka priča i jednako lijepa, ta je kost bila ono konačno zlo nakon kojega se više ništa dobro ne može dogoditi. Mojoj mami ta je kost bila provalija na kraju jednoga puta; znak da bi se trebala okrenuti na drugu stranu i poći nekim drugim putem, ako ga je u stanju zamisliti i odmah povjerovati kako na kraju svakoga ipak ne stoji kost za njezina sina.

Daj mi to, hoću to, vikao sam, ali mi nisu htjeli dati kost. Djed ju je uzeo, stao pred kantom za smeće - ili je kost bila prevelika da u nju stane ili je pomislio da se takve stvari ne bacaju u kantu za smeće, a onda je izišao s tom kosti van, mogu ga zamisliti kako hoda niz Mejtaš s ogromnom govedskom kosti i kako mu se ljudi sklanjaju s puta jer mu po očima i po tome što ima u ruci vide da je lud; odnio ju je nekamo, nikad neću saznati kamo i vratio se pola sata kasnije, a ja sam plakao jer mi nisu dali to nešto što me je tako jako zanimalo.

Tata je sutradan pitao mamu što mi je njegova majka poklonila jer mu to ona nije htjela reći, ali mu mama nije ništa rekla. Nije znala što bi mu rekla jer je to bilo ono nešto što se riječima ne može reći i što bi nas moglo više zbuniti nego svi mrtvi klaviri ovoga svijeta.

U tu sobu više nikada nisam otišao, niti sam tu svoju baku više ikada vidio. Ne znam čak ni kako je umrla, ni gdje je pokopana, ni je li joj ikad više tata pokazivao moje slike. Ako jest, tada joj je moralo biti malo lakše. S godinama više nisam bio toliko sličan njemu i mogla je povjerovati da je Bog više ne iskušava i da je uslišio sve njezine molitve.

LJUBIČASTA SMOKVA INDIANA

za Nadu Stilinović

Kad stisne mraz i cvokoću zubi i kad padne debeli snijeg, pa niti tko nama, niti mi kome možemo doći, baka kaže *nisu ove zime ništa kakva je bila ona 1943.* i odmah se smrznem od te zime i srce mi zalupa jako jer volim godine koje su bile prije mene, one su tako uzbudljive jer su se tih godina događala čudesa i sve je bilo tako ogromno i strašno: *te se zime, jednog petka u zeničkoj Kasini, napio Stari vrug, pa je onako pijan pošao kući, a snijeg bio dubok dva metra i bio je plav pod mjesečinom, pa se njemu učinilo da mu je to krevet, jorgan, šta li je i ko uopće zna šta može biti i šta se može učiniti nekome ko ime osamdeset pet godina, od kojih je minimum sedamdeset bio mrtav pijan, a Stari je vrug bio mrtav pijan možda i svih osamdeset, e pa kad je vidio toliki snijeg, on ti je lijepo u njega prilegao. Fino se pokrio snijegom, stavio ruke pod glavu i zahrkao. Bog zna koliko je ležao i koliko je trebalo da naiđu rudari na povratku s druge smjene, da ga pokupe i odnesu u bolnicu. Živoga! Ej, živoga, a ležao je u snijegu one zime, one 1943. koja nije bila kao ove zime, malo mraza, malo snijega i Bog te veseli, nego je to bila prava zima kakvih više nema, niti će ih biti barem dok ja budem živa. Odnesoše oni Staroga u bolnicu i sreća da ga nisu kući nosili jer je već sutradan dobio upalu pluća, osamdeset pet godina, plus četrdeset temperatura, ali misliš da ga je to smirilo! Ma jok, on ti je takav izlazio na prozor i bacao djeci pare da odu do apoteke i kupe mu medicinskog alkohola, onog stopostotnog, da ima šta piti, a djeca ko djeca, uzela bi pare i pobjegla. Mislim da je Starog vruga to ubilo, a ne upala pluća. Njega je samo rakija mogla ubiti, zapravo to što nije imao rakije, i ništa drugo na njega se nije primalo. Pio je, ali taj alkohol nije ubijao njega, nego je ubijao sve okolo njega, njegovo piće ubilo je jednu ženu, pa drugu ženu, obje mlade, pa jednu kćer, pa drugu kćer i rastjeralo mu sinove po svijetu i Bog zna šta je sve još njegova rakija ubila, ali njega nije mogla. Pijan se budio, pijan je lijegao, pijan je kovao u svojoj kovačnici i pijan je zgazio sve što mu se našlo na putu i što se rakijom zgaziti dalo, sve dok nije došla ta zima, najveća zima 1943. da i njemu dođe glave, pa si nekad mislim da je i bila tolika zima samo da Starome vrugu nešto dođe glave, pričala je baka čim jako zazimi i tresla se od ljutnje i bijesa, a ne od*

zime jer ona nije bila zimomorna, ali je od svih ljudi na svijetu mrzila samo Staroga vruga, a od svih nastranosti, poroka, oružja i svih ljudskih pokvarenosti i zala najviše se užasavala alkohola i alkoholizma.

Stari vrag bio je moj pradjed i zvao se Josip, ali ga baka nikada nije zvala po imenu, nego je on jednostavno bio Stari vrag i nitko se, pa ni djed kojemu je Stari vrag bio otac, nije ljutio na nju, niti bi je ispravljao ili joj rekao da bi bilo baš zgodno kad bi svoga pokojnog svekra katkad nazvala nekim drugim imenom, recimo onim koje su mu dali na krštenju ili onim po kojem ga je znala sva Zenica: kovač Joža Slovenac. Na spomen svoga oca, moj djed bi sagnuo glavu i šutio, a šutjela su i njegova braća, naše amidže Karlo i Rudo, jer mu nikada nisu oprostili rakiju, niti su sebi oprostili što su bili djeca, pa nisu mogli spasiti svoje starije sestre koje su umrle od njegove nebrige. Kad bi se govorilo o Starome vrugu, u bakinim, djedovim i maminim očima čitao se isti osjećaj, nešto kao obiteljsko obilježje, boja po kojoj su se Rejcovi razlikovali od drugih ljudi. Bio je to antirakijski osjećaj i bio je svijetlosive boje. Na različite načine, taj je osjećaj obilježio njihove živote, a bogme obilježava i moj život s njima. Djed bi popio dvije loze, a na treću ga se nije moglo natjerati ni prijetnjom srednjovjekovnih mučenja jer je bio uvjeren da se nakon treće loze postaje Stari vrag. Mama bi popila pola pive i već ju je hvatao strah da je mrtva pijana i da joj se Stari vrag smiješi iza prvoga ugla, a baka nije pila ništa. Ni za Novu godinu, ni za rođendane, nikad! Takvi su, kažem, bili Rejcovi, a onda sam među njih došao ja, *isti ćaćetina*, govorila je mama, *Bože dragi, to dijete nema ništa rejcovsko*, govorio je djed, pa je bilo sasvim normalno da ne dijelim rejcovske osjećaje o rakiji, niti mi se Stari vrag učinio strašnim. Zapravo, o rakiji nisam znao ništa osim da grozno smrdi i da taj smrad podsjeća na bolnicu, vakcine i operaciju krajnika, ali mi je pradjed bio jako velik i važan.

O djedovim mrtvim sestrama ne razmišljam jer ne mogu razmišljati, budući da o njima znam samo da su mrtve i da su u smrti jako mlade; o njima se samo tako govori, a to je nedovoljno da bih ih volio i da bih Staroga vruga okrivio za to što su umrle mlade. On je glavni i jedini lik jedne priče koja traje stotinu godina i nastavlja se iako je odavno mrtav, a u toj je priči kovač Joža Slovenac kao Flash Gordon; svi ga se plaše, ali mu nitko ne može ništa. Najjači je i najveći, taj moj pradjed; toliko je jak i velik da je morala doći zima 1943., pa da nakratko napusti priču o sebi u koju će se jednom sigurno vratiti, ja to znam, jer takve priče ne mogu biti dovršene prije nego što uđem u njih, pa neka mi je pet, sedam ili jedanaest godina, pružit ću mu ruku jednoga dana kad budem sanjao Staroga vruga i

reći mu *bio si strašan, ali te se ne bojim, a bojali su te se svi do mene*; ne znam što će on na to reći, ali mi se nekako čini da će mi podrignuti u lice. Takav je moj pradjed kovač Joža Slovenac.

U školi smo učili poslovice, učiteljica je na ploči napisala: "Svatko je kovač svoje sreće." Onda smo mi trebali u školske bilježnice napisati objašnjenje što ta poslovice znači, pa sam napisao priču o pradjedu kovaču svoje sreće i o tome kako su kovači svoje sreće obično kovači tuđe nesreće jer sreću nalaze u rakiji. Učiteljica je opet pozvala mamu u školu, ali mi mama ništa nije rekla, ni zašto je zove, ni što joj je učiteljica rekla, ali sam joj vidio crvenilo u očima i da je sva tužna i očajna zbog mene. Drugi dan je u razred došao školski psiholog, stao pokraj katedre, stavio ruke na leđa, učiteljica je rekla *ovo je drug Mutevelić, on je psiholog i pratit će danas nastavu da vidi kakvi ste*, a ja sam nakon pet minuta vidio da prati samo mene, bulji u moju glavu i sklanja pogled samo kad ja pogledam njega, a učiteljica stalno mene nešto pita, onako nasmiješena i prijazna kakva nikada nije bila, pita me kao da sam teško bolestan i to sve neka čudna pitanja o stvarima koje uopće nismo učili i za koje sam siguran da ih nema u gradivu, pita jesu *li ljudi dobri ili zli*, pita *tko je pametniji, gavran ili lisica*, pita *je li Videk sretan što su mu sašili košuljicu*, a Videk je dječak iz neke glupe priče koji je, kao, hodao gol po svijetu sve dok mu dobri ljudi nisu sašili košuljicu. Odgovaram da su dobri ljudi dobri, a da su zli ljudi zli, da je gavran pametan jer je našao sir, a da je lisica pametna jer mu ga je uzela, ali da je možda lisica glupa jer sama nije znala naći sir i da je gavran možda glup jer je pustio da ga lisica nasamari, dok o Videku nemam svoje mišljenje jer nikako ne mogu zamisliti nekoga tko okolo hoda gol, pa mu onda šiju košuljicu. Kad sam izgovorio to "svoje mišljenje", pogledao sam druga Mutevelića ispod oka jer sam znao da će biti šokiran. Točno znam koje riječi kad ih izgovorim, šokiraju ljude, kao što znam i zašto ih šokiraju. Kad kažem "svoje mišljenje", ili kad kažem "općenito gledajući", ili kada kažem "karakteristično", svi se osjećaju kao da sam obukao sako i kravatu za odrasle i na glavu stavio šešir. Tako je i sad: drug Mutevelić iznenađeno je podignuo obrvu, izvadio blokčić iz džepa i nešto zapisao.

Mali je jako pametan za svoje godine, ima bogat rječnik, ali, znate, njegove su emocije sasvim dječje i one s njegovom nesumnjivom inteligencijom čine jednu malu bombu, rekao je drug Mutevelić mami, a ona mi je, za divno čudo, to prenijela od riječi do riječi, valjda jer je u knjizi Vi i vaše dijete upravo pročitala kako me je nužno katkad šokirati psihoanalitičkim nalazima ili onim što odrasli o meni misle. *Nisam ja pametan, nego oni od mene očekuju da budem glup... Ko bi to od tebe očekivao?... Učiteljica i drug Mutevelić. Pitali su me je li Videk bio sretan jer su mu sašili košuljicu. Takve se stvari pitaju samo kad hoćeš nekome pokazati da je glup... Zašto si napisao da je svako kovač svoje sreće i tuđe nesreće?... Nisam to napisao,*

nego sam napisao da je pradjed bio kovač i da su svi oko njega bili nesretni. Eto, to sam napisao, a o drugima ništa nisam pisao jer nisam imao vremena i jer ništa nisam čuo o drugim kovačima... Pa zar baš moraš pisati ono što čuješ kod kuće? Nešto bi mogao i izmisliti... Misliš, nešto bih mogao i slagati?... Ne slagati, nego izmisliti... A koja je po tvome mišljenju razlika između izmišljanja i laganja?... Ta što lažu lažovi, a izmišljaju pisci... A ko onda piše i priča o onome što se stvarno dogodilo?... Pojma nemam, valjda povjesničari, ali to sad nije važno, pokušaj biti pametan i šuti o nekim stvarima.

Tako je prošao moj prvi susret s psihologom. Bilo je to vrlo neugodno iskustvo koje bih volio ubuduće izbjegavati, premda mi se nakon njega ugled u razredu naglo popravio jer su svi skužili da je drug Mutevelić došao zbog mene i djeca su mislila da je to zato što sam ili jako lud ili jako pametan, ali nitko nije bio u stanju razriješiti tu dvojbu, osim nekog Sandora, razrednoga propaliteta i ponavljača koji me je nakon Mutevelićeva posjeta svaki dan tukao, valjda uvjeren da me iz jednakih razloga valja mlatiti i ako sam lud i ako sam pametan.

Sve je dakle krenulo od Staroga vruga i obiteljskoga straha od rakije i alkoholizma. Stoga sam odlučio vrlo pažljivo pratiti odnos svoje obitelji prema alkoholu, te ponešto povremeno i zapisati, jer je bilo očito da je u pijanstvu ključ i da moram biti oprezan pred njihovim strahovima. Čim bi se mama, baka ili djed nečega plašili, ja bih dobio po glavi jer ne bih dijelio njihove strahove. Onda bih se morao plašiti svega onoga čega se ne plašim, a kako se nisam mogao prestati plašiti onoga čega sam se plašio po vlastitom osjećaju, tako sam uz svoje strahove imao i strahove od njihovih strahova što je, priznat ćete, prilično nezgodna stvar kad imate pet, sedam ili koliko već godina.

Zapazio sam da je naša ostava prepuna alkohola: domaća šljivovica i lozovača, deseci boca vinjaka i konjaka, dvije litre viskija, vodka, džin, bijelo, crno i crveno vino, liker od mentola i liker od čokolade, makedonska mastika i grčka metaksa... Boce su uredno poslagane i neotvorene, osim loze i viskija- da se nađe kad dođu gosti. Sav taj alkohol dio je nekih davnih posmrtnih počasti ili su to rođendanski i novogodišnji pokloni iz vremena prije nego što sam se rodio. Kad netko umre, komšiluk dolazi na žalost i donosi boce s pićem, koje se onda slažu u ostavu i tamo zauvijek stoje. Svi znaju da se u našoj kući ne pije, ali običaj je običaj, a ljudi se najčvršće drže baš posmrtnih običaja jer njih ne smiješ prekršiti čak ni ako nemaju baš nikakva smisla jer je smrt trenutak kad živi moraju biti dobri jedni prema drugima, a najbolji bivaš ako radiš nešto što nikome nije od koristi, ali je zato jako dirljivo.

Likeri od mentola i od čokolade bili su pokloni za mamu u vrijeme

kad je ona bila jako mlada i još me nije ni rodila. Na jednoj je boci temperom nacrtano probodeno srce i u njema upisana imena mame i nekoga muškarca. To je njoj draga uspomena, što je meni sasvim nerazumljivo. Kako joj boca likera može biti draga uspomena ako se užasava alkohola? Mislite da joj je draga uspomena ono srce? Zgodno: uspomena ispisana na boci punoj straha.

Ako u našoj kući još netko umre ili ako se u mamu još netko zaljubi, u našoj ostavi više neće biti mjesta ni za što drugo osim za boce s alkoholom, a uskoro će i njih biti toliko da ćemo ih držati i pod krevetima i u ormarima s kaputima. Sve je to zbog Staroga vraga. On je duh iz ostave i uopće nije važno što je umro 1943. i što se dugo mislilo da je zauvijek sahranjen na zeničkome groblju. Nitko ga iz ostave ne može izbaciti, sve dok se netko u ovoj kući ne propije. Evo, na primjer, ja! *Šta bi bilo kad bih postao alkoholičar?* pitao sam baku. *U sedmoj godini?*, bila je šokirana. *Ne baš u sedmoj, nego malo kasnije... Koliko kasnije? Nosi te vrag, postani šta hoćeš, samo sačekaj da ja umrem... Nisam rekao da ću biti alkoholičar, ali šta bi bilo kada bih bio?... A zašto bi, molit ću lijepo, ti bio alkoholičar?... Recimo zato da neko već isprazni ostavu od svih onih boca.*

Tog vikenda došao je ujak iz Zenice i odnio sav naš alkohol. Ispred kuće je parkirao volvo karavan i sat vremena tovario ga bocama. Svi su bili jako ljuti, a najviše mama i baka, tako da ništa nisam smio pitati, pa ni to što će on sa svim tim vinjacima, konjacima, votkama i vinima, uključujući i likere od mentola i čokolade. Odnio je i maminu dragu uspomenu, njezino srce i muško ime u srcu upisano. Baka je oprala stalaže i prekrila ih šarenim papirom. *Tako, sad ima puno više mjesta za ajvar i paprike*, rekla je, a meni je bilo žao tih boca. Možda zato što sam slutio da bi ih doista jednoga dana mogao popiti, a možda i zato što je tog dana iz naše ostave tako grubo istjeran duh kovača Jože Slovenca, moga pradjeda, Staroga vraga.

Ove godine pravit ćemo rumopst, svečano je objavila baka i na stol postavila golemu keramičku teglu od pet litara na kojoj je čudnim slovima, *to je gotica!*, bila ispisana neka poruka ili ime iznad naslikanih krušaka, jabuka, trešanja, smokava i grožđa koje nije bilo ni žuto, ni crno, nego je bilo zeleno kao trava ili kao prekrivač na našem kauču. Rumopst je voće za hladne dane, rekli su mi, a ja ću ga jesti samo ako budem dobar i ako pokažem zrelost u svim mogućim situacijama. Pojma nemam što bi to trebala biti zrelost u svim mogućim situacijama, ali sam svečano obećao da ću dati sve od sebe jer me taj rumopst silno zanima i to zato što se pravi od ruma, a rum je alkohol, čega se, čini se izgleda, ni mama, ni baka nisu uopće sjetili. Ili je nešto drugo u pitanju; ne znam, ali saznat ću na jesen, već početkom jedanaestog mjeseca kad se rumopst otvara.

Potkraj maja, baš oko moga rođendana, baka je napunila teglu rumom i unutra ubacila pola kile jagoda. Raširila je ruke, rekla *gotovo* i izbacila me iz ostave. Petnaestak dana kasnije opet smo bili u ostavi, ona je otvorila teglu, ubacila unutra dvije šake trešanja, raširila ruke i opet rekla *gotovo*. Govorila je gotovo i kad su rodile smokve, jabuke, dinje, lubenice, kruške i na kraju grožđe. Ako baš želite znati, mislim da je širenje ruku i riječ gotovo dio recepta i da je za rumopst to jednako važno kao voće i rum. Nisam siguran može li svatko izgovoriti tu riječ i šire li se ruke na neki naročit način, ali ako vam rumopst ne uspije, možete biti prilično sigurni daje recept izgubljen za sva vremena jer sam očito zaboravio neku sitnicu ili neki tajni sastojak, a u vrijeme kad budete ovo čitali moja će baka sigurno već biti mrtva, pa ni nju nećete moći pitati.

Pred Dvadeset deveti novembar pao je veliki snijeg, a na sam Dan Republike temperatura je pala na minus dvadeset. *Noćas je zeko tražio svoju mamu*, ustvrdila je moja mama, *pravi je dan za rumopst*, zaključila je baka, a meni je srce zalupalo kao ludo. Zamirisao mi je rum i prije nego što je baka otvorila teglu. Nema većeg uzbuđenja od onoga koje donosi Prvi put; to jako dobro znam: sve što mi se događalo prvi put bilo je odlično, a svijet je srećom još bio pun stvari za Prvi put i trebalo je imati samo malo strpljenja i već bi bio neki Prvi put. Vani su se na jarbolima mrznule zastave, crvene partijske i crvene republičke, a između njih trobojnica državna; sve je bilo tiho, ledeno i mirno, nigdje ni daška vjetra, a one su, te zastave, stajale ukočene, kao da su od lima ili kao da ih je netko zaustavio u trenutku najvećeg uzbuđenja da čekaju zajedno sa mnom, širom otvorenih očiju, raskriljenih nosnica i stisnutih šaka da bude na stol iznesen rumopst, usred zime, usred najhladnijega od svih dana koji je još i Dan republike, to voće od prošloga ljeta, plodovi vrućih dana u kojima je sve živo i zdravo, sačuvani u rumu, u tom strašnom alkoholu, da bi sad bili pojedeni Prvi put.

Dobio sam jednu smokvu, dvije trešnje, krišku jabuke i tri jagode. *I to ti je previše*, rekla je baka, *nećeš nam se tu napijati*, rekla je mama, a ja sam gledao ono voće u svojoj zdjelici i bio sam pomalo razočaran. Plodovi su izgubili boje: smokva i jagode bile su smeđe, trešnje crne, a jabuka je bila skoro siva. Umjesto voća, pred sobom sam gledao nešto što je izgledalo kao leševi voća; mrtvi plodovi koji nisu bili pojedeni dok je bilo vrijeme, nisu nastavili život u našim trbusima i žilama, u srcima koja ih se sjećaju i na npercima koja su osjetila njihovu slast, nego ih je netko pustio da umru i tako mrtvi dočekaju u rumu Dan Republike.

Držao sam se prstima za kraj stola i buljio u zdjelicu. Nisam znao što da radim, s koje strane i od kojeg ploda da počnem. *Šta ti je?...*

Izgedaju mi kao oči... Kakve oči?... One oči u formalinu, na medicinskom fakultetu. Mama je ljutito pogledala baku: Eto vidiš šta je uradio... O, gospode Bože, rekla je baka. Kažem ti da nije normalan... A šta ja tu mogu?... Ti si ga pustila da ga odvede... Šta sam mogla, da mu zabranim možda? Pa nisam ja tu majka i otac.

I tako, problemi su nastali i prije nego što sam prvi put probao rumopst, krivac je bio tata jer me je vodio da mi pokazuje organe u formalinu. Mislio je da to moram vidjeti i da nema nikakvih razloga da djeca ne vide dijelove bivših ljudi, a možda je mislio i da ću se zainteresirati za medicinu i nastaviti, kako kaže teta Doležal, njegovim stopama. Umjesto toga, mene je sve mrtvo i lažno počelo podsjećati na organe u formalinu, od plastičnih lutki rodice Regine koje su izgledale kao slezena u formalinu, preko kiselih paprika punjenih kupusom koje su u providnoj tegli izgledale kao tumor na mozgu u formalinu do voća iz rumopsta koje je izgledalo kao oči u formalinu. Ne shvaćam u čemu je problem i zašto me nešto ne bi smjelo podsjećati na nešto u formalinu, ali je očito da ništa ne smijem ispitivati. Mogu se, evo, samo smješkat i praviti se glupljim nego što jesam.

Baka je zgrabila zdjelicu ispred mene i ubacila voće natrag u teglu. *Ne podsjeća me, ne podsjeća me!* zaurlao sam, ali je već bilo kasno. *Nećeš se ti meni napijati,* rekla je baka, *idi vježbaj matematiku,* rekla je mama, a ja sam izgubio prisebnost i počeo sam tuliti. Uvijek si poslije govorim da to ne smijem činiti, ali uzalud, rasplačem se u presudnom trenutku, urlam, zapomažem i ridam sve glasnije, a živci mi se rastežu kao žlundravi rezanci u govedskoj šupi i jasno mi je da ništa neću postići jer su one na moje suze neosjetljive kao da sam fašist u partizanskom filmu, no što mi zapravo preostaje kad mi to rade i još na Dan Republike kada bismo trebali voljeti jedni druge više nego ostalih dana jer je državni praznik i sve treba biti kao svečani televizijski program.

Tulio sam satima, ali one me nisu htjele slušati, nego su mirno radile svoje poslove. Kad je mama počela usisavati, prestao sam. Jednostavno, uvreda je već bila prevelika, a i taj usisivač je zvučao kao da se šali na moj račun jer mu je intonacija gotovo savršeno odgovarala intonaciji moga glasa, pa bi netko tko bi nas slušao vjerojatno pomislio da usisivač i ja izvodimo neki tradicionalni napjev s dalekih stoka, recimo iz sibirskih pustara ili iz mongolske pustinje.

Ušutio sam i započeo štrajk ljutnjom. Nisam ih cijeli dan gledao, na pitanja sam odgovarao kratko i hladno i to samo na ona koja su bila sasvim službena, recimo koliko sutra imam sati u školi i treba li mi oprati opremu za fizičko, mama je rekla *pasković jedan, vidi ga kako se duri,* a ja sam prešutio i tu uvredu. Prije spavanja me

pokušala pomilovati, pa sam se bijesno pokrio jorganom preko glave i čekao da izađe iz sobe.

Bio sam ljut i sutra. Baka je nakon ručka pitala *hoćeš li rumopsta?* i jedva sam dočekao da joj kažem: *neću, gadi mi se!... Sram te bilo, kako ti se to hrana gadi!... To nije hrana, to je al-ko-hol, to je al-ko-hol. Nisam pjandura i ne treba mi al-ko-hol.* Razdvajao sam slogove i gledao je ravno u oči. Ništa mi ne može jer što god bi sad rekla, pred očima bi joj zaigrao Stari vrag, iz groba bi se probudio moj pradjed kovač Joža Slovenac, moj veliki saveznik za taj dan.

Dobro, nećeš rumopst. A i ne moraš, ostat će nama više. Otpuhnuo sam kroz nos i pokušao se cinično osmjehnuti. Taj osmijeh stalno uvježbavam, za situacije u kojima ne znam što bih rekao ili u kojima ne smijem ništa reći da ne bi dobio po labrnji, ali mi se stalno čini da ga ne radim dobro i da njima izgleda kao da ću se rasplakati, a ne osmjehnuti.

Te godine nisam probao rumopst. Odbijao sam ga i kad sam se već prestao ljutiti i kad su dolazili gosti i kad je za Novu godinu došao Nano i rekao: *hajde, probaj malo od mene.* Takva je jednostavno bila situacija; nisam mogao popustiti, iako sam želio okusiti to mrtvo voće i alkohol u njemu i znati zašto je voće umrlo i u čemu je moj pradjed uživao cijeloga života i čega su se to baka, mama i djed tako panično bojali. Baka je rumopst pravila i sljedeće godine, širila je ruke, govorila gotovo i sve se ponavljalo do grožđa, tog posljednjeg voća, i do prvih ledenih jesenjih dana kad je otvorena tegla i kad je baka rekla: *probaj ovu smokvu, meni za ljubav.* Tada sam popustio jer je u pitanju bila smokva, a ona je za moju baku bila specijalno voće. Sve u vezi sa smokavama bilo je nježno, tiho i daleko, sahranjeno u nekom dalekom vremenu u kojem je kad bi se u njega vratila, postajala tako slaba i nesigurna, bivala djevojčica, moja baka djevojčica, jer su za nju sve smokve ovoga svijeta bile dubrovačke i to iz onoga Dubrovnika u kojemu je odrastala kao što ja odrastam danas, išla u talijansku školu i gledala more s Boninova; to more nije imalo kraja, kao što ni život nije imao kraja, da bi na kraju od života i mora, kao jedina stvar u kojoj je još bila dijete, ostale samo te smokve i najljepša među njima, ljubičasta smokva indiana, plod u kojem živi moja baka bez ijednog životnog razočaranja i bez ijednog velikog bola odraslosti u kojoj stvari prestaju biti djetinje i više ništa nije Prvi put. Baka je rađala djecu i sahranjivala prvo od njih, baka je voljela Gretu Garbo, njezinu šutnju i plave oči, baka je rađala unuke i sahranjivala prvu od njih, baka je voljela djeda i sahranila i njega, baka je mrzila Staroga vruga jer je Stari vrag djedu donio samo patnju u životu, a baka nije mogla dopustiti da pate oni koje je voljela. To sam pomislio kad je rekla *probaj ovu smokvu, meni za ljubav* ili

sam pomislio puno kasnije, u vrijeme kad sam brže rastao i kad je bivalo sve više stvari koje su bile Posljednji put i sve manje onih koje su bile Prvi put, ali mi se ta smokva zalijepila za misao iz drugoga vremena i sada samo njoj pripada i ostat će tako zauvijek.

Mrtva smokva iz rumopsta bila je moj prvi alkohol u životu. Ne znam kakav je okus imala, ne sjećam se ili se ne želim sjećati jer s takvim sjećanjima čovjek riskira da mu opet dođe neki drug Mutevelić i premjerava koliko si pametan i hoćeš li jednoga dana eksplodirati kao bomba jer ti se bez razloga plače, iako znaš da su te suze glupe, nemaju nikakva smisla i nitko ih neće razumjeti. Ne mislim na suze iz bijesa, nego na one druge suze zbog kojih sam pojeo tu smokvu, ali mi se nije učinilo da je snijeg debeli modri jorgan pod ledenom mjesječinom, jorgan ispod kojega spava kovač Joža Slovenac.

DVORAC ZA KRALJICU ZABORAVKU

Priču o Zaboravki ispričala je teta Doležal. Bio je petak i bilo je ljeto, došli smo kod nje na kavu. Zapravo na kavu je došla baka, a ja sam došao samo onako, na sombrero bombone i petit beurre kekse koji su kod tete Doležal mekani i uopće ne hrskaju; mama kaže da je to zato što kod tete Doležal keksi dugo stoje, nitko ih ne jede osim mene jer ona nema nikog svoga da joj dođe i pojede kekse i kupuje ih samo zato što svatko mora imati kekse ako mu dođu gosti, a što gosti rjeđe dolaze, to su keksi mekši i raskvašeniji, kao da netko sve vrijeme plače po njima.

Čim smo došli, navalio sam po tim keksima, da ih sve pojedem i da teta Doležal onda mora otići u samopuslugu i kupiti nove i usput si govoriti *jadna ti sam ja, nikad keksa u ovoj kući, a gosti samo što nisu došli*, kao što uvijek govori moja baka. Bolje je da bude "jadna ti sam ja" nego da joj se keksi raskvase jer nema nikoga svog i jer joj nitko osim nas ne dolazi.

Moja Micika, jedva hodam, žalila se baka, a na vrhu nosa bio joj je smeđi trag kave; teta Doležal se pravila da ga ne primjećuje jer nije pristojno na nekome, pa ni na najboljoj prijateljici, primjećivati takve stvari. *Nemoj meni ništa govoriti, meni ko da neko zabija eksere u prste dok hodam*, odmahнула je teta Doležal i skinula papuču, *evo vidi, a nema ni dvije sedmice kako sam bila kod pedikera... Ja ti ne stignem ni otići, pogledaj vamo, pogledaj tamo, pomakni ovo, pomakni ono, otiđi tamo, otiđi vamo i prođe mi dan, prođe mjesec, a*

meni kurije oči ko da sam božemiprosti jučer s drveta sišla, nastavljala je baka, a do one kavene piknjice stvorila se još jedna. A što ti, Olga, ne bi evo sad trknula do pedikera, mali neka ostane tu, neće mu sa mnom biti dosadno, je li tako?, okrenula se meni. Neće, neće, zbrzao sam, samo da se baka ne sjeti kako nije pristojno ostavljati djecu kod drugih ljudi. Nikako mi se s njom nije išlo pedikeru; bio sam jednom i dogodila se strašna stvar. Sjedio sam u čekaonici, ušla je neka mama s djevojčicom, malo manjom od mene, a onda je došao neki čovjek u bijelom ogrtaču, kao da je doktor, ali nije bio doktor, djevojčica je počela plakati i otimati se, a on je neku željeznu stvar prislonio uz njezino uho, ta stvar je pukla, djevojčica je vrisnula, pa joj je to prislonio uz drugo uho, opet se čuo pucanj, a onda su njih dvije otišle, djevojčica je držala ruke preko ušiju i baš jako plakala, a ja sam se baš uplašio da onaj u bijelom mantilu ne priđe i meni i uradi mi to. Baka je taman izišla, šta je ovo bilo, pitao sam ju. Ništa, bušenje ušiju... Brušenje ušiju!, zgrozio sam se. Nije brušenje, nego je bušenje. Meni je, međutim, bilo savršeno svejedno, brušenje ili bušenje, ali što ti se sve neće dogoditi ako si samo malo neoprezan. Djevojčica je ušla nasmijana, a izišla u teškim bolovima. U svakom slučaju, ne mislim baka više pratiti do pedikera ako baš ne budem morao.

Čim smo ostali sami, teti Doležal je postalo neugodno. Sjedio sam na kauču, a svaka je stvar, svaka stolica i ormar, rasla u mojim očima i postajala jako važna, mrtva i prašnjava. Kao da smo u muzeju i kao da tu već stotinama stotina godina nitko ne živi, a teta Doležal samo je čuvar tajnog blaga i požutjelih uokvirenih fotografija ozbiljnih ljudi u smiješnim uniformama; na jednoj slici bio je čovjek s velikim ufitiljenim brkovima i nečim čudnim na glavi; to je izgledalo kao gvozdена kapa sa šiljkom na vrhu. *Ko je to?... To je moj tata, obradovala se teta Doležal jer više nisam plašio njezine prašnjave stvari, on je bio vojnik i ratovao je za cara Franju... Dok je ratovao, imao je to na glavi?... Jeste, mislim da jeste, zapravo to je bio dio uniforme... Jesu li i drugi vojnici cara Franje imali to na glavi?... Ne znam, vjerojatno jesu... Imali su iste takve gvozdene kape na glavama?, bio sam stvarno iznenađen jer nisam mogao zamisliti da netko trči okolo s takvim nečim na glavi, pa onda me uopće ne čudi što su izgubili sve te ratove.*

Teta Doležal se smijala i mislila je da sam jako duhovit i pametan za svoje godine, a meni je bilo samo strašno neugodno jer je njoj neugodno, pa sam sve pogledom tražio još neku takvu stvar, nešto o čemu bismo mogli pričati, ali da to ne bude neka stvar od njezina pokojnog muža jer su njega ubili u Jasenovcu, pa se s tetom o njemu nije smjelo pričati. Zapravo, smjelo se, ali to nitko nije htio, kao što ni

baki teta Doležal nije htjela reći za smeđu piknjicu na vrhu nosa; bilo je pristojno šutjeti i nadati se da teta ne misli na svoga Juciku, iako je gotovo sve u njezinu stanu podsjećalo na Juciku, a svaka njegova stvar ostala je na svome mjestu, onom mjestu na kojemu je bila kad su došli po njega.

Učinilo mi se da je tu sve Jucikino i da ni o čemu ne smijemo pričati; teta Doležal držala je ruke u krilu i čekala, morao sam nešto reći, a nisam znao što bih rekao. *Teto, hajde mi pričaj neku priču*, sjetio sam se da se takve želje od djece očekuju i namjestio sam lice kao da mi je, eto, do priče najviše stalo i kao da ću evo sad biti duboko razočaran ako mi priča ne bude ispričana.

Teta Doležal se uzvrpoljila, ali joj više nije bilo neugodno. Samo se trebala sjetiti priče i sve će već biti u redu, neće biti važno što u njezinu stanu nema igračaka i slikovnica i što smo tu kao da nam je, i njoj i meni, ovo mjesto jednako strano i tuđe: *Vidiš, ne znam baš puno priča, zaboravila sam ih, ali evo baš ima jedna priča o djevojčici koja se zvala Zaboravka*, prekrížila je ruke na prsima i osjećala se strašno važnom, onako važnom kako se osjećaju odrasli kad pričaju priče, pa ih djeca baš zato i mole da ih pričaju, a teta Doležal dugo nikome nije pričala priču i zato je bila još važnija. *Zaboravka je sve zaboravljala. Kad bi je mama poslala u trgovinu, ona se nije mogla sjetiti šta treba kupiti, kad bi išla u školu, zaboravila bi ponijeti knjige, kad bi išla baki na selo, zaboravila bi joj ponijeti vunicu za heklanje. Zaboravka je zaboravljala sve što se moglo zaboraviti, ali nikada nije zaboravljala svoje zaboravljanje, pa je bila jako nesretna. Znala je da se drugi uvijek sjete ili se vraćaju po ono što su zaboravili, a ona je bila sama i izgubljena jer baš niko nije tako zaboravljao da se ne sjeti šta je zaboravio. Tako je Zaboravka odlučila zapisati svaku stvar koju bi mogla zaboraviti. Zapisivala je šta treba kupiti u trgovini, zapisivala je da u školu mora ponijeti knjige i da baki treba odnijeti vunicu za heklanje. Ali što je Zaboravka više zapisivala, to je bilo više stvari koje je mogla zaboraviti. Iz svake zapisane i upamćene stvari izviralo je deset koje je opet trebalo zapisati, a iz tih deset izviralo je još stotinu. Svijet je bio tako velik i tako zaboravljiv da je Zaboravka na kraju shvatila kako u njemu i ne postoji ništa drugo osim onoga što će ona zaboraviti. Bila je još nesretnija, po cio dan čekala je dobre vile, ali one nisu dolazile, čekala je anđele, ali ni anđela nije bilo. Zapravo nije bilo nikoga osim mame i tate koji bi svako malo dolazili i govorili: *E, Zaboravko, Zaboravko, opet si sve zaboravila.**

Teta Doležal pljesnula je dlanovima. Bio sam iznenađen; u njezinoj priči na kraju se ništa nije dogodilo, nije se znalo što je dalje bilo sa Zaboravkom, je li i danas živa ili je odrasla, pa više ne zaboravlja. Toj priči nije bilo kraja jer se širila kao što se šire krugovi

oko kamenčića bačenog u more; iza svakog kruga novi je krug, iza jednog zaborava drugi je zaborav i nitko ne može izbrojati sve zaborave jer se zaboravljene stvari ne daju brojiti. Učini ti se da one uopće ne postoje i da ih nikada nije ni bilo, ali ako si Zaboravka i ako svi znaju da baš ti zaboravljaš, onda počneš zapisivati i brojiti sve zaborave.

Gledao sam u zid, teta Doležal je pitala *svidja li ti se priča?*, ali joj nisam mogao odgovoriti jer sam se pokušao sjetiti nečega što sam još jučer znao, ali sam danas zaboravio. Nisam znao što je to, a ipak sam bio siguran da je postojalo i da sam zaboravio. *Svidja li ti se priča*, nastavila je teta Doležal, *čekaj malo, teto*, i dalje sam se pokušao sjetiti, *dobro, čekam*, rekla je.

Stvari se zaboravljaju jer su različite. Kad bi bile iste, ne bi se mogle ni zaboraviti. Da je mama Zaboravku slala u trgovinu da kupi uvijek iste stvari, da je Zaboravka u školu nosila uvijek iste knjige i da je baki nosila istu vunicu, tada ne bi ništa mogla zaboraviti. *Sagradit ću dvorac za Zaboravku!... Znači, svidja ti se?... Ne, ne svidja mi se, ali ću izgraditi dvorac u kojem će ona živjeti sama i koji će biti sav isti i ništa u njemu neće moći zaboraviti i niko je neće podsjećati na zaboravljanje.*

Čulo se din-dan-don. Baka se vratila od pedikera. *Uf, moja Micika, sad mi je lakše. Ne znaš kako mi je samo lakše*, rekla je, teta Doležal je skuhalo još jednu kavu, pojeo sam posljednji keks, a onda smo otišli kući. Ne sjećam se kako su se baka i teta Doležal pozdravile, ne sjećam se je li bilo sunčano kad smo izašli i ne sjećam se je li nas teta Doležal gledala sa svoga prozora i jesmo li joj mahali s tramvajske stanice. Žao mi je što se ne sjećam jer tetu Doležal više nikada nismo vidjeli.

U ponedjeljak je po tetu Doležal došla hitna pomoć. Tog jutra susjedi su je našli kako stoji u prizemlju, u rukama drži vrećicu s kruhom, mlijekom, keksima i zelenom salatam i ne miče se. Susjedi su je pozdravljali, a onda bi se svaki put trgnula i ne bi im odzdravila. Onda se penjala po stubištu, išla od vrata do vrata, pa se vraćala u prizemlje. Već je bilo popodne kada je pozvonila kod susjeda Kneževića i rekla Snježani, djevojci koja stažira kod mog tate u bolnici: *Ja se izgubila!* Snježani ništa nije bilo jasno, pitala je a *gdje ste se izgubili, teto*, teta se nasmiješila i rekla *ne znam*, a onda je Snježana pozvala hitnu pomoć.

Doktori su najprije mislili da je teta Doležal imala moždani udar i da je zato sve zaboravila, a onda su otkrili da je savršeno zdrava i ništa joj nije. Onda su mislili da je teta Doležal naglo posenilila, ali se ne može poseniliti preko noći, da se još jučer svega sjećaš, a da danas više ne znaš ni gdje stanuješ. Onda su se raspitali ima li teta

ikog svoga, pa su saznali da je Jucika mrtav, da je mrtva i tetina kći Vera i da su mrtvi tetini braća i sestre, i na kraju je ispalo da smo mi jedini koje teta Doležal ima.

Mama je otišla u bolnicu, doktor Muratbegović joj je rekao *mi gospođu nemamo razloga zadržati i ne ostaje nam ništa drugo nego da je, pošto nema nikoga svoga, smjestimo u Jagomir*. Mama je dreknula na doktora Muratbegovića, a dreknula je jer je Jagomir ludnica, a teta Doležal nije bila luda, nego je samo sve zaboravila. *Ne brinite vi ništa, ja ću se za nju brinuti*, rekla je i odvela tetu Doležal njezinoj kući.

Teto, sjećaš li se ti mene, pitala je mama dok su se vozile tramvajem. *Ne bih ti lagala. Ne sjećam se... A sjećaš li se Olge, teto, pa Olga ti je najbolja prijateljica*. Teta je samo slegnula ramenima i okrenula glavu. Gledala je kroz prozor, padala je kiša, a njoj su oči postale vlažne i sramila se što je tako nepristojna da se ne može sjetiti najbolje prijateljice.

Mama je od tog ponedjeljka svakoga jutra i svake večeri odlazila teti Doležal. Teta je po cijeli dan sjedila u svojoj fotelji, čitala novine ili rješavala križaljke. Nikome nije bilo jasno kako je mogla zaboraviti baš sve što se ticalo njezina života, a nije zaboravila ništa što je morala znati da bi rješavala križaljke. Zaboravila je Juciku, ali je znala da se konj u križaljkerskome jeziku kaže at.

Hoćeš li sa mnom do tete, samo je jednom pitala baku, a baka je rekla da neće jer joj je važno samo to da teta Doležal nije gladna i da je u čistome, a sve drugo već je prošlo i nikada se neće vratiti. Nije bila tužna zbog toga, ali bi bila jako tužna kad bi otišla k teti, a ona je ne bi prepoznala. Takva je moja baka, ona pušta sve da ide svojim tokom, ali se sjeća svega što je teta Doležal zaboravila. Svaki put kad se mama vrati od tete, baka priča o svojoj Miciki; priča sve ono što ni mama ni ja nismo znali. Recimo, odmah poslije Drugog svjetskog rata, dok smo stanovali u Ulici Jugoslavenske narodne armije, vrata do stana u kojemu je stanovala teta Doležal, u Sarajevu je bio potres, ali ne jak potres, samo su se zaljuljali oni veliki crni lusteri u našim sobama, a djed se upravo bio tuširao. Kad je osjetio da se oko njega sve ljulja, istrčao je iz kupaonice, ljuljalo se i dalje, pa je istrčao i iz našeg stana i onako gol i nasapunan skakutao po hodniku i vikao *šta je to, šta je to*. Teta Doležal je stajala na vratima svoga stana i samo je sklopila ruke jer joj se Franjo učinio čudnijim i od potresa. Poslije joj on danima nije mogao pogledati u oči, a ona, isto tako danima, nije mogla pogledati u oči mojoj baki. Pošto je sram prošao, a potres je ostao samo smiješna uspomena, teta Doležal je baki rekla *ima tvog Franje, bogami*.

Ili kad se izgubio naš mačak Marko, bilo je to isto nekoliko

godina poslije rata, a djed je hodao po dvorištu ispred zgrade i danima ga dozivao, teta Doležal je pričala da joj se plakalo dok ga je gledala s prozora, onako tužnog jer je znao da se mačak nikad neće vratiti, a morao ga je zvati jer ne možeš pustiti nekog svoga da tek tako ode i priznati si da se neće vratiti i da ga više nema. Taj Marko bio je najpametniji mačak na svijetu. Sjeo bi na linoleum na početku našeg hodnika i čekao djeda da se vrati s posla, djed bi ga gurnuo nogom, a Marko se otklizao sve do kupaonice. Godinama nakon Markova nestanka djed je znao pri povratku s posla u prazno zamahnuti nogom i onda promrmljati e, *Marko, Marko*, ali nikoga sve to nije toliko rastuživalo kao tetu Doležal. *Micika je na Franju bila strašno osjetljiva*, govori baka, a mama prinosi prst usnama, *psssst!*, da djed ne čuje.

Svakoga dana pošto bi se mama vratila od tete Doležal, baka bi ispričala novu priču o svojoj prijateljici; dva mjeseca bila su dovoljna da saznamo cijeli njezin život, a onda su jednoga dana te priče prestale. Mama se sve duže zadržavala kod tete jer je ona već počela zaboravljati da mora piškiti, zaboravila je kako se peru ruke i lice, više nije ni govorila, samo je na koljenima držala istu križaljku, a u ruci olovku i gledala je u prazni zid. Mama ju je morala kupati i oblačiti, a teta Doležal prepuštala se kao da je sasvim malo dijete i uopće nije svjesna što joj to rade.

Na kraju se više nije sjećala ni kako se sjedi, pa je jednoga jutra ostala ležati u krevetu i više se nikada nije digla. Mama je tražila pomoć iz bolnice, ali je medicinska sestra mogla dolaziti samo dvaput tjedno, pa se ona sama morala brinuti oko tete Doležal. Njezin život bio je završen, samo se čekalo da još umre. Baka se više nije smijala, niti je pričala o teti Doležal, a mama je otišla na bolovanje jer je po cijeli dan morala biti uz nju. Bila je kao beba kojoj se svako malo moraju mijenjati pelena, ali za razliku od beba ona više nikada neće biti odrasli čovjek. *Što vam je u rodu ta žena*, pitao je mamu doktor koji joj je dao bolovanje, a mama mu je rekla da teta Doležal nije naš rod, ali da svatko mora imati nekoga uz koga će kao čovjek umrijeti.

Umrta je pred Novu godinu, a na sprovod su došli susjedi, mama i baka. Teti Doležal kupili smo jedan mali vijenac, onaj najjeftiniji. Bio je to jedini vijenac na njezinu grobu, a okolo su bili sve grobovi sasvim zatrpani vijencima. Teta Doležal to, srećom, nije mogla vidjeti jer da je mogla, sigurno bi se rastužila. Podsjetio bi je taj jedini vijenac da je ostala sama na svijetu i da nema nikoga svog osim nas. Zapravo, ona i nije imala šta zaboraviti jer je sve što je zaboravila bilo već odavno mrtvo, i njezin tata s gvozdenom kapom na glavi, i Jucika, sarajevski ilegalac, i Vera koja je prije dvadeset godina zaspala na plaži u Opatiji i više se nikada nije probudila.

Ja vjerujem da je teta Doležal onoga ponedjeljka, na povratku iz trgovine, sve nas, žive i mrtve, namjerno zaboravila. Namjerno je zaboravila i gdje joj je stan i tko su svi ti ljudi na slikama i čije nalivpero na radnome stolu stoji već trideset godina i za koje je to goste kupila petit beurre kekse. Postala je Zaboravka, a sve čega se nekada sjećala ostavila je nama na čuvanje.

Tog dana počeo sam od lego kockica graditi dvorac za kraljicu Zaboravku. Taj je dvorac sa svih strana isti i na njemu neće biti ničega što bi se moglo zaboraviti. U njemu je stotinu potpuno istih soba, a u njima će živjeti samo ona, Zaboravka koja je u međuvremenu postala kraljica jer je zaboravljala najviše na svijetu i kraljevstvo joj je toliko naraslo da mu više nema ravna. To kraljevstvo toliko je veliko da mu zavide svi kraljevi svijeta, a tek će mu zavidjeti kad moj dvorac bude gotov.

DA SE JOŠ JEDNOM SLIKAMO SVI

Jesu li to bile trešnje, to što se pod prozorom crveni čim zatvorim oči, ili je bilo nešto drugo, ili sam u međuvremenu imao vrućicu, to danas više ne znam. Ali ako su ipak bile trešnje, onda je to bio lipanj, druga polovica lipnja kad bi stablo u našoj bašći rađalo, uz uobičajen zaostatak od mjesec dana za toplom Hercegovinom; naša je trešnja ipak živjela hladne zime, pa herojski djeluje i to kašnjenje od samo mjesec dana. No, ako i nisu bile trešnje i ako nije bio lipanj, bit priče ostaje ista, vidljiva na samim fotografijama. U majicama i košuljama kratkih rukava, na našoj terasi stojimo i čučimo moji ujak i ujna, rodica Vesna i njezin muž Perti, moja mama, baka i ja. Na nekim slikama samo su ujak i baka, na nekim Vesna i baka, pa mama i baka, pa baka i ja... Kad bih vam te slike sada pokazao, a da o njima ništa unaprijed ne kažem, pomislili biste da smo bili baš neka blesava porodica koja je baku izabrala za kućnoga poglavicu ili gurua koji mora biti na svakoj fotografiji, dok je za nas druge važno jedino to da za vječnost ostanemo zabilježeni u društvu s njom. Možda tu i ima neke istine, ali o tome ne mogu govoriti jer previše volim svoju baku i jer bih, ako vam dam za pravo, bespredmetnim učinio nastavak priče.

Bila je nedjelja, to sigurno znam, jer se kod nas u goste uvijek dolazilo nedjeljom. Valjda je takav bio običaj u vremenima prije nego što sam se ja rodio, pa su ga moji zadržali i nakon što se sve promijenilo. To ne znam, a i nije važno. Uglavnom, gosti su došli sa svih strana: ujak i ujna iz Moskve gdje je on bio predstavnik zeničke

željezare, Vesna iz Helsinkija gdje je živjela s Pertijem, ali on nije došao iz Helsinkija, nego je došao iz Vladivostoka. Ne znam što je radio u Vladivostoku, ali se sjećam da je baka rekla: *jadan, bio je na kraju svijeta*. Zbog nečega je mislila da je na kraju svijeta grozno.

Ručali smo, uglas pričali i nitko nikoga nije slušao, ujna me je zvala *Miki*, duboko uvjereni da svako dijete mora imati nadimak, a ja sam se osjećao nekako povlašteno jer sam osim svoga imena dobio eto, još jedno. Svaki put kad bi ona rekla *Miki*, baka bi mene prijekorno pogledala. Nadimak joj se nije sviđao, ali što sam tu ja bio kriv. Ujak si je natočio viski koji je donio sa sobom iz Moskve, *to vam je iz berjoske, u berjoski kupuju samo stranci*, a onda se pljesnuo po čelu: *uh, jebemti, zaboravio sam fotoaparata*. Nas to nije jako uzrujalo, dobro, zaboravio je fotoaparata, nastavili smo pričati svako za sebe i svako svakome, nastavio je pričati i on, ali je nakon svake pete rečenice ubacivao ponešto o fotoaparatu, tipa: *koji sam ja konj što ga zaboravim* ili *gdje mi je pamet bila kad smo polazili*. Uskoro su svi bili iznervirani zbog tog fotoaparata, pa sam se i ja pravio kao da sam iznerviran. Pokušao sam ispričati kako sam jednom zaboravio tenisice kad sam išao na sat fizičkoga, ali me nitko nije htio slušati.

Pozvaćemo Dobru, on ima fotoaparata, rekla je mama, digla telefonsku slušalicu i za petnaest minuta stigao je moj tata s aparatom u kojem je već bio film. Nakon tog trenutka ujak više nije bio nervozan, te samim tim ni ostali nisu bili nervozni, natočio je tati viski, još jednom ispričao priču o berjoski i rekao, *a sada svi na terasu, tamo je najbolje svjetlo*. Izišli smo vrlo poslušno, valjda iz straha da bi mu se mogla vratiti nervoza ako budemo pravili probleme sa slikanjem. Tata je tog dana bio fotograf. Slikao nas je u svim kombinacijama, ali njega nitko nije slikao. Jedini on nema fotografiju s bakom. Htio sam pitati zašto i njega netko ne bi slikao, ali sam se na vrijeme ugrizao za jezik. Kad imaš razvedene roditelje, uvijek se moraš na vrijeme ugristi za jezik jer ono što bi pitao izazvalo bi zamuckivanje i crvenjenje starijih ili bi učinili nešto čime ti žele ugoditi, a ti bi se osjećao kao šampita koja je cijeloga dana stajala na suncu i sad joj govore joj *divnoga li kolača*. Zapravo, znam što bi se dogodilo da sam pitao. Tata bi se slikao s bakom, ali tu fotografiju u laboratoriju ne bi izradili ili je nitko ne bi htio uzeti.

Idućeg tjedna gosti su se vratili u Moskvu i Helsinki, a nama su ostavili tri kompleta slika: po jedan za mamu, baku i mene. U drugim prilikama bio bi dovoljan jedan komplet jer smo zajedno živjeli i nismo se otimali oko fotografija, ali je ovo očito bila neka specijalna prilika. Mama je donijela albume, spremila slike i već sutradan zaboravili smo da smo se uopće slikali.

Trinaestog prosinca te iste godine, u pola tri poslije ponoći,

zazvonio je telefon. Bio sam budan već na prvi zvon. Zatvorenih očiju čekao sam što će se dogoditi, drugi zvon, treći, četvrti, peti, pa mamim uspavani glas *halo* i odmah budno *da*, nikada nije tako brzo došla od sna do potpune budnosti, *da... čujem... da... da... kada... kako je on... je li na mjestu... o, bože moj... dobro... u redu*, spustila je slušalicu ne rekavši doviđenja. Upalila je svjetlo u mojoj sobi, otvorio sam oči, boljelo je to svjetlo, lice joj je bilo nekako stegnuto i sivo, govorila je kao da je danima išla kroz pustinju bez vode: *budi ozbiljan, poginula je Vesna*. Povrijedilo me je to što je rekla: budi ozbiljan. Bila je to prva smrt u obitelji koja mi je izravno saopćena. Imao sam jedanaest godina.

Ne znam kako je baki rekla da joj je poginula unuka, ali je kasnije pričala da se plašila za njezino srce. Svi smo vjerovali da baka ima slabo srce. Zapravo, to su nam doktori rekli, ali se pokazalo da nemaju pravo. Njezino srce moglo je izdržati što ne bi najjača srca na svijetu. Probavljalo je tugu kao što ona velika zmija probavlja zeca i nastavljalo je dalje kucati, a da se na njezinu licu ništa vidjelo ne bi, osim što je katkad dok bi gledala televiziju puštala suzama da teku. Bez plača.

Sutra smo sve troje otišli u Zenicu. Kuća žalosti bila je u ujakovu stanu, ogledala su bila pokrivena crnim maramama i sve je bilo puno nepoznatih ljudi. Mama je svome bratu pala u zagrljaj. Baka me je čvrsto držala za ruku. Bio sam već velik za takve stvari, ali još uvijek mali da bih ujaku pružio ruku i izgovorio neku od onih čudnih rečenica koje se u takvim prigodama znaju reći. Osjećao sam se čudno i strašno nelagodno. Situacija u ujakovu stanu bila je takva da me je nelagoda naprosto gutala i poništavala. Sjedio sam u fotelji i šutio i želio da sve to što prije prođe. Ljudi su naizmjenice plakali, ujak je bio izvan sebe, stalno je netko zvonio na vratima, stalno je netko ulazio, ujaku pružao ruku, a on bi opet i opet i opet plakao. Ta strašna količina odraslih suza učinila je da se prvi put uplašim života, zapravo ne života, nego odrastanja u životu. Zbog njegovih suza ja godinama nisam plakao. Zapravo, nisam plakao sve do rata od kada se mogu rasplakati skoro po narudžbi, evo ako mi sad kažete plaći za pet sekundi, ja ću plakati za pet sekundi. Kod tih stvari sa mnom nemate problema. Ako vam trebaju suze, evo ih tu kod mene. Ne bih vam govorio čime ih izazivam. To je moja tajna, mala poslovna tajna, kao što fakiri imaju svoje tajne u vezi s ležanjem na čavlima, tako i ja imam svoje tajne u vezi s plakanjem. Ali to je već nešto drugo: u vrijeme ove priče sjedio sam u ogromnoj fotelji, nisam se micao i pokušavao sam ne gledati ujakovo plakanje jer ga više nisam mogao zamisliti neuplakana.

Na Vesnu nisam ni stigao misliti, iako sam trebao, a trebao sam

jer sam je volio. Bila je petnaest godina starija od mene, ali kako nisam imao braće ni sestara, ona je bila moja sestra. Negdje se kaže: sestra od ujaka. E, to je meni bila ona i takvom sam je i osjećao dok je bila živa. Kad je poginula, ja sam još više bio jedinac.

Već je bila noć kad su ljudi prestali dolaziti i kad su otišli svi oni koji žalobnom krugu nisu pripadali. I dalje sam sjedio u fotelji. Ujak je bio rumen, po čelu su mu iskočile žile, do njega je sjedila ujna, ona nije plakala, preko puta je sjedila moja mama, ni ona nije plakala, rekla je baki: *mama, idi ti leći*. Baka je, bez riječi i bez suza, sasvim tiho otišla u sobu. Bilo je to jedini put u mome životu da je baka nekamo odlazila a da mene nije pogledala.

Ujak je opet plakao. Počeo je govoriti: *dijete moje drago, nema je više, a ja sam ljetos zaboravio fotoaparata, mislio sam da se još jednom slikamo svi, da se ona slika sa svojom bakom još jednom u životu, prije nego baka umre, dijete, dijete, dijete moje...* Sakrio je lice u dlanove i tresao se, ujna ga je zagrlila kao što se grli malo dijete ili kao što bi svaki čovjek volio da ga grli ona koja ga voli. Prizor je trebao biti potresan, ali ja ga tog trenutka nisam žalio, niti sam ga mogao voljeti, njega, svoga ujaka koji je, eto, objasnio nešto što je u svijetu odraslih vjerojatno normalno, ali u mome svijetu nije. Želio je fotografirati baku s nama jer je vjerovao da će ona umrijeti. Čim je u takvo što mogao vjerovat kao da ju je i ubio i kao da nas je htio slikati s nekim dragim tko je već odavno mrtav, ali se pojavljuje kao hologram, ulazi u naša srca, ostaje zabilježen na filmskoj vrpici i onda odlazi i nestaje kao što nestaju snovi, ujutro kad se probudiš ili kasnije kad ih se više ne sjećaš.

Svijet odraslih bio je te noći kada smo žalili Vesnu samo još jedan svijet užasa. Ujaku sam, naravno, oprostio počinjenu izdaju, ali one fotografije nikada nisam volio. Kad ih danas gledam, na njima primjećujem samo baku, njezino živo lice koje nije znalo za prevaru, niti da smo mi onako nasmijani uz nju zapravo prisustvovali njezinoj sahrani, da smo je živu pokopavali, samo da bismo imali slike s njom. Nitko nije vodio računa o tome da se i moja baka plaši smrti i da se i njoj to događa zauvijek.

Gledam Vesninu ruku na bakinu ramenu. Ta ruka je mlada, onoliko mlada koliko ja više nikada neću biti mlad. Od te ruke danas sam stariji već pet godina. I to je neka vrsta prevare i izdaje. Kako mogu biti stariji od svoje sestre ako se ona rodila petnaest godina prije mene? Plašim se, strašno se plašim, da ću i ja jednoga dana učiniti ono što je tog ljeta kad se nešto crvenjelo, jesu li ili nisu to bile trešnje, učinio moj ujak. Ili sam već izdao čim sam mogao postati stariji od Vesne.

TAMO ŽIVE MRTVI PERUANCI

Tetka Lola je nekoć živjela u Peruu. Bilo je to prije nego što sam se ja rodio. Dundo Andrija još je bio živ, u Beogradu su dobili pasoše, u Splitu kupili karte za brodove i avione, a dundo Andrija je kupio i Vjesnik. Za uspomenu jer su mislili da se nikada neće vratiti i da trebaju upamtiti dan kada su otišli. Na naslovnoj stranici bio je velik naslov: "Tajni referat druga Nikite Sergejeviča Hruščova". Vratili su se nakon dvije godine.

Bila je strašššna nadmorska visina, šuškala je tetka Lola. Veća od Jahorine? pitao sam. Dvaput veća!... I bio je velik snijeg i dvaput hladnije nego na Jahorini?... Ne, skoro uopće nije bilo snijega i nije bilo jako hladno... Pa zašto ste se vratili?... Jer je bila strašššna nadmorska visina... I sve stvari su s te visine bile sasvim male?... Ne, bile su velike, ali na strašššnoj nadmorskoj visini nema zraka... Sve je puno dima i oblaka?... Ne, ničččega nije puno. Samo nema zraka i prazno je. I nemoj me, mali, više zajebavat. Ako kažžžem da je strašššna nadmorska visina, onda je tako i kapak.

Tetka Lola nije mogla puno razgovarati. Čim je priča postajala zanimljiva, ona se počinjala svađati. Imala je takvu narav i bila je ters. A kad je netko ters, onda to treba poštovati jer ne može biti drukčiji i jer je tersluk, tako je govorila baba Almasa iz Ulomljenice, znak da se netko ispijlo iz fina legla i da ga ni život nije mogao promijeniti. Tetka Lola je bila jedini ters u našoj familiji i uglavnom je sa svima, osim s bakom, bila posvađana jer mi, na moju žalost, nismo držali do toga tko jest, a tko nije ters.

Tetka Lola i dundo Andrija nekada su imali sina Željka. On je bio pilot. Završio je Kraljevsku vazduhoplovnu akademiju u Beogradu, a kad je počeo rat, postao je domobranski pilot u Rajlovcu. To se u našoj kući nije sakrivalo, niti se spominjalo tišim glasom, i to zato što je Željko zapravo bio jedini obiteljski heroj. Naime, on je jednoga dana sa svojim avionom pobjegao Englezima. Na fotografijama on je u uniformi RAF-a, ispred Big Bena, pokraj Tower Bridgea i na nekoj livadi na kojoj su muškarci u bijelom igrali golf.

Kad bi došla tetka Lola, o Željku se moralo šutjeti. Bilo mi je strogo zabranjeno da tada pitam bilo što o njemu, ali čim bi ona otišla, baka je počinjala pričati. Kad su pred kraj rata saveznici bombardirali Sarajevo, Željko je bio u jednom od aviona. Poslije je rekao: *Tetka, sve sam pazio da ne pogodim vašu kuću*, baka je to uvijek ponavljala i uvijek isto dodavala: *A jadan, kako će paziti, znao je on da ne može ništa paziti s te visine.*

Željko je u proljeće 1945. letio nad Europom i vidio je sve. Vidio je Berlin kojeg više nije bilo, Varšavu koje više nije bilo, Drezden kojeg više nije bilo, Auschwitz kojeg više nije bilo; zapravo, kako je vidio sve ono čega više nije bilo?, ispravnije bi bilo reći da ništa nije vidio ili da je vidio Ništa, ali baka nije tako mislila. Ona bi, onako polusklopljenih očiju, pogleda blago uzdignutog, kao da priča o anđelima i pticama, govorila šta je sve Željko odozgor vidio, pa se činilo da je on tada obavljao neki važan posao za cijelu obitelj i da je sada nama svima ostala u nasljeđe ta slika Europe iz svibnja 1945. i da svi moramo poći za bakom i ponavljati, rečenicu po rečenicu, grad po grad i logor po logor, što je sve Željko vidio. Danas, čim čujem riječ Europa, ja imam pred očima sve ono što je baka govorila da je Željko vidio i tu pomoći nema; sanjam Europu nježno i prisno, s visine, kroz okno staroga aviona, spaljenu i razrušenu, lijepu i malenu, svu u bodljikavim žicama, iščupanim telegrafskim stupovima, Europu tisuća malih spaljenih gradova po kojima dječaci prekopavaju po ruševinama, a djevojke grle i darivaju cvijećem umorne vojnike, Europu ruševinu bez mrtvih i ranjenih, oni se s visine ne vide, oni su pokopani u zemlju i skriveni u bolnice.

Željko je donio mir u Europu, Željko je bombardirao Sarajevo, ali nikoga nije ranio i nikoga nije ubio. Tako mi vjerujemo jer nam je vjera potrebna kao što su vojnicima potrebni buketi cvijeća. Pošto je donio mir, Željko se u kolovozu 1945. napio s prijateljima pilotima i pijan uzletio sa zagrebačkoga aerodroma, letio je kratko, a onda je umirao u zagrebačkoj bolnici. Sin tetke Lole umro je kao Saveznik, a ne kao Neprijatelj, pa se o njegovoj smrti moglo razgovarati. Razgovaralo se često, kao da je ta smrt nekoga otkupila i kao da je Željko morao umrijeti da bi moj ujak M.R. našao mir pod svojom zemljom ako ga već nikada nije našao u srcima svojih roditelja.

Željko je sahranjen u Dubrovniku, na groblju Boninovo, u grobnici punoj starih skeleta koje više nitko nije žalio, a samo su se najstariji sjećali kome su uopće ti skeleti pripadali. Tetka Lola i dundo Andrija rijetko su odlazili na grob sina jedinca; zapravo, išli su samo na Dan mrtvih jer se tog dana na groblja moralo ići, takav je bio običaj, ja nisam znao zašto i čemu taj dan, ali znam da su njih dvoje išli, a da im se valjda nije išlo, valjda su htjeli pobjeći od toga groba, pa su se preselili u Peru.

Otamo nisu pisali, niti su se ikome javljali, sve dok se jednoga dana nisu vratili. Tamo je bilo visoko i nedostajalo je zraka, *živ čovjek ne može bez zraka*, govorila je baka kao da pravda tetku Lolu, i ja sam onda mislio da u Peruu postoje samo mrtvi ljudi, da je Lima grad mrtvacu u koji su nekom greškom zabasali tetka Lola i dundo Andrija, pa su se morali vratiti jer živi s mrtvima ne mogu živjeti, pa se onda

pravdaju i to objašnjavaju tako što govore da nema zraka. Sanjao sam Limu i Peru i sve te mrtvace, ali oni su bili mirni, dobri i nasmiješeni u tom snu; letio sam iznad njih i onda počinjao padati, padao sam dugo, djeca rastu kad u snu padaju, ja sam rastao i bio sam sretan u tom snu i među tim peruanskim mrtvacima i među kondorima, mrtvim pticama u zemlji mrtvih ljudi koje su svojim živim očima vidjeli moji tetka Lola i dundo Andrija. *Kondor ima raspon krila širok kao ova soba*, širila je ruke tetka Lola u najvećoj, dnevnoj, sobi svoga dubrovačkog stana i ja sam joj vjerovao.

Sve sam vjerovao i od toga je nastajao ovaj svijet što ga imam u glavi i on danas izgleda onako kako je izgledao u mojim vjerovanjima. Uzalud mi je zamišljati Europu bez srušenih gradova, bodljikavih žica i velikog, prostranog i spaljenog Auchwita kad takva Europa ne postoji u mojoj glavi, u glavi nema mjesta za takvu Europu, najprije bi trebalo izbaciti ovu, ali to ne ide, kao što van neće ni Peru, zemlja mrtvih ljudi i kondora kojima nije potreban zrak i samo ih povremeno, greškom, posjećuju živi, tetka Lola, dundo Andrija i živi ja u svome snu. Samo je Željko ponekad živ, saveznički pilot cijele naše obitelji, on nas nadlijeće i gleda onakvima kakvi smo sada i kakvi ćemo možda biti u svojim mislima i snovima, samo ako nam dojavu kako izgledamo s te visine i jesmo li se što promijenili ili smo lijepi i tužni kao Europa u svibnju 1945.

Dok ga pokušavam uloviti na nebu i dok mi se zemlja pod nogama pomiče onako kako se pomiču i nestaju moji gradovi i domovine, a zavičaji postaju

Europe bez vojnika koje djevojke dočekuju s cvijećem, dok živog Željka tražim po zraku, osjetim kako je lako biti netko drugi; to je kao ući u kabinu za presvlačenje u nekoj velikoj robnoj kući i nakon dvije minute izaći kao jedno od tisuća lica koja mogu zamisliti jer znam da postoje i žive negdje daleko; jedino ne u Peruu jer tamo žive samo mrtvi Peruanici i roditelji mrtvih sinova kojima treba zrak.

MAMA LEONE

Ovoga se moraš sjećati! rekao sam. *Čega se moram sjećati?* pitala je mama. *Ne govorim tebi, govorim sebi.* Ona me je držala za ruku, duboko frustrirana jer nije majka kao druge majke, a ni sin nije kao drugi sinovi, nego govori uglavnom nerazumljivo i preozbiljno za svoje godine. *Ne smiješ govoriti sa samim sobom. Možeš misliti, ali ne i govoriti, ako govoriš, na kraju ćeš poludjeti.* Očito je nervozna.

Zato sam samo klimnuo glavom. Kad god je nervozna, klimnem glavom, da ne počne vikati, da se ne stane prepirati bez smisla i reda i da, u krajnjem slučaju, ne dobijem po labrnji. Riječ labrnja mi je odvratnija od svakoga šamara. Kad bi mama rekla labrnja, već mi je bilo dosta. *Dobit ćeš po labrnji* zvučalo bi tako gadno da sam radije prešutio sve.

Išli smo tako, sve uz more, skoro do Zaostroga. Držala me je za ruku i nije puštala. Mislila je da ću nestati ako me pusti da slobodno hodam. Mama je bila kakve mame ne smiju biti. Nije se osjećala dovoljno mamom, pa je u strahu glumila. Zapravo, najviše se plašila da možda nisam odrasliji od nje, da nisam neki njezin minijaturni predak koji je greškom izišao iz njezina uterusa i želi je provjeravati u životu i stavljati pred mature kojima nije dorasla, pa je izigravala odraslost i nastojala me podcijeniti tim čudnim frazama o ludilu do kojega dolazimo kad razgovaramo sami sa sobom.

Primijetio sam da šuti jer očekuje od mene da nešto kažem, pa da se za to nešto uhvati i počne raspetljivati slučaj. Prikovao sam jezik za nepce i disao tiše, da joj se iz disanja ne bi pričinile riječi.

Šutio sam kao svemir. Ona nije izdržala: *Čega se moraš sjećati?*

Munjevito sam morao birati strategiju: ili da se pravim da ne razumijem njezino pitanje, ili da pokažem kako sve vrijeme mislim upravo o tome čega se moram sjećati. *Jednog sasvim određenog trenutka se moram sjećati, onog trenutka kad sam odjednom osjetio tri mirisa: miris mora, miris borovine i miris maslinova ulja.*

Stala je, pustila mi ruku, pogled joj je bio zaprepašten, ali bezopasan. Nasmiješila se i rekla je: *Ti si moj sin!* Pa me je čvrsto zagrlila i pitala: *ko je tebi mama, koga najviše voliš?*

To je već bilo glupo, pa se ne sjećam što se dalje događalo. Ne pamtim jesmo li otišli u Zaostrog, jesmo li tamo išli u slastičarnicu na kolače ili smo išli u gostionicu na *oru* koju sam ja kao na reklamama zvao *oratalismaribor*. Jesmo li sjedili unutra jer mama nije mogla pušiti na zraku ili smo sjedili vani jer nije bila toliko nervozna da bi morala pušiti, jesmo li se vratili istim putem, preko plaže, ili smo išli magistralom... Ništa, ništa, se ništa od svega toga ja više ne sjećam. Sve poslije pitanja *koje tebi mama, koga najviše voliš* ja sam zaboravio i nikada se neću sjećati. Taj je dio moga života mrtav. Ubila ga je mama.

Petnaest godina kasnije, bilo mi je već dvadeset dvije, posvađao sam se u kampu na mrtvo ime s Natašom. *Tako si odvratna dok govoriš sa mnom!* rekla je pretvarajući lice u gađenje. Nitko prije ni poslije nje nije to znao činiti, pretvoriti baš sasvim cijelo svoje lice, uključujući i uši, u gađenje. Meni bi se noge podsjekle od užasa. Moja draga postajala je čudovište. Nije tada bila gadna i odvratna, niti se

pretvarala u gnojni čir zbog kojega bih svaku dragu na svijetu ostavio. Njeno lice postajalo je gađenje, kao što u filmovima strave i užasa dijete postaje štakor. Obično bih je u tom trenutku uhvatio za rame, privukao bih je sebi, ona se otimala i otimajući se ponovo vraćala svoje staro obličje. Morala bi se nasmijati i vratiti se jer se Nataša uvijek vraćala.

Ali toga dana na Korčuli ja sam bio bijesan. Okrenuo sam se i počeo koračati. Već kod petoga koraka nisam znao kamo idem, htio sam se zaustaviti, ali nisam mogao, nije bilo smisla u daljem koračanju, no kakva bi smisla imalo da stanem, i tako sam išao, išao, išao... I, naravno, bio povrijeđen jer Nataša nije pošla za mnom. Ostala je ispred šatora ili gdje je već bila. Nije mi spustila ruku na rame. To nikada nije učinila, niti će ikada učiniti. Želio sam je mrziti zbog toga.

Kad si na otoku koliko god bio bijesan i ne znao kamo ideš, na kraju ćeš doći do mora. Zaustavio sam se na nekim stijenama, oštrim kao konačna odluka, ispred valova koji su bili jako uznemireni jer je pokraj otoka upravo prolazio veliki brod. Na brodu su se vidjeli mali ljudi koji nekome mašu. Osjetio sam se usamljenim jer nisu mahali meni. Ili sam se tako osjećao iz desetog razloga, ali dobro pamtim da sam se osjećao upravo tako i da sam tada osjetio tri mirisa: miris mora, miris borovine i miris maslinova ulja.

Bože dragi, što ja to sebi radim! rekao sam naglas ili sam samo pomislio, ne znam, jer sam već trčao natrag, preko stijena, pa kroz borovu šumu, pa kroz kamp, zapinjući preko konopaca i gazeći po tuđim ručnicima. Nataša više nije bila ispred šatora. Nije bila ni unutra. Trčao sam do česme. Ugledao sam je s desetak metara, i česmu i Natašu. Nataša je prala velik okrugao paradajz. Neki su ljudi stajali iza nje. Nisam imao vremena za zaustavljanje. Nisam mogao ništa promijeniti. Ja sam trčao, dugo trčao, sad mi se čini da sam trčao satima, a najduže tih deset metara. Zapamtio sam svaki trenutak, svaku kap koja je zalijevala masnu površinu paradajza i njezine ruke, svaku koja je kapnula ispred njezinih stopala. Pred česmom je, kao i u svim kampovima na Jadranu, bilo blato. Nisam usporio ni preko blata. Prskao sam sebe, one ljude i nju koja se počela osvrutati. Trajalo je dugo, to prskanje i osvrtanje, ali se nije stigla okrenuti, nije stigla vidjeti tko to stiže, nije znala da sam to ja, da se bacam na nju, da padamo u blato, paradajz joj ispada iz ruku, da ispušta malen, kratak krik, da ležim iznad nje, da ležim na njoj i čvrsto je stežem.

Pusti me sad već! pazeći dobro da nijedna riječ, nijedan glas, ne zvuče grubo, nego da sve u tom trenutku, i tijelo, i kosa, i blatnjava odjeća, i disanje odaju nju koja želi da ostanem. Ja je nisam mogao

pustiti jer mi se činilo da će nestati, kao što je nestalo sve ono, davno kod Zaostroga. Htio sam da šuti, da bude tu, besmrtna u tom trenutku i više nikad, u blatu pokraj česme, u kampu na Korčuli, pola metra od paradajza koji će ostati napušten i kojega se više nitko nikada neće sjećati. Paradajz je umro čim je ispao iz njezinih ruku.

Već sljedećeg trenutka, Bože blagi, prošlo je još pet godina. Nataša je bila u Beogradu, a ja sam bio u Sarajevu. Trajao je rat. Rat moga života, jedini koji pamtim i jedini u kojemu ću, sva je prilika, i poginuti, iako sasvim živ, neokrznut, čitav, kao Ahil kojega čak ni u petu nije pogodilo. Nisu radili telefoni. Bio sam u Jevrejskoj opštini kod Drvenije mosta, oko mene su bili ljudi koji čekaju vezu, ispred mene radioamater s nekim čudnim aparatom, kao iz Drugog svjetskog rata. Iz aparata se čuo šum svih svjetskih mora i svih brodoloma. Odjednom sve to. A između valova probijao se glas. Glas je govorio: *Ona pita kako si?*

Obraćam se radioamateru: *Dobro sam, kako si ti?* Radio amater skoro proguta mikrofon: *Dobro je, kako je ona, ponavljam dobro je kako je ona, prijem.* I opet lomljava starih brodova, grohot valova, užas mornara: *Ona je dobro, šta da mu pošalje?* Neugodno mi je što pedeset ljudi sluša moj razgovor. Naginjem se i na uho govorim radioamateru: *Pošalji mi novina i slanine!* On se nevidljivo stresa od daha u svome uhu i nastavlja: *Neka mu pošalje novina i slanine, ponavljam novina i slanine!* Jevrejska opština se glasno nasmijala, valjda zbog novina, a glas s one strane šumio je: *Misli na njega i moli ga da se čuva!* Došlo je vrijeme kad je razgovor morao biti završen. Ljudi su čekali na svoj red, a ja sam morao izgovoriti još jednu rečenicu, onu koja vrijedi više od svake šutnje i koja bi morala učiniti isto ono, mislio sam, što je učinio zagrljaj u korčulanskom blatu. Bio sam užasnut pred riječima, riječima, riječima što sam ih mogao reći, što ih nisam morao reći, što su se rasipale kao pijesak iz razbijenoga sata, kao živa na drvenome podu kemijskoga kabineta, kao sitna smrt koja raste u meni, smrt paradajza pokraj česme, tad sam ga se sjetio, tog paradajza, a mislio sam da je umro, ne nije, pojavio se posljednji put, dok ispada iz njezinih ruku, vraća se meni, evo sad usred skoka u prazno jer s druge strane više nema nikoga, nema ni mene, ni kampa, ni Korčule, ni svađe, ni njezina lica pretvorena u gađenje, lijepo drago gađenje kojega više nema... Nisam primakao usne muškome uhu, niti sam šaptao. Rekao sam glasno, kao da smo zbilja tu, u njezinoj dnevnoj sobi, sami jer je general otišao sa ženom na more: *Volim te najviše na svijetu!* Radioamater se okrenuo prema meni. Prvi put u životu vidio mi je lice. Otkako smo se sreli bio sam mu za leđima. I vjerojatno me više nikad neće vidjeti. *To ćeš reći sam,* šapnuo je, skinuo slušalice, a ja sam sjeo na njegovo mjesto. U

slušalicama šum je bio još mnogo jači. Nisam znao kamo idu moje riječi, niti tko ih sluša, u kakvim se valovima gube i ima li igdje mirnoga mjesta s kojega se one mogu čuti čisto, onako čisto kako će još samo sada biti izgovorene: *Nataša, volim te najviše na svijetu!*

Jevrejska opština plakala je kao nakon dobre predstave. Plakali su svi, i muško i žensko. Jedna rečenica rasplakala je tolike ljude. Ta rečenica je, istina, bila važna, ali samo onome tko ju je tada izgovarao i njoj koja ju je čula, svi drugi komotno su mogli spavati toga trenutka ili čačkati nos, ili pucati iz pušaka, ili se moliti Bogu, ili izgovarati neke općenite istine i riječi koje mogu spasiti svijet, ali su ipak plakali, valjda zato što su se tada opraštali od svojih života jer ih je jela još jedna mala smrt. Nijedno od uplakanih lica danas ne pamtim.

Ne pamtim te važne trenutke, zaboravim čim kažem *ovoga se moraš sjećati*. Život bi bio dug kad bih se više sjećao. Zaboravio sam skoro sve. Osim ono kad trčim od obale do kampa ili ono kad pazim da mama ne kaže *labrnja*. Drugo je nestalo. Nestale stvari dijele se na one koje sam mogao sačuvati i one koje su se pretvorile u niz mojih malih smrti. Te su smrti kao sive mrlje na nekoj davnoj geografskoj karti. Nitko ne zna što je tamo, ako nije još jedna Indija. Mogao sam sačuvati rečenicu *volim te najviše na svijetu*, ali nisam znao kako se to radi ili nisam želio znati da mi strah nije najbolji saveznik u životu. Nataša je još neko vrijeme bila u Beogradu, a onda je otišla u Kanadu jer se ja više nikada nisam javio. Pokušavao sam u novim okolnostima govoriti *volim te najviše na svijetu* i osjećao sam se obično kao radioamater koji prevodi riječi preko voda i mora, pa svako ja postaje on, a svako ti postaje ona. Ili tako nekako. U svakom slučaju, nitko više nije plakao.

Maloprije, uključim radio, bog te pita koja stanica, ali naša svakako nije, kad ono svira pjesma Mama Leone. Opet sam se sjetio mirisa mora, mirisa borovine i mirisa maslinova ulja u isto vrijeme. I svega što je iz mirisa nastalo. Ne znam kakve veze ima ta pjesma, ali sigurno ima jer dolazi iz nečega što sam zaboravio, iz neke od onih malih smrti. Tu Mamu Leone trebalo bi negdje smjestiti, ali ne znam gdje i kako jer u ovome što pričam nema više mjesta. Nije ga nikada ni bilo. Moja mama u međuvremenu je postala prava, odrasla mama, a ja sam sada već njezin sin. Nikako predak. Više ne govori *labrnja*, ali nekad to tako zvuči.

TOG DANA ZAVRŠAVALA JE JEDNA DJEČJA POVIJEST

TU GDJE UMIRU VJEVERICE

Tog dana završavala je jedna dječja povijest. Probudio ga je kašalj. Nos mu je bio začepljen. Obrazi i čelo bili su vrući. Trebalo je ostati u krevetu, preležati i prespavati sve to, ali njemu vrag nije dao mira. Obukao se i izišao van. Padala je kiša, hladne kapi po vreloj koži, i dugo nije bilo autobusa. Pomislio je na upalu pluća i na meningitis. Sjetio se svih bolesti koje je znao po imenima i onih drugih o kojima nije znao ništa ili ih je za tu priliku rađala njegova mašta. Začuden, otkrio je da se više nijedne bolesti ne boji. Autobus je bio poluprazan. Gdje su nestali svi ti ljudi, pomislio je, naslonio glavu na staklo i pustio je da lupka sve vrijeme vožnje. Bio je pomiren sa sudbinom za taj dan. Nitko ga nije čekao, nikom se nije nadao i sve je bilo kao i prvog dana, ponovljeno tisuću puta, samo što je sada bio ravnodušniji i pomireniji, kakav već treba biti čovjek koji nikada nije učinio veći napor da spasi stvari oko sebe, niti si je htio priuštiti i najmanju muku da dođe do velike sreće. On je, sve do tog dana, čekao splet sretnih okolnosti, nešto što bi, poput veličanstvenoga kraja rata, uz konfete, vatromet i nenadane zagrljaje izgubljenih ljubavi, vratilo život u njegov tok i Dedu podmladilo za tih šest u očaju potrošenih godina. Toliko je dugo, naime, već živio u Ljubljani, gradu koji nije sam odabrao, nego je to bila najdalja točka do koje se usudio otisnuti pošto je početkom travnja 1992. pred slutnjom rata otišao od kuće. Ponio je tada jednu torbu s nekoliko košulja, donjim rubljem i *walkmanom*, oprostio se s majkom, rekao da se vraća za petnaestak dana, samo dok prođu mobilizacije po gradu, na stanici je kupio povratnu kartu, sjeo u autobus, otvorio knjigu, čitao i nije se ni osvrnuo za gradom. Petnaest dana kasnije već je na televiziji gledao slike razorenoga grada, neka Mojca brisala je suze, on ju je zagrljao i rekao *Mojca, nije to ništa, sve će to proći*, a ona mu je utonula u zagrljaj, neutješna gledateljica filmskih melodrama. Tog ljeta Deda se zaposlio u projektnom birou, nekoliko mjeseci kasnije dobio je slovensko državljanstvo, ali je sve vrijeme živio u uvjerenju da će se vratiti kući i da će ova privremenost proći kao što, recimo, prođu godišnji odmori. Kroz Ljubljanu su prolazili prijatelji na putovanjima za

Ameriku, Kanadu i Australiju, svakom bi posvetio po jednu večer i svaki ga je pitao *planiraš li ti negdje dalje*, a Deda bi svima odgovarao: *ne, ja ću se vratiti*. Na rastanku im je ostavljao adresu i broj telefona, slijedilo je po jedno pismo ili telefonski poziv, a nakon toga prijatelji su se gubili, dijelom zato što im se Deda više ne bi javljao, ali i zato što su odlazili zauvijek i nije im trebao podsjetnik na ono što su gubili ili ostavljali.

Nakon šest godina Ljubljana više nikome nije bila usput: ljudi koji su mislili otići već su otišli, oni koju su htjeli ostati u gradu ostali su, a Deda im je bio jednako daleko kao da je i sam otišao na drugi kraj svijeta. On jedini nije ni otišao, ni ostao, pa nije bio ni kod kuće, ni u inozemstvu.

Izišao je iz autobusa i pošao prema dežurnoj apoteci. Stigao je kao četvrti u redu; malo mu se vrtjelo u glavi, ognjica ga je opijala i štitila od ozbiljnih misli; smiješio se apotekarici dok je pružao šarene novčanice i uzimao vrećicu s lijekovima, *tri puta na dan po pet kapi*, ponavljao je za njom, djevojka je potvrdno kimala i izvijala krajeve usana kao da se šali na Dedin račun ili kao da su nekad, u nekom od prethodnih života, bili jako bliski.

Stajao je na pločniku i vrebao hoće li odnekud naići taksi, kad se ispred njega zaustavio bijeli golf.

Šta je, Deda, šta radiš tu?... Evo, bio sam u apoteci, pa idem kući... Neka, mašala, već si u godinama za apoteku... Šuti, prehladen sam nešto... Ajde s nama da izbiješ prehladu čistim zrakom. Deda nije rekao ni da, ni ne, zapravo ništa nije stigao reći, ušao je u auto, a da nije znao ni kamo idu. Važno mu je bilo da napokon sjedne, makar stisnut i sabijen na zadnjem sjedalu pored Alme i debele Slovenke Nuše koja je Esadu pokušavala objasniti kuda da vozi i gdje da skrene, a izgleda da je bolovala od one bolesti u kojoj čovjek brka lijevu i desnu stranu, pa bi se svako malo našli u jednosmjernoj ulici, a Nuša bi mahala rukama *lijevo, lijevo, rekla sam, to je desno, ne, to je lijevo desno*. Esadova djevojka, Mirna iz Tuzle, šutjela je i bijesno stiskala rukohvat; Nušu nije podnosila i nije shvaćala zašto je Alma uvijek poziva kad nedjeljom nekamo idu. Ovaj put situacija je još gora: ide se na izlet u Nušinu brvnaru, pa će prema njoj morati biti dodatno prijazna.

Dobit ću upalu pluća, kihnuo je Deda nakon pola sata vožnje. *Neka, mašala, već ti je i vrijeme*, Esad je zadovoljno lupkao po volanu. *Joj kretena*, konačno je progovorila Mirna, *kreten kaj bi rekli in se naslajali*, dodala je Nuša. Mirnu je, naravno, nerviralo i to kad bi Nuša progovorila slovenski, makar u šali, jer je mislila kako ona time želi njima pokazati da su u Sloveniji. *Pa i jesmo u Sloveniji*, slegnuo je ramenima Esad kad mu je jednom pokušala objasniti i tu od stotina

svojih netrpeljivosti prema Nuši. Na to Mirna nije ništa rekla, nego se zamislila, pa vidi stvarno, otkako su došli u Ljubljani njoj nije palo na pamet da su u nekoj Sloveniji i da bi se u toj Sloveniji trebalo živjeti među Slovencima, a ne s ne znam kojim i kakvim ljudima, Tuzlacima recimo, koje je ona osjećala kao svoje okruženje. *Da smo otišli u Ameriku upoznali bismo već stotinu Amerikanaca, a ovdje smo za dvije godine upoznali samo Dedu, a i on je Bosanac*, rekla je Esadu. Tada je on šutio i pravio se zamišljenim. Kao ni Deda, nije se usuđivao pobjeći u životu dalje od Ljubljane.

Skuhat ću ti čaj, rekla je Nuša čim su stigli, a Deda je sjeo na neku prašnjavu zelenu fotelju. Brvnara je bila iz drugorazrednih američkih horor - filmova. Još samo da se raskomote, da netko nekoga poljubi i da gazdarica potpali kamin i već će doći nervozni pubertetlija s motornom pilom i sve ih izrezati. *Dedice, je li ti loše?* tepala je Alma i položila dlan na njegovo čelo. Deda joj se sviđao; moglo bi se reći da je onako potihom bila zaljubljena u njega, ali bilo je to kao - i bi Alma i ne bi Alma; Mirna joj je pokušavala objasniti kako se s muškarcima ne može tako i kako moraš znati što zapravo hoćeš, pa bi je ona slatko pogledala *ali Mirnice ja ne znam* i nastavljala je obigravati oko Dede, cupkati ga za bradu, štipkati ga za trbuh, ali čim bi on načinio korak prema njoj, Alma je bježala glavom bez obzira. Na kraju je već svima bilo jasno da između njih dvoje nikada ništa neće biti, ali će ona sigurno, kad prođe deset-petnaest godina, i kad se tako sretnu, reći *Deda, ti si se meni sviđao*.

Sjedili su za teškim hrastovim stolom i pili čaj. Mirna se šapatom svađala s Esadom, Nuša i Alma naizmjenice su ispitivale Dedu kako je, dlanom mu mjerile temperaturu, zabrinuto ciktale i praskale od smijeha. Deda je uglavnom otpuhivao, strijeljao ih očima i namještao neke mrzovoljne *izraze* lica koji su Nušu i Almu silno zabavljali. *Vama je pravo dosadno ako nemate bolesnika*, Deda je pokušavao zvučati uvrijeđeno, a zapravo ga je zabavljalo što je u središtu pažnje i što mu se cure smiju; nije morao misliti na ono na što misli svaki dan, na što je mislio i danas kad se probudio i što ga nije puštalo na miru sve dok mu se pred nogama nije zaustavio bijeli golf. Konačno nije osjećao da se nalazi na pogrešnom mjestu ili u nekoj čekaonici pred dugi povratak kući. Ništa veliko nije imao na dlanovima, u srcu ili u glavi; ničega u toj brvnari nije ni bilo, niti je osjećao neku veliku bliskost s tim ljudima, oni svakako nisu bili na listi prijatelja kojima bi na čuvanje ostavio svoj život, ali možda se upravo zato osjetio slobodnim od svega krivog što je u posljednjih šest godina uradio, a pogrešan je bio baš svaki korak, od onog prvog nakon rastanka s majkom.

Esad je vrhom pincete zahvatio grudvicu hašiša i razmekšavao

je nad plamenom upaljača. Sve troje su gotovo pobožno pratili njegove pokrete; izvadio je vrećicu s duhanom, položio papirić na stol, duhan je sipio između kažiprsta i palca, Esad bi svako malo liznuo prste na kojima su ostajala nevidljiva opojna zrnca. Pluća su im uskoro bila puna smijeha, *ja sam umro od upale pluća*, vikao je Deda, Nuša je dahtala kao parni stroj, debela ružna Nuša; Mirna ju je zagrlila, kako je to jednostavno kad se smiješ i kako ništa nije odvratno dok se smiješ, *Deda sad bih ti nešto mogla reći*, cvrkutala je Alma, *bolje nemoj, bolje nemoj, poslije ću ja morati da te lovim po šumi*, urlao je Esad. Nuša se digla da pristavi vodu za još jedan čaj.

Tako je to trajalo satima, hašiš, pa čaj, hašiš pa čaj, a Deda je već polako počeo zaboravljati da bi trebao biti bolestan. U neka doba Alma se digla od stola i pošla na zahod. Svi su bili umorni od smijeha i samo su gledali za njom, Esad je bio zaustio da nešto kaže, pa se predomislio i samo otpuhnuo; to je bio razlog za još jedan kratki kikut. Alma je dotrčala natrag: *nešto je u veceu!... Šta, jedna ti?... Ne znam, nešto je unutra... A da netko nije zaboravio pustiti vodu?... Nije to, nešto je drugo, nešto živo, ustvari ne znam je li živo, ali je sigurno bilo*. Esad se pridigao, *stop*, Deda je podigao ruku, *samo ti sjedi, mali*.

Evo, podigni dasku, virila je Alma iza vrata. U školjci, zapravo u onom bazenčiću s vodom, stvarno je bilo nešto, nešto mrtvo i krzveno; štakor, ne nije štakor, nešto je drugo, ne izgledaju štakori tako, ima lijepu glavu i usiljene uši; gledao je Deda tu sitnu glavicu, pomicao je olovkom i nije mu nikako bilo jasno što je to u zahodskoj školjci i otkuda tu. I dalje ga je držalo hašiševo veselje, ometalo ga da shvati i razumije, da pokrene i pomakne; samo je buljio u tu glavu, ponavljao *ne kontam, ne kontam*, njih troje su se nagurali iznad Dedine glave i čekali, valjda da biće oživi ili da Deda napokon da pravorijek, on je tu najozbiljniji, ima bradu i skoro je sasvim sijed, iako mu je tek trideset i druga, pa će on valjda reći i otkriti. *Esade, daj mi nešto... Šta?... Ne znam, daj mi nešto da ovo izvadim*.

Nuša je otišla u kuhinju i vratila se s velikom žlicom, *može li ovo?*, čuo se zveket metala i keramike, Deda je konačno zagrabio biće, *ljudi, pa ovo je vjeverica*, Alma je nadlanicom pokrila usta, *nije to vjeverica, ne može biti vjeverica, otkuda tu vjeverica... Stvarno mi je žao, ali ovo jest vjeverica, znam vjeverice*, Deda je stajao i držao žlicu s mrtvom životinjicom kao da je nudi Almi, Mirni, Nuši i Esadu, a oni neće, nego se stalno odmiču, *ne, to nije vjeverica... jest kad ti kažem*, kao da im život zavisi od toga da se napokon na Dedinoj žlici ukaže nešto drugo, nešto odvratno i nepotrebno, neka crna štakorčina, samo da ne bude vjeverica.

Deda je sa žlicom izišao iz brvnare, bila je noć i jako je zahladilo, sa snježnih brda puhao je vjetar, oni ga nisu pratili, ostali su na

vratima, gledali njegova leđa koja nestaju među stablima jelki, on je išao i nije znao što zapravo traži i kako da se oslobodi mrtve životinje, kad bi barem u blizini bila rijeka ili neka provalija, kada bi bilo ičega u čemu bi nestalo vjeverice.

Već je predaleko otišao, osvrnuo se, svjetlo brvnare više se nije vidjelo, ništa se nije vidjelo, samo pun mjesec koji je svijet bojio u sivo. Deda je kleknuo, spustio žlicu na mrtve borove iglice i počeo kopati. Kopao je prstima, tisuće iglica od ove i svih prošlih godina, tisuće tisuća suhih, vlažnih i trulih iglica sve dok nije napipao zemlju, meku crnu zemlju koja se zavlači pod nokte, kopao je po toj zemlji, razgrtao je lijevo i desno, sve dok rupa nije bila dovoljno duboka da u nju stanu žlica i vjeverica; malo joj je izvirivao kraj repa, presavio ga je rukom, prvi put je dodirnuo životinju, dodir mrtvog krzna bio je utješan, kao da nikad nije bila živa; dlanovima je zgrtao zemlju, najprije bi raširio ruke kao pred zagrljaj, a onda bi ih sklapao kao na molitvu i tako desetak puta, sve dok sva zemlja i sve iglice opet nisu bile na svome mjestu. Išao je prema brvnari, vjeverica se utopila u zahodskoj školjki, ali otkuda ona u zahodu, ispod daske, što je tamo tražila i kako je ušla, ništa Deda nije znao; pomislio je kako bi im sad trebao slagati kako to uopće nije bila vjeverica, da, baš to bi morao učiniti i sve će opet biti u redu, ali što će s tom laži, hoće li vjeverica doista nestati ako on kaže da je nije ni bilo, hoće li se sve popraviti ako im prizna da je to ipak bio štakor. Ne, ništa neće lagati, nije Deda dijete, bila je to vjeverica i pokušajmo je sad zaboraviti.

KAD KONDOR LETI, NE BOJ GA SE TI

Kao da je posljednji dan ljeta; more je mirno i tamno, na rivi gotovo i nema šetača, trajekt ne čeka više od desetak ljudi: baka s unukom, trafikantica kojoj s kopna trebaju doći današnje novine, trojica ribara s bocama pive u rukama, nekoliko sasvim bezličnih muškaraca i žena, i Boris. On je naslonjen na biljetarnicu, puši, gleda niz pučinu, pa na kraj uvale iza koje treba doći trajekt. Kasni već petnaest minuta, toliko da se popuše dvije cigarete, ali to kašnjenje nikome ne smeta. Putnicima se, očito, ne žuri, trafikantici i nije do povratka na posao, ribari ionako nisu ispili svoje pive, a Boris strepi pred dolaskom trajekta i svako mu je zakašnjenje samo dobitak na vremenu u pokušaju da se sredi i pomiri s tom ledenom kuglom u stomaku koju osjeća otkako se probudio i postao svjestan da će danas obaviti ono što je propuštao svih ovih šest godina i što je

njegov život učinilo drukčijim nego što bi bio da je, možda, na rastanke dolazio uredno i na vrijeme, poput nekog smjernog poljskog logoraša.

Trideset tri su mu godine i već je, kako reče njegov urednik, nekoliko mjeseci stariji od Krista. Na otok je došao samo radi trajekta. Godinama uopće ne ide na more, ali ga je u tom telefonskom razgovoru nešto navelo da laže, to nešto zapravo je bila želja da svoj život prikaže što normalnijim, pa joj je rekao da će trideset prvog augusta biti na Korčuli, na što je ona rekla *pa to je genijalno, zamisli koja slučajnost, koji prst sudbine, baš tada dolazim s mužem da mu pokažem Jadran*, i naravno, to je prilika koja se ne smije propustiti, a i kakva bi razloga bilo da se propušta, vidjet će se nakon tolikih godina i obaviti ono što je ostalo prešućeno i što u nekoj životnoj dramaturgiji nitko ne može izbjeći, pa čak ni oni koji se tako dobro skrivaju i baš uvijek, čak sasvim bespotrebno, lažu.

Boris je sinoć doputovao iz Sarajeva, iznajmio je sobu na dvije noći i sutradan se vraća. Na nogama ima sandale, na glavi slamnat šešir. Maskirao se u čovjeka koji je stigao na ljetovanje i zbilja se, eto, odmara. Nije potamnio kao što potamni koža ljudima koji su na ljetovanju, ali ga to ne brine. Ona zna, ona se sjeća da on uvijek ostaje u hladu ili pod tendom neke kavane. Koža mu nije slana, nije ulazio u more, niti to prije povratka namjerava, no to u ovoj priči nije važno jer ona neće provjeravati okus njegove kože.

Ugasio je cigaretu i liznuo podlakticu. To mu se učinilo zgodnim. Usred stvarne strepnje najbolje je imati i neku sasvim izmišljenu, imati nešto što će te liječiti kao one dobre djetinje laži koje se vraćaju s vremena na vrijeme i u kojima nikada nije bilo zle namjere jer nikada nikome nisu ni izgovorene. Kad lažeš samome sebi, to zapravo i nije laž, nego način da se popravi sve ono nepopravljivo i da se načini prostor za novi život, za onu radost do koje bi inače mogao doći samo napornim radom na stvarnosti i tarzanovskim letom od jedne do druge nakupine onoga što te čini nesretnim. Ipak je lakše lagati, a rezultat je na kraju isti, samo što za njega drugi nikada ne doznaju.

Iza uvale trajekt je promolio svoj tupi pramac i polako počeo rasti. Boris je zapalio novu cigaretu želeći da mu ona čuva strah, provukao je ruku kroz kosu i skoro mahinalno uvukao stomak. Do obale trajektu treba deset minuta, dok se ne spusti most trebaju još dvije minute, dakle Boris je imao još dvanaest minuta i osjećao se kao da još samo njih živi. Mislio je o aferi s američkim predsjednikom, mislio je o pokvarenom frižideru, mislio je o redakcijskoj stolici koja je bila preniska i o kompjutoru koji je zalio kolom pa sad ne radi, samo nije mislio o onome što će se uskoro događati.

Na palubi su stajali neki ljudi. Počeli su mahati. Odgovorili su im ribari s pivama. *Nije svaki brod Titanic*, pomislio je. Branit će se tako što neće učiniti ništa karakteristično, što će se osmjehivati na način koji nije njegov, kupio je cigaru, pušit će je prvi put u životu i neće reći ništa po čemu bi ga mogla prepoznati, on bi osjetio kad bi ga prepoznala i to bi ga učinilo ranjivim.

Osjetio se jako izloženim u trenutku kad su putnici počeli izlaziti. Trebao je ipak stati negdje sa strane.

Prepoznao je Maju čim je stupila na most, ali ona njega s te daljine nije. Dvaput je slučajno pogledala prema njemu i otklizila pogledom dalje. To je dobro jer mu ostavlja više vremena. Visoki, snažan muškarac nosio je torbe. Tog trenutka on je bio samo visok i snažan i ništa drugo Boris nije vidio na njemu. Maja je za ruku držala dijete, sasvim malo dijete koje vjerojatno nije bilo visočije od bove za koju je bio privezan trajekt. *Čudno kako ga nije spomenula*, pomislio je, nakašljao se, razvukao osmijeh i usidrio ga, pa zakoračio sigurnim korakom čovjeka koji se tog časa ipak najviše plaši srama.

Boriseeeeeee! viknula je i istovremeno, sasvim mirno, visokom snažnom predala djetetovu ruku.

Poljubili su se, osjetio je Maju u desnom uglu usana, *malo je to preblizu*, mislio je i držao je u zagrljaju čekajući da njezin popusti. Želio je da taj zagrljaj ne traje predugo jer ionako nije bio stvaran, tako pred pogledom njezina muškarca. Visoki snažni smješкао se osmijehom koji bi se mogao istovremeno odrediti osmijehom zadovoljstva i sućuti. Valjda je bio zadovoljan jer ženu vidi sretnu, a sućut je bit će bila posvećena tome što je ona prvi put nakon šest godina došla u svoju zemlju, zapravo svoju bivšu zemlju jer čovjek je ono što mu u pasošu piše da jest, u zemlju u kojoj je, eto, bio pa prošao rat, i sada se sreće s dragim *prijateljem*.

Borise, da te upoznam! Visoki snažni imao je čvrst stisak ruke, onaj stisak koji se nauči u školama bontona i u kojem ruka nikada ne zadrhti, ne pokaže slabost, nepotrebnu prisnost, niti išta od osjećaja koji se rasipaju okolo i ne znače kao što ne znači ni ova bezosjećajnost. Dijete se zvalo kao po nekom gusaru ili nekom avangardnom umjetniku, a to se ime svakako ne piše onako kako se izgovara. *Danas ćemo bez cinizama*, znao je, iako bi u nekoj drugoj prilici, s nekim drugim ljudima, tražio da mu speluju to ime.

Pa, kako si?, smijala se cijelim licem, *pa dobro sam*, bio je malo opušteniji i već je krajem oka gledao visokog snažnog koji ništa nije razumio, ali je svejedno uljudno klimao glavom. Da je netko sve ovo gledao sa strane, učinilo bi mu se da visoki snažni dijete ne drži kao da mu je otac, nego kao da mu je dadilja. Dijete je šutjelo i sramilo se.

Boris nije znao kamo sad da pođu. Zapravo, nije imao predstavu ni koliko će to trajati. Sljedeći trajekt za Ploče je u pet, kad oni idu u Dubrovnik, Bože, Dubrovnik, svi koji dođu iz inozemstva naravno idu u Dubrovnik, ali što će raditi do pet, kamo da ih vodi i što ona uopće očekuje, to on nije znao.

Jeste li gladni? pitao je, iako još nije bilo ni podne. Okrenula se visokom snažnom, počela je govoriti, govorila je brzo, Boris se trudio da ništa od toga ne čuje i ne razumije, pogotovu da ne čuje njega kako odgovara, nije mogao izbjeći samo jednu riječ, tri puta ponovljenu, *Dear, Dear, My Dear*. Kao u filmovima, u kojima se to tako često ponavlja samo među parovima koji se svađaju kad ostanu sami. *Ništa nije kao na filmu*, pomislio je i klimnuo glavom. Ipak idu jesti. Veliki snažni mora probati jadransku ribu. Tamo na sjeveru toga nema. Jedu samo ona ogromna japanska čudovišta, jedu tune i haringe, pa za života i ne viđaju nešto što i na tanjuru ima oblik ribe.

Restoran se zove Parangal. Sa svake su strane stola po tri stolice. Boris je sjeo, a nasuprot njega bili su redom Maja, dijete i visoki snažni. Bilo je to kao u kazalištu, samo što se nije znalo s koje je strane stola publika, a s koje glumac ili glumci. Boris se očajnički trudio da govori, a ona je, ne primjećujući ništa ili primjećujući sve, to u ovoj priči neće biti otkriveno, brbljala o svemu i svačemu, čas je govorila o onome što je bilo jučer, čas se sjećala Borisovih vremena, ali sve kroz smijeh i veselje, ništa joj nije bilo tužno i bila je sretna što se vide. Visoki snažni tiho je razgovarao s djetetom, pa bi podigao glavu i opet se šutljivo smješкао ne pokazujući ni trenutka da bi mu moglo biti neugodno. Zapravo, bio je to jedan od onih ljudi pored kojih možeš prolaziti dvadeset godina, s kojima možeš ratovati, putovati i živjeti, a da nikada ne primijetiš da im je neugodno ili da ti žele reći da ih nešto boli. Kad te takav jedan pita kako si, naprosto mu moraš reći da si jako dobro jer ako kažeš nešto drugo ili ako počneš muljati ili ako priznaš da si bolestan, ispast ćeš niže biće ili će te smatrati krajnje nepristojnim ili će se prestraviti mogućnošću da ti mora pomoći.

Maja nije ostarjela. *Tko bi rekao da si ti rodila!* rekao je i već je znao da je trebao reći nešto drugo.

Samo jedan jedini, najsitniji djelić sekunde činila se tužna i uplašena. Poznavala ga je toliko dobro da je osjetila kako on takve rečenice nikad ne izgovara, a ako ih i kaže, tada iza njih stoji neki mrak iz kojega je, istina, u času izišla, tako da možda ni sama nije osjetila taj strah i tugu, možda živci nisu ni stigli prenijeti vijest do mozga i možda je sve ostalo samo na Majinu licu. *Ne, stvarno, izgledaš sjajno*, popravljao je stvar, a ona je počela brbljati kako je to na sjeveru s porođajima, postoje vježbe i pripreme (*kao da ne postoje*

kod nas), tu su psiholozi koji razgone strahove, bezbolne metode (*Bože, kao da je ovdje živjela u prošlom stoljeću*) i eto, žena dođe kući kao nova. *To je bilo jedno sasvim novo i veličanstveno iskustvo za mene... Ne mislimo ga ponavljati za sada... Ali tko zna što sve donosi vrijeme za nas...* Boris je izvadio onu cigaru i zapalio je. Htio je prebrisati sve što je čuo. Ne, nije bio važan sadržaj, on je ionako usputan i lako zaboravljiv. Zgrozila ga je ta sintaksa koja nije bila njezina, zapravo nije bila naša, ustvari to nije bila sintaksa ovog jezika, nego su to bile prevedene engleske rečenice u kojima je sve ono što bi trebalo stajati u sredini išlo nepogrešivo prema kraju. Nije znao s kime zapravo govori: s Majom s kojom je proveo tri godine i znao je svaki njezin šum, intonaciju, pogrešan akcent i raspored riječi, i volio je i šum, i ton, i raspored, ili razgovara s osobom koja je slična njoj, zapravo je ista ona, osobom koja je ukrala Majina životna iskustva i slike, ali svoje riječi ona prevodi s tuđega jezika, onog jezika u kojem sve važno dolazi na kraju, nakon što je svaka rečenica i svaka priča završena.

Konobar je donio ribu. Veliki ovalni srebrni pladanj prepun prženih ribljih tijela. *Ooooooooouuu!!!* huknuo je poput uragana visoki snažni. Dijete je uplašeno gledalo hranu kakvu u životu nije vidjelo i vjerojatno mu se učinilo da je tim ribama neko učinio veliko zlo i da je loše sada ih jesti. Maja je sklopila ruke i izgovorila neku patetičnu rečenicu kakve obično govore ljudi koji se nakon dugih godina nakratko vraćaju u zavičaj, pa ga vide u obliku prženih mrtvih riba. Borisu je bilo muka od onih rečenica i osjećao se napokon kao muškarac koji nije prežalio ženu. Nije ga uznemirio ni visoki snažni, ni dijete, ali mu je taj krivi raspored riječi bio kao da je svoju dragu gledao kako vodi ljubav s drugim muškarcem i kako u tome beskrajno uživa.

Poželio je samo da Maja zašuti, da ne priča na ovom jeziku, da jede tu ribu, da je čisti od kostiju, da hrani dijete, da se smješka visokom snažnom, da se smješka njemu, da se smješka kome god hoće, samo da ne izgovara te strašne, uvredljive rečenice. Na neki način, Borisova ljubav završila je na lektoriranju.

Koja je ovo riba? pitala je. Bila je to orada, ali kako se kaže orada na engleskom, da prevede visokom snažnom, pa zar stvarno misli da orada postoji u engleskom, možda bi pomogao latinski, ali tko zna kako se orada kaže na latinskom, nismo ihtiolozi, nitko tu nije ihtiolog i zato neka bude samo orada, bezimena riba, skrivena u jednom izgubljenom jeziku. Nije važno, ne mora se sve znati, nešto može biti i zaboravljeno, a jezik, on je danas vjerna slika iskustva, ono čega nema u životu, toga nema ni u iskustvu, orade nema na sjeveru, pa je ne mora biti ni u jeziku.

Boris je naručio bocu vina, oni neće, ali on bi. Njemu se baš pije. Iskapio je čašu, prešao donjom preko gornje usne, osmjehnuo se visokom snažnom koji se prvi put namrštio jer ga je ubola riblja kost, eh ta drača divljih zemalja i jezika, Maja je hranila dijete, tepala mu nekim čudnim riječima koje su se završavale sve na o i nije obraćala pažnju na muškarce. Tad je bila majka i bila je savršeno koncentrirana na ulogu koja s Borisovim životom nije imala nikakve veze, pa je prizor mogao biti bezbolan i toliko tuđ da bi u njemu pokušao i uživati da se dogodio u neko drugo vrijeme.

Nije ni pokušao razgovarati s visokim snažnim, a on, tko zna zašto, nije postavljao pitanja. *Boga pitaj što mu je rekla tko sam ja*, pomisli Boris, *ako sam samo drag prijatelj, čudno je da me ništa ne pita, a ako sam ono što jesam ili što sam nekad bio, zašto se tako glupavo i dobrodušno smješka?* Zapravo, bilo mu je svejedno. Nije se više moglo dogoditi ništa što bi promijenilo njegov život, a izbjegnuta je i svaka nelagoda. Gledao je visokog snažnog, te ružičaste dlakave prste u borbi s ribljim skeletom, te dlačice - u dnu plave pri vrhu već smeđe, kako li se, Bože, ona priviknula na njih, kako na tu kožu lišenu pigmenta koja u svakoj prilici može samo crvenjeti i nijedne druge boje u njoj nema osim te bijelo-crvene kombinacije, kao zastava Crvene zvezde, kao škamp, kao rotkvica, i je li se prije naviknula na te dodire ili je prije počela miješati red riječi u rečenici, pa joj navika nije ni bila potrebna, nego je odmah nastupila ljubav, za svaki život po jedna ljubav, po jedna nakon svakoga rata, jedna u svakome miru i čovjek može reći da je ostao savršeno vjeran, da je živio kao u nekom starom katekizmu, kao u bajci, dok ga smrt, jezik ili sudbina od nje nisu rastavili. Ti dlakavi prsti nisu znali s ribom, rasturali su njezin skelet, sitnili ga i drobili, sve dok nije ostala gomilica mrtve drače za koju ne bi ni znao da je riblja, moglo je to biti nešto drugo, sitne ledene sige, grančice polarnog drveća, pod tim prstima nastajalo je nešto što Boris nije prepoznavao, kao što su mu se i zamišljeni dodiri s tijelom koje je nekad znao, a sada je prstima pripadalo, činili poput kineskih znakova, izvan svakoga iskustva. Da je na videu gledao te prste kako dodiruju Majino tijelo, on ne bi prepoznao prizor i ne bi znao što gleda, toliko je to što su prsti učinili s ribom bilo strano.

Boris i Maja nisu se bili čuli otkako je počeo rat. On je ostao u Sarajevu, a ona je otišla na sjever. Dana kad su se posljednji put vidjeli, bili su par i ništa nije dovelo u pitanje njihovu ljubav. Rastali su se jer je, patetično rečeno, rat bio muška stvar i žene ga mogu propuštati. Boris je imao Majin telefonski broj, ali ga nikada nije okrenuo. Maja je preko Crvenog križa Borisu poslala pismo u kojem ga pita zašto se ne javlja. Boris ni na to pismo nije odgovorio. Nije

postojao točan odgovor zašto on šuti, možda zato što je uplašen za vlastiti život, možda jer je vjerovao da neće preživjeti rat, a možda i zato što je bio ljubomoran na njezin život ili što mu se visoki snažni počeo pričinjati i prije nego što se pojavio u njezinu životu. Maja se nakon nekoliko mjeseci odselila još dalje na sjever, pa Boris više nije znao ni njezinu adresu, ni telefon. Jednom, prošle su već tri godine, sasvim je slučajno sreo neku njezinu prijateljicu koja mu je na poleđini svoje posjetnice, a da ju nije ni pitao, niti je ona išta rekla, ispisala Majin broj telefona. Jedne noći ležao je u krevetu, san ga nije htio, i okrenuo je taj broj. Glas s druge strane pucao je od sreće i kao bez daha rekao mu da je udana i da čeka dijete. Boris je nazvao opet mjesec dana nakon porođaja. I onda opet tri mjeseca kasnije, sve dok mu nije u sedmom telefoniranju rekla da dolazi na Jadran.

Digao se od stola, uputio Maji i visokom snažnom toaletni osmijeh i otišao do vecea. Pisoar je bio prljav, pločice su bile porazbijane, mlaz mokraće sapirao je modri trag davno potrošena osvježivača i sve je vonjalo na pustu kasarnsku latrinu u kojoj se ispisao cijeli puk prije nego što je otišao na frontu. Pokušavao se sjetiti je li visoki snažni išao u veće i je li vidio ovu našu sramotu, ali ga sve to skupa nije jako diralo. Sjever je predaleko da bi nekoga tko je otamo vrijeđala naša turistička ponuda. Tek, bilo mu je ugodno na trenutak o tome misliti, sebe doživjeti kao domaćina, a visokog snažnog kao turista.

Zaustavio se kod šanka, *molim vas da platim*, konobar se nasmijao, *evo sad ću ja*, očekujući da će se Boris vratiti za stol, *ne, htio bih ovdje to obaviti*, konobar se pravio kao da razumije, saučesnički se osmjehnuo, sve u skladu s prvim pravilom svoga posla: i najčudnije stvari prihvaćati kao normalne ako ne remete opći sklad.

Sjeo je na svoje mjesto, protrljao ruke i pogledao na sat. Već je prošlo četiri. *Potrajao je ovaj ručak vrlo dugo!* rekla je Maja. Dijete je spavalo u očevu krilu. Više ništa nije remetilo mir ribljih kostiju. *Baš mije drago*, ponovila je *meni, i meni*, uplašio se da bi mogao zvučati cinično, pa je rekao dvaput i zvučao je smiješno. Visoki snažni već je imao startni izraz lica, onaj s kojim se iskrcao na otok.

Trebalo je još samo obaviti čin *razlaza*, što je svakako manje emotivni, a više konvencijski problem. Nije lako razilaziti se s nekim koga nisi vidio šest godina i nećeš ga možda više nikada vidjeti. S takvim stvarima Maja nije imala iskustva, ali su, očito je, bile u dubokoj opreci s filozofijom njezina novog života. Tako dramatičnih rastanaka na sjeveru nema, niti ih može biti, tamo se ljudi razilaze privremeno ili ih rastave smrt ili mržnja. *Naravno, vidjet ćemo se još ovih dana!* rekla je, *tebi nije daleko skočiti do Dubrovnika, a i mi*

možemo opet doći ovamo. Boris je širio ruke kao da se to toliko podrazumijeva da više ništa ne treba reći. Zato i nisu ništa rekli. Visoki snažni ponio je dijete u naručju.

Stajali su na trajektnom pristaništu. *Mi smo u Hotelu Argentina,* rekla je jer se još nije oslobodila nelagode pred razlazom. *Da, svakako, imam broj telefona!* Laž je bila prozirna, Boris je nije bio svjestan, niti je Maja laž primijetila. Otkud bi to on imao broj Hotela Argentina, ali nema veze, trajekt se približavao, na palubi je svirao starinski orkestar odjeven kao za balove s kraja prošloga stoljeća, a na postamentu prekrivenom crvenim platnom stajao je pjevač, ne mnogo mlađi od ovoga stoljeća, u crnom fraku koji je i iz daljine izgledao kao da su moljci na njemu slavili potonuće Titanika. Pjevač je imao geste sa starih fotografija, kao da nekomu ili nečemu pozira pred smrt i vedru apokalipsu koja, evo, nastupa dok se most spušta prema obali. Mekanim glasom, blago kao da krpom za prašinu prelazi preko klavira, pjevao je: *Kad kondor leti, ne boj ga se ti jer ti on želi sreću svu i ljubav svu, tužno je to sve.*

Visoki snažni veselo je poskočio: *Ou, El condor passa,* Maja i Boris su se istodobno nasmijali, pogledali se - skoro slučajno - ravno u oči. Dok se zjenice nisu pomaknule trajao je taj trenutak prisnosti u kojem nije bilo drugih misli ni osjećaja i koji se između njih dvoje neće ponoviti. Izljubili su se i izgrlili, nitko više nije spominjao da će se vidjeti opet, za koji dan, u Dubrovniku ili na Hvaru, Maja i njezini prešli su most, most se podigao, trajekt je krenuo, Maja je mahala s palube, mahalo je dijete, mahao je visoki snažni. Njegovi zamasi bili su kao da nekim divljim letaćima visoko na nebu daje znakove. Boris je držao ruku u zraku i pomicao je u ritmu odlazeće pjesme, lijevo i desno, *kad kondor leti, misli moje sve lete s njim,* trajekt se smanjivao, smanjivala se Maja, smanjivala se njezina ruka koja maše, sve dok nije bila sitna kao smeđasti vrh borove iglice. Malo prije nego što će brod nestati iza uvale, Boris je vidio da je spustila ruku i da se okrenula ili mu se samo učinilo da je to vidio, mlatarao je dlanom po zraku i protezao ruku što je više mogao. To mu se sviđalo. Izgledalo je smiješno i hladilo je oznojenu kožu.

HO FREDDO, HO MOLTO FREDDO

U vlaku na liniji Trst-Mestre pola sata trajala je strka. Najprije je niz hodnik prošao kondukter, odmah zatim otrčao je natrag, pa su naišla dvojica karabinjera, opet je protrčao kondukter i vratio se s djevojkom iz vagon - restorana koja je nosila čašu vode. U

Monfalconeu je u vlak ušao ćelav debeljuškast muškarac s liječničkom torbom, za njim je niz hodnik opet prošao viši od one dvojice karabinjera, a nakon toga je nastupio mir. Kad je vlak stigao u Mestre, na peronu su ga dočekala bolnička kola. Dvojica bolničara otišla su u nepušački vagon drugoga razreda i ostala tamo sve dok se vlak nije ispraznio. Zatim su se vratili po nosila. Na nosilima je bila položena crna plastična vreća. Iz vlaka su izašli deset minuta kasnije. Vreća na nosilima više nije bila prazna.

Tog trenutka već su prošla puna tri sata otkako su u kupe ušli Barbara Veronesse, umirovljena profesorica klavira na srednjoj muzičkoj školi u Sarajevu, njezina sedmogodišnja unuka Azra, te Gianni, Aldo i Marco, tršćanski srednjoškolci koji su pošli u Veneciju na koncert Black Uhuru. Baka Barbara sjela je do prozora, preko puta sjela je Azra, *sad gledaj*, rekla je baka, *ovdje su se rodili moja baka i djed*, a Azra je gledala i nije vidjela ništa osim trave i kamenih kuća, *sad gledaj*, pokazivala je baka prstom, *ovdje je tvoj djed ratovao*, a Azra je gledala i nije vidjela ništa osim trave i rijetkih borovih stabala. Krajem oka gledala je Giannija, Alda i Marca, oni su vikali, smijali se i pljeskali na nekom potpuno nerazumljivu jeziku. Azra je znala da sav svijet ne govori istim jezikom, da ne govori čak ni engleskim, ali nije mogla ni zamisliti da i smijeh i pljeskanje na stranome jeziku zvuče tako strano.

Baka je uzdahnula i zatvorila oči, Azra je vidjela kako joj pramen kose pada preko čela, kotači vlaka lupaju taram-taramtaram, a pramen pada sve niže, evo sad je već malo iznad obrve, sa sljedećim taram-taramtaram već će biti sasvim blizu oku, neće, treba još jedan taram-taramtaram, evo ga, pao je, baka spava i ne osjeća, strani mladići viču, zašto toliko viču, zar ne vide da baka spava, Azra je zatvorila oči, ako vide da i ona spava, možda će biti tiši.

Barbara Veronesse s unukom je dvije godine živjela u Poreču. Iz Sarajeva su izašle u jesen 1992., mjesec dana pošto je Azri poginuo otac. Majka Eva Veronesse-Teskeredžić bila je mrtva točno onoliko dugo koliko je Azra bila živa. Umrkla je dva dana nakon porođaja, izjedena tumorom koji je rastao devet mjeseci, možda malo duže; liječnici su joj rekli da mora pobaciti da bi spasila vlastiti život, istina bez potomstva, ali ipak život; ona nije htjela, doktor Srećko pitao ju je vjeruje li u Boga i, ne čekajući odgovor, kazao *i Krist bi vam oprostio, molim vas, ne ubijajte se*, na što ga je Eva tužno pogledala, *ali, doktore, ja ne vjerujem u njega i znam da Boga nema*. Azru je njezina majka vidjela samo jednom u životu. Nakon toga primila je prvu dozu morfija, a već sutradan bila je mrtva.

Baka Barbara je htjela Azri pokazati Veneciju, vjerujući da će je dijete cijeloga života po Veneciji pamtit. Za sedam dana odvest će je

na avion koji Azru treba odnijeti do Bostona, gdje živi Mehmed, njezin stric, doktor za kompjutore, s kojim će Azra živjeti, s njime i njegovom ženom Nevzetom, u velikoj kući s vrtom punim pasa i mačaka. Zapravo, baka je znala za jednoga psa, ali je Azri govorila da je cuka najmanje deset, da dijete lakše ode i da ne plače jer te suze Barbara Veronesse nije mogla podnijeti. Bile su posljednje što joj je ostalo od kćeri i željela ih je izbjeći, makar morala izmisliti sve cuke i sve mace ovoga svijeta. Pošto joj unuka ode, ona će, mislila je, natrag u Sarajevo, pa što bude da bude; ako čovjek negdje treba umrijeti, neka umre tamo gdje mu je mjesto i gdje je živio cijeloga života.

Aldo je staricu dotakao po ramenu, otvorila je oči i vidjela Azru kako se presamitila preko sjedala i povraća. *Dijete moje*, tražila je maramicu po torbi, Talijani su se skupili u svoj kut i blijedo gledali, Azra je plakala, ušao je kondukter, nešto pitao baku, ona mu je odgovorila, Azra je grcala, *bako, ne ostavljaj me*, stezala je njezinu ruku, *neću, sine, neću te nikada ostaviti, samo se smiri*, Azra je opet povraćala, *nije to ništa, sine, samo si ružno sanjala*, došla je djevojka s vodom, tražila je Azrin pogled i pokušavala joj se osmjehivati, dijete nije vidjelo, *bako, ali ja neću cuke i mace*, Barbara Veronesse teško je disala, dijete je opet povraćalo, što ima toliko za povratiti, ušao je liječnik, brbljao je na stranom jeziku i Azru uštinuo za obraz, *bako, ne daj me*, Barbari Veronesse počelo se mutiti u glavi, *Bože, samo nemoj sad, ne ubijaj me sad*, zatvorila je oči, morala je malo zatvoriti oči, Azra je plakala, liječnik je brbljao, netko je Barbaru držao za ruku, netko je Azru držao za obje ruke, Azra je vikala i gubila glas, *hajdemo kući, molim te, na Bistrik, bako*, Barbara Veronesse sjetila se svoga klavira, fratri su otvarali prozore samostana kad bi ona svirala, svirala je cijele noći Malu noćnu muziku kad je umirao fra Ivan, ne prestajte Boga radi, govorio joj je mladi bogoslov i svirala je sve do pet ujutro kad je fratar ispustio dušu; osjetila je da joj netko pokušava pronaći puls, Azru više nije čula, valjda je dijete prestalo plakati, smirilo se dijete, rasla je sa svih strana tišina, već je bila velika kao Trebević i duboka kao Sarajevo, pokušavala je otvoriti oči, ali nije išlo, kapci Barbare Veronesse bili su teški kao veliki crveni zastori u Narodnome pozorištu i nisu se htjeli podići. *Mi aiuti, per favore*, glas mu je bio treperav, osjetila je kako je netko hvata za stopala, kako je netko hvata za ramena, već je ležala, *signora, signora*, netko joj je otkopčavao dugmad na bluzi, netko ju je pljeskao po obrazima, nečije ruke snažno su pritiskale Barbarine grudi, valjda su izveli dijete iz kupea, *signora, signora*, šumilo joj je u ušima, sjetila se Bistričkoga potoka, tekao je kad je još bila djevojka, razaznavala je svaki kamen na njegovu dnu, ruke su joj pritiskale grudi u ritmu u kojem je tekao Bistrički potok, a kamenje bi sa svakim potiskom poskočilo s dna, gle

kako je lagano, kao da i nije kamenje ili kao da je punjeno zrakom, a onda bi opet potonulo, bila je to velika voda, u njoj si se za jeseni mogao utopiti, tko se utopio, Barbara Veronesse se uplašila, tako se strašno uplašila da je otvorila oči i vidjela veliku oznojenu ćelavu glavu s naočalama, Azre nije bilo pokraj prozora i nigdje nije bilo vode, smirilo ju je to, toliko ju je smirilo da joj ni uzdah više nije trebao. *Signora, signora, come sta, come va, signora*, vikalo je ćelavo lice. Barbara je otvorila usta, nasmiješila se, rekla *hofreddo, ho molto freddo* i zatvorila oči. Doktor je uzeo Marcov kaput i pokrio je. Držao je još neko vrijeme zapešće Barbare Veronesse, umirovljene profesorica klavira iz Sarajeva, a onda je njezinu ruku spustio sasvim polako na grudi i vrhovima prstiju, kao da se plaši da će je probuditi, prebacio joj kaput preko lica. Oči su mu bile pune suza. Svi liječnici ovoga svijeta prezirali su ga u tom trenutku, njega, doktora koji plače.

U susjednome kupeu Aldo i Marco su se pokušavali smijati, a Gianni je Azri izvodio predstavu pantomime. Izigravao je čovjeka koji gradi kuću, ali mu ispadaju cigle, pa je bio čovjek koji pokušava promijeniti sijalicu, pa je bio čovjek, pa je činio još svašta, a Azra ga je samo gledala, nije joj više bilo muka i nije joj se plakalo, čudila se tom nijemom svijetu i činila se pomirena s njim. U nijemom svijetu nije bilo ni bake ni Bistrika, ali ni ljudi koji sve što rade, rade na stranom jeziku.

KAO DJEVOJČICA I JAKO STAR PAS

Nebo nad Surčinom nisko je i teško. Na oblake su, negdje visoko gore, posjeli pijani anđeli i sad nešto slave pa ne osjećaju da tonu niže i niže i da će se u jednom času naći na zemlji, među oranicama, tamo gdje počinje Vojvodina i gdje se mrznu zaboravljene bundeve. Kroz te oblake upravo se probio avion i evo ga raste, veći je i stvarniji nego na početku priče. Za nekoliko trenutaka dodirnut će pistu, kotači su već odavno izbačeni i samo još treba da kapetan izgovori one dvije-tri odjavne rečenice o vremenskim prilikama, dobrodošlici i željama da se opet vidimo.

Marina sjedi u četrnaestom redu, sjedište do prozora, i gleda van. Pogled joj je prazan jer ne vidi ono što bi željela, niti se sjeća što bi zapravo htjela vidjeti. Nakon tri godine Marina stiže kući. Zapravo ne kući, nego tamo gdje joj žive roditelji i gdje su njezine stvari, one stvari koje joj više ne trebaju ili joj nikada nisu trebale, ali se ne bacaju jer gdje su one, tu je čovjeku dom. Ona nikada nije živjela u

Beogradu, osim tih nekoliko mjeseci od dolaska iz Sarajeva do odlaska u Kanadu. Ali ipak pokušava prepoznati zemlju pod sobom, pistu koja raste kao da će progutati avion, dodir kotača i njihovu škripu, pokušava naći šifru napuštenoga svijeta kojemu, tako kažu naučene priče, i sama pripada.

Vani je hladno, udahnula je taj zrak, osjetila dalek miris benzina i slutnju sleđene zimske trave, ali to je bilo sve. Ničega poznatog, čemu bi čovjek nakon toliko vremena rekao *zdravo, evo mene pa me malo čuvaj tu*.

Oni ne znaju kojim avionom stiže. Nije im mogla reći jer tko bi izdržao susret u aerodromskoj zgradi, te glasove koji se do u beskraj šire i hiljadu očiju koje bi gledale prizor koji im ne pripada, situaciju u kojoj treba stajati, grliti, mahati rukama, brisati suze, gutati lupajuće srce, a nikako sjesti ili leći, zagnjuriti glavu u nešto jer to je aerodrom, ljudi pljuju po podu, tu se ne može sjediti i ležati, loše je tu plakati, što bi mislili svi ti ljudi, a svatko od njih pomislio bi nešto i svatko bi imao svoju priču za taj prizor; kad se ljudi u časovima najveće slabosti i ranjivosti usred tužnoga veselja nađu pred tuđim pogledima i u tuđim maštama, tada im prijeti opasnost da se razliju kao voda i iz vlastite sudbine isure u ono što im je zamislila mašta nepoznatih.

U autobusu je zatvorila oči i poželjela spavati točno onoliko koliko bude trajao put. Otvarala bi oči svakih nekoliko minuta u strahu da je netko nepoznat ne dodirne ili da netko ne pomisli kako joj je zlo i ne poželi joj pomoći onako kako se kod nas pomaže ljudima kojima je zlo, dakle nizom ljubaznosti i ponuda nakon kojih ti je još više zlo. Kad god je otvorila oči, vidjela je nešto drugo. Neboderi na ulazu u grad, žene na improviziranoj tržnici, jedna drži kutiju sa šibicama i smije se, žute zgrade i jablan, mladići koji puše ispred kina, kuća s natpisom *Kolobara*. Nije to morao biti jedan grad. Moglo je biti deset različitih gradova, po jedan za svako otvaranje očiju. Svaki jednako nepoznat i stran i ništa osim zle djetinje slutnje ne bi ti govorilo da tom prizoru na neki način, sasvim dalek ali stvaran, ipak pripadaš; ta slutnja Marinu je podsjećala na nervozu prije ulaska u samoposlug u kojoj je radila ljutita blagajnica koja joj je bez pitanja vraćala žvake umjesto kusura, sve dok Marina nije toliko porasla da joj se obratila s *drugarice, šta vi mislite, kakav je to način*, a mogla ju je slutnja podsjećati i na nešto drugo, uopće nije bilo važno, Marina je mislila samo o tome da je netko ne dodirne ili da joj se netko ne obrati. Bilo bi dobro u ovakve svjetove dolaziti nevidljiv, dok ne provjeriš imaju li kakve veze s tvojom prošlošću, i ne progovarati ni riječi. Izgovorene na takvom mjestu, one odlaze u tamne prostore u kojima te u životu nema ili te je nekad bilo pa si otišao, pa se onda vraćaju, te riječi, kad ih najmanje želiš, u svijet u kojemu sad doista jesi i ranjavaju te.

Izišla je iz autobusa, a još uvijek nije progovorila. Taksistu će morati reći. On je malen, kvrgav i masnokos. Marina je rekla *Senjak* i pokazala ime ulice napisano na papiriću. Nakašljala se iznenađena bojom svoga glasa. Taksist je šutio, pokraj njih prolazio je grad prepun ljudi koji su izgledali čudno probijajući se kroz oblake prašine, kao da su to oni oblaci na kojima su pijani anđeli sjedili nad Surčinom. Tu prašinu, mutnu i neprobojnu, Marina će gledati sljedećih dana, a Njemu će, kad se budu čuli telefonom, reći kako, sav u prašini, Beograd izgleda kao Macondo u posljednjem poglavlju.

Prije nego što taksi dođe do Senjaka, valja još reći tko je On. Nije ga vidjela otkako je otišla iz Sarajeva, a tada je bio njezin mladić. Danas ne zna što joj je, ali se čuju s vremena na vrijeme, valjda zato što nikada nisu izgovorili riječi rastanka, pa si traju kao što traju one čudne kronične bolesti od kojih se ne umire, niti izazivaju boli, ali ne prestaju sve do smrti. Mogli bi se i vidjeti, ali sigurno neće, iako to žele, vjerojatno se neće više nikada vidjeti; ako slučajno prođu jedno pokraj drugoga, neće se prepoznati, Marina ne zna zašto je to tako, ako ne zato što ljudi ponekad jedni drugima znaju biti srušeni gradovi.

Došla je do vrata na kojima je pisalo očevo prezime. Primaknula je prst zvonu i zastala. Između prsta i crvenog okruglog dugmeta bio je prostor jedva da se provuče papir, ali ga nije dodirnula. *Kako sad ovo*, izgovarala je nekad glasno pred nerješivim matematičkim zadacima, *prosto ko pasulj*, odgovarao je glas za koji sad više nije bila sigurna da je očev. Čula je korake u stanu, možda i zvonki vrisak tanjura spuštenog na drugi tanjur, stajala bi tako satima, s kažiprstom koji nešto pokazuje, samo kad bi se na tome moglo završiti, kad ništa bolno i smrtno ne bi viknulo s druge strane vrata i pozvalo je u život od kojeg se otrgnula.

Zvono nije imalo zvuk zvona. Zacviljelo je kao mali kompjutor kad mu se isprazne baterije, vrata su se naglo otvorila; majka, bore, bore, bore, lice koje se spustilo kao kad se dopola spuste jedra, glas uvijek isti, izgovara riječi koje bi Marinu nekada silno nervirale, ruke grle, ruke pridržavaju, Marina kaže *čekaj* i smije se, smijeh je velik i boli, otac bijel i siv, otac golem kao najveća kula od karata, lice čvrsto kao što treba biti lice oca, uvijek čvrsto, tako je on uvijek zamišljao da treba biti. Sad nemoj reći ništa o sebi, samo pitaj, zaspi ih i uguši pitanjima, ništa nemoj priznati jer sve što kažeš njih će zaboljeti. Oni će govoriti, oni govore iskidano, ne znaju kako se govori s kćerkom nakon tri godine, to se nigdje ne uči, tko bi rekao da će im zatrebati, da su znali, već bi naučili, sigurno postoji način, ima neki priručnik, ljudi znaju, ima toga, mora biti, *zašto si tako mršava*, pitat će majka, *evo već pita, pusti je*, kaže otac, on je na svoju mlađu kćer ponosan kao na sina jer sina nema, pa je ona to *pust i je*.

Gdje je Astor? pitala je i pošla prema sobi. Na fotelji je ležao crni kokeršpanijel, već četrnaestogodišnjak, i gledao nepoznatu kako mu prilazi i sve glasnije krivi lice, što ona hoće i tko je zapravo, nepoznati nikada tako ne krive lice prema njemu, gledao je i vidio Marinu prvi put, Marina je gledala njega i znala je da ju nije prepoznao. Tog časa nije ju zaboljele, a nije ni kasnije, kad je Njemu govorila kako je Astor nije prepoznao, ali nije mogla biti sigurna da jednom neće zaboljeti, pa o tome nije ni mislila, nego je naprosto govorila kako je njezin pas nije prepoznao i činila je to bez imalo tuge u glasu, ali izazivajući tugu u Njemu.

U vrijeme kad se Astor pojavio u njezinu životu, imala je četrnaest godina. Danas ih ima dvostruko više, pa je stara kao jedna djevojčica plus jedan jako star pas. Tako se otprilike i osjećala, u Beogradu, pokraj roditelja, u drugome životu koji nije frenetičan i euforičan, nego je polagan i spor, tako da se bol jasno osjeća čim pristaneš na nju. Astor je bio završetak jedne velike tuge, možda još uvijek najveće u njezinu životu. Tuga se zvala Hefest, riđi koker kojega je na Grbavici udario auto, pa je cijelu noć umirao u njezinoj sobi, na njezinu krilu. Tada je poželjela da se više nikad ne nađe u blizini umiranja i da pobjegne od svega dragog prije nego što drago nestane. Hefesta je sahranio otac, u krugu kasarne "Viktor Bubanj", i tada ga je prvi i jedini put u životu vidjela da plače.

Danas ga ja izvodim u šetnju, rekla je, uzela ogrlicu i vodicu, nisu više bile one stare, i sišla s Astorom ispred zgrade. Ovo je radila tisuću puta u životu, morala je ponoviti, osjetiti kako nije nešto i kako se bez toga može živjeti, pa se ne bi ni trebala sjećati, trebala bi zaboraviti, a to može samo ovako, da opet, nakon toliko vremena, sa psom koji je više ne poznaje jer je već mnogo stariji od njezina života, šeta po parku, istina to nije taj park, ali svejedno koji je, i u parku sve je puno prašine, iskihati je treba, stresti sa sebe prije ulaska u avion, stresaju se sve nepotrebne stvari, prašina kao i pseća šetnja, sasvim je svejedno. *Astore*, viknula je, pas se nije ni osvrnuo, *Astore*, on je nastavljao starački, nogu pred nogu, ali ipak dovoljno brzo da ga ne može stići ako ne potrči. *Astore*, urlala je Marina već bijesna nasred parka zbog psa koji ne samo da je ne poznaje nego je i prezire. Bio je to čudan refleks iz onih vremena, Astor je se najednom ticao, opet je to njezin pas koji se ne bi trebao ponašati tako jer što će joj pas koji je takav i kakva smisla imaju šetnje ako se ovako završavaju. U jednom trenutku Astor se slučajno osvrnuo, vidio Marinu kako krivi lice i bijesno maše, okrenuo se i opet polako, korak po korak, kao pravi dobar pas, vratio se do njezinih nogu.

Jao, pa zaboravila sam ti reći da je on sasvim gluh, ima već godinu dana kako ništa ne čuje, rekla je majka zabavljena ručkom

koji će danas nahraniti Marininu mršavost, te uz još pet narednih biti preporuka za svijet u koji će se kći vratiti. Astor je već bio u svojoj fotelji, glavu je naslonio na šape i gledao Marinu s onom staračkom tugom punom nerazumijevanja za one koji neprestano nešto tako živo objašnjavaju. Ona je još osjećala tragove bijesa, zapravo joj se činilo da ljutnja ovaj put prolazi sporije nego njezin povod.

Nešto je hitno trebalo promijeniti, ali nije znala što. Bilo bi najbolje da odmah ode, da se već danas ukrca na avion i nestane. Ali, naravno da neće otići. Valja čekati još pet dana i tek tada odletjeti među anđele, pa u svijet koji je ničim, ni dobrim ni zlim ne obavezuje i u kojemu ne postoji ni jedna njezina smrt.

Marina je živjela u Vancouveru. Prije mjesec dana dobila je kanadski pasoš i sada je mogla putovati kamo je htjela. Tri godine trajao je period pretvaranja u kanadskoga državljanina. To je vrijeme po mišljenju tamošnjih vlasti dovoljno da čovjek zaboravi na sve razloge koji ga vuku kući i da prihvati kako kuća više ne postoji ili je barem nema tamo gdje si rođen.

Radila je u prodavaonici cipela, jednom mjesečno odlazila je državnoj službenici zaduženoj za prilagođavanje imigranata, inače Vijetnamki, koja joj je ponavljala kako zna da je život pod komunizmom težak i ne nudi ništa više osim šake riže na dan. Marina je samo klimala glavom, smješkala se i potvrđivala, *da, šaka riže i ništa drugo*, pa je Vijetnamka bila uvjerena da će njezina integracija i socijalizacija proći savršeno i da se Marina uskoro neće ni sjećati svih užasa života u sistemu koji je nalagao da svi nose ista odijela.

Živjela je sama, tri puta pokušavala se zaljubljevati, svaki put govorila *I love you, I love you, I love you*, bilo je to kao da na nekoj dokonoj čajanci u domu penzionera kaže *pa to je krasno*, niti je zvučalo drukčije, niti je obavezivalo na nešto više. Onda bi odlazila gotovo bez ikakva obrazloženja i ostavljala za sobom zbunjene mladiće kako kažiprstom podižu naočale čija se stakla magle kao da je kišni dan.

U slobodnome svijetu čovjek može živjeti sasvim sam i neće mu se dogoditi da zbog toga osjeti kako mu nešto nedostaje. Tako je Marina napokon ostala sama u Vancouveru, okružena gomilama cipela, poput Pepeljuge koja je nakon ponoći shvatila da više ni princ nije neki dobitak u životu, barem to nije u ovoj zemlji.

Nekoliko noći prije puta u Beograd sanjala je san u kojemu je netko nedostajao, falilo je jedno od, troje, Astor, majka ili otac, ali u snu nije mogla otkriti tko.ž

Čas su tu bili Astor i otac, čas majka i Astor, čas otac i majka, čas Astor, otac i majka, ali kao dvoje, a ne kao troje. Očajnički je pokušavala zbrojiti svoje ukućane, ali je neprestano netko

nedostajao. Telefonirala je sestri u Los Angeles, pokušala joj ispričati san, ona ga nije razumjela, rekla *je prehladeno mi je dijete, a moram na posao*, Marina se osjetila krivom, spustila je slušalicu, pogledala na sat, u Zagrebu je četiri ujutro, htjela je nazvati Njega, ali kako zvati u to doba nekoga u Zagreb da mu ispričaš san iz Vancouvera. Otkako je došla, samo je osluškivala kako roditelji dišu, na očevim rukama pojavile su se staračke pjege, zagrcnuo se za ručkom, majčino lice ima nezdravu boju, ili joj se to samo *čini, pijete li neke lijekove*, pitala je, *sine, šta ti je, pa nismo bolesni*, otac je bio iznenađen. Astor je i dalje ležao, opet je glavu naslonio na šape, i tužno je gledao pred sebe, pomičući očima samo ako bi netko napravio neki nagao pokret.

Ujutro su zajedno doručkovali. Otac je na keramičkim stalcima donio tri mekokuhana jajeta. Vani je padao snijeg. Sjedili su za stolom koji je bio prekriven nekim veselim šarenim stolnjakom na kojem su bili naslikani prizori žetve. Gotovo istodobno podigli su žličice u zrak i počeli udarati po vrhovima jaja. Tri udarca bila su dovoljna da kora pukne. Devet udaraca u mirno snježno jutro koje će pokriti svu tu prašinu. Šutjeli su kao ljudi koji će odsad pa zauvijek, svakoga jutro, zajedno za istim stolom, tako šutjeti. Svatko je bio sretan jer ne misli više, svatko iz svoga razloga. Kad se na surčinskome aerodromu budu rastajali, sjetit će se ovoga doručka. Možda je ipak trebalo nešto reći. Kad se avion bude odvajao od zemlje, otac će lijevom rukom zagrliti majku koja će brisati suze, a desnom će mahati Marini koja ga uopće neće vidjeti. Zapravo, mahat će avionu koji je Marina. U tom trenutku Marina će pomisliti kako u prizoru doručka nije bilo Astora. Bio je to znak i objašnjenje sna. Znala je da ga više neće vidjeti.

Tako će, dakle, sve izgledati kad bude odlazila. Sad je još tu i gleda oca kako su mu iskočile žile na vratu dok pokušava usrknuti sazdržaj jajeta. Samo živa bića, draga bića, mogu se toliko mučiti oko naizgled jednostavnih stvari. Mogao je jaje razbiti kako treba i pojesti mirno, žlicu po žlicu, sve bijelo i žuto u njemu. Poslije se ne bi ni sjećao, a ovako će se sigurno sjećati, on sigurno neće zaboraviti kako je srkao jaje i kako jaje nije htjelo van. Sve je to doista moglo biti jednostavnije izvedeno i s manje humora za one koji samo gledaju. Marina bi se nasmijala, ali ne želi remetiti šutnju ovoga jutro. Više nema ni neba ni oblaka. Vani je sve snježnobijelo kao pod krilom jednog od onih pijanih anđela.

BETLEHEM NIJE DALEKO

Baka Erika loše spava. Bliži se Božić, prvi otkako su u Zagrebu, a ona ne može van, na tržnicu, da kupi maslac za kolače, bakalar, čokoladu za kuhanje, prasca od tri mjeseca, datulje, bademe, orahe, srebrne vrpce, ružino ulje, vrapce od šećera, sjajni papir i sve ono što je kupovala nekad i što je značilo da je došla zima i da snijeg utišava svaki glas i da valja slaviti jer smo još živi, mi i svi naši dragi, u kući na Bistriku, u Sarajevu i na cijelome svijetu gdje još ima Potkubovšeka i njihove djece. Baka se točno ne sjeća kad je prošlo to vrijeme koje se tako slavilo i za slavlje pripremalo i mrznuli se prsti pod teretom cekera, ali joj se čini da je to bilo jako davno, možda prije nekoliko života, jer je u ovome životu koji još dobro pamti trajao rat, nije bilo tržnice, ni Božića, ni slavlja, a ne bi ih bilo ni danas da se nisu doselili u Zagreb, u ovaj stan iz kojega baka Erika nijednom nije izašla jer je više ne drže noge, pa joj je i put do zahoda dug i ne bi ga sama mogla prijeći.

Velik je Svijet i puno je kršćana u njemu; nikad ih nećeš sve upoznati. Baka Erika to je oduvijek znala, ali otkud to da je običan stan od tri sobe tako velik da ona ni u njemu ne poznaje sve kršćane. Nepoznata djevojka prinosi joj kavu i pita je *bako, treba li ti nešto?* neki dječarac, srednjoškolac valjda, štipka je za obraz i dodiruje joj čelo hladnim nosom i govori *smrzo sam ti se, bako, vani je tisuću stepeni ispod nule*, a baka Erika samo se smješka i odgovara svima isto: *Jah, jah, sine moj, sve sami belaj i kijamet*. A djevojka se onda, kao, ljuti: *Nisam te, bako, pitala za stanje pod suncem, nego treba li ti šta*.

Nekulturni su ti mladi: niti znaš tko su, ni što su, a dirkaju te i pipkaju, obraćaju ti se svako malo, a da nisu kazali ni kako se zovu. U vrijeme kad je baka Erika bila mlada, to nije tako išlo. Znao se red i znalo se gdje je kome mjesto. Prije svega nepoznatima, svejedno jesu li mladi ili stari, nije bilo mjesta u njezinoj kući, a ako bi došli, morali bi reći svoja imena i zašto su došli, jesu li gosti ili su, recimo, poštari ili pitaju za kućni broj i ulicu. A sad ih je, eto, njezin zagrebački stan pun. Možda je ovdje takav običaj i adet, ona se neće buniti ako je tako, ali neka joj se i to kaže, a ne da ovako samuje među sve samim nepoznatim svijetom.

Samo je Lujo njezin. Katkad joj kasno navečer dođe, uhvati je za ruku i miluje je kao onda kad su se kao djeca zagledali na Vrelu Bosne, pa ga baka Erika onako tiho, da nitko ne čuje, pita: *A je li, Lujo, Boga ti, ko su ovi svi ljudi, ko je ova mlađarija?* Luji umjesto da joj kaže istinu napune se oči suzama, stegne joj dlan i počne petljati, baka Erika zna da Lujo petlja, pa zajedno su već šezdeset godina i

kako ne bi znala, ali ga ne prekida. Pušta ga da govori i da se sa svakom rečenicom sve više i dalje uvaljuje u laži: *Rika moja, pa to su naša djeca i unuci naši, tvoj Tvrtko i Katarina, pa Klara i Josip. Zar se ne sjećaš: velik snijeg je pao kad se Klara rodila, a ti i ja bili u Tesliću i vraćali se. Cijele noći voz stajao, a u telegramu pisalo: Katarina rodila, pa nismo znali ni šta je rodila, dečka ili curicu, sjećaš se kako smo cijele noći čekali i kako je kondukter donosio čaj i govorio: Ne boj se ti, baba, ništa, svaki je voz jednom stigao, pa će i ovaj.*

Drag joj je Lujo, ali mu svejedno ne može oprostiti što joj više ne govori istinu (jer kakva je to istina koja se njoj ne bi smjela reći?), pa kad je pođe poljubiti za laku noć, okreće mu obraz kao što nikada nije i on zna da s njegovom Rikom nešto nije u redu, zna da Rika ne voli kad joj lažu i petljaju, a najviše ne voli kad to čini Lujo. Kakva djeca, kakvi unuci, tko zna čiji su oni i što rade u njezinu stanu, ako je ovo uopće njezin stan i ako čovjek i može pod stare dane imati dva stana: jedan u ratu zapaljeni, a drugi ovdje u Zagrebu, u gradu koji nikada nije ni vidjela, a sad u njemu ima stan. Veliku bi pamet, a bogme i pokvarenost, trebala pronaći u sebi da dokuči može li i smije li to tako ili je nešto drugo u pitanju. Možda ovo i nije njezin stan i možda su ona i Lujo kod nekoga došli, kod te mlađarije i njihovih roditelja, da dočekaju kraj rata, a onda da se vrate kući, podignu kredite, zasuču rukave i poprave ono što se popraviti da i život počnu ispočetka. Ali zašto joj onda nije rekao da je tako i da su u tuđemu, izdržala bi ona to, izdržala je i gore stvari u životu, ali nikako ne može izdržati laž.

Sve će se razjasniti za Božić, a to je već prekosutra. Okupit će se svi oko bora, eno ga već je okićen, i onda će ih baka Erika upitati koji su i čiji su i je li ona u njihovome ili su oni u njezinome stanu. Neće joj moći lagati jer će ih biti previše, a ljudi ne znaju lagati svi odjednom istu laž, a kako bi i lagali pred okićenim borom, na taj sveti dan kad se svaka neiskrenost i prijetvornost, svaki ružan pogled i tmurna misao stotruko broje i upisuju u onaj tefter negdje gore na Nebu.

Baka Erika sjedi u fotelji ispred televizora. Noge su joj pokrili velikim ruskim šalom. Šal je crn, a po njemu su rasute krupne crvene ruže, krupne kao laži njezina Luje. Lagano prelazi dlanom po ružama, miluje ih i zamišlja kao noćno nebo nad Treskavicom, neke davne godine, s cvjetovima umjesto zvijezda, ogleda se nebo u dva gorska jezera kao u dva oka u kojima će se utopiti svaka stvar. Ništa baka Erika nije zaboravila; pamti i ruže umjesto zvijezda i jezera na Treskavici i plakala bi sad kad se sjeti Lujinih riječi. Zaboravila si ovo, zaboravila si ono, a ništa pod milim Bogom ona zaboravila nije; ništa što je bilo vrijedno sjećanja, a ni ono što bi bolje bilo da se nikad nije ni dogodilo.

Dječak stoji na vratima sobe i gleda baku Eriku. Ona se ne da smetati i, iako zna kakvim je pogledom on gleda, i dalje gladi svoje ruže. *Bako, idemo večerati, svi su već za stolom.* Baka Erika podiže pogled; naočale su joj na vrhu nosa i samo bi jedna ljutnja bila dovoljna da joj padnu u krilo. Ali baka Erika se ne ljuti, nego pušta dječaka da je uhvati pod ruku i podigne iz fotelje, noge osjećaju težinu njezina tijela, povija se svaka kost, treperi svaki mišić i svaka se žilica trudi da sve to zadrži na okupu. To tijelo nekad je nije bilo svjesno; nije ni znalo da je okolo nosi i premješta, a sada to dobro zna; baka Erika sa svojim je tijelom konačno postala jedno i sretna je zbog toga jer nije lako u životu kad ti je duša na jednoj, a kost i meso na drugoj strani, pa nikad ne možeš i s jednim i s drugim biti u jednakom skladu. Dječak je korak po korak vodi prema trpezariji; šal je skliznuo na pod, eno ga ostao je ležati ispred fotelje; koja neurednost i aljkavost, ne bi ga ni pokupio, ali nije važno, ima tko će o tome voditi računa i tko će odgojiti svu tu djecu, pa i ovoga što uz nju korača; neće ona brinuti tuđe brige.

Velik, dug stol prekriven bijelim stolnjakom. Na čelu sjede baka Erika i njezin Lujo, a sa strane Nepoznati. Ima ih više nego inače. Svi gledaju u njih dvoje, Lujo je spustio dlan na njezinu ruku, kao da se nečega plaši, možda svih tih nepoznatih ljudi. *Neka, neka, Lujo, sad ćemo mi,* šapće mu i on joj steže ruku.

Betlehem nije daleko, zapjevala je baka Erika. Neka čuju i neka se nauče i pjesmi i pjevanju. Večeras nema laži, večeras će se nakon pjesme znati istina tko je kome otac, a tko kome sin i što ona i Lujo među njima, tu u Zagrebu, rade. Svi sklapaju oči i počinju pjevati, ali ne znaju riječi, a neki nemaju ni glasa. Osjeti to baka Erika; ima ona uho za takve stvari, trideset godina pjevala je u koru sarajevske Opere i zna među stotinu skladnih glasova prepoznati onaj jedan koji sve kviri.

Kad je pjesmi došao kraj, baki Eriki glava se lagano spustila na grudi. Lujo joj je pretresao ruku, ali se nije probudila. *Nije se naspavala,* šapnuo je kao da se ispričava. Svi su počeli u nekom nevidljivom ritmu kimati glavama i gledati baku istim onim pogledom kojim je ona gledala svoje ruže. Šteta što to baka Erika nije mogla vidjeti jer bi sigurno prepoznala sve te oči i možda bi pomislila da Lujo ipak ne laže i da su ovo doista njezina djeca i unuci.

Sretan ti Božić, bako, djevojka je sjedila na njezinoj postelji i pružala joj ruku. *Božić? Kako to Božić, a nije bilo ni Badnjaka?* Djevojka se glasno nasmijala: *Bilo je, bilo je, ali si ga ti prespavala... Prespavala? Dijete, ti me ne znaš. Erika Podkubovšek nikada nije prespavala badnju večer i nemoj biti nepristojna i praviti budalu od mene. Badnje večeri nije bilo, a bez Badnje večeri nema ni Božića.*

Djevojka se pokunjala, pa da kad je uhvaćena u laži, i izišla iz sobe.

Rika, sretan ti Božić, došao je Lujo, a iz svake riječi koju je izgovorio virio je vrag. *Kako te nije sram?* rekla je baka Erika i okrenula mu leđa. Gledala je u zid i čekala da Lujo ode. On je još nešto govorio, ali ga nije slušala. Ponekad valja opraštati i ono što živ čovjek drugom čovjeku ne bi oprostio. Ali oni nisu obični ljudi, oni su Rika i Lujo, cijelo Sarajevo se trideset i neke okretalo kad bi prolazili Obalom i govorilo da nigdje nema takvoga para, a valjalo je to i održati; kad si s nekim šezdeset godina, tada nema muke koju s njim nisi prošao i nema grijeha koji mu nisi oprostio. U takvom braku ljudi postaju slični Bogu: pretvore se u milost i praštanje i samo tako mogu biti sretni. Oprostit će baka Erika Luji i ovu laž. Kako mu je i ne bi oprostila kad laže misleći da joj čini dobro i čuva je od onoga što će saznati kad na Božić sve upita tko su i što su.

Taj dan i tu noć, pa cijeli sljedeći dan baka Erika bila je leđima okrenuta svijetu. Gledala je u zid, katkad bi i zaspala i spavala po sat-dva, sve dok netko ne bi došao i počeo joj nešto govoriti, ali ona niti je slušala, niti bi davala glasa od sebe. Kažnjavala je Luju i dobro je znala koliko ta kazna treba trajati. Toliko da Lujo pomisli da ga više nikada neće pogledati i da će joj zauvijek gledati samo u leđa.

Lujo, obećaj mi nešto, progovorila je pošto je provjerila da nikog drugog nema u sobi, *obećaj mi da ćemo sutra slaviti Badnju večer, da ćemo prekosutra slaviti Božić i da nam svi ovi ljudi neće popiti pamet i pobrkati naše praznike... Sve ti, Rika, obećavam, samo više nemoj odlaziti i nemoj mi okretati leđa. Šta bi ja jadan bez tebe*, rekao je, dlanovima joj uokvirio lice i poljubio je u usta.

Baka Erika loše je spavala jer se cijele noći brinula za vrapce od šećera, maslac, čokoladu, bakalar, ukrasne trake i prasca; tko zna ima li na tržnici mladih prasaca ili su ih već pokupovali, mislila je i prevrtala se po krevetu. A tko će sve to kupiti kad ona ne može na noge, a Lujo, ma znaš Luju, nije ti on nikada ni faširano meso u mesnici znao kupiti, a kamoli prasca. Pred jutro je tek malo zadrijemala, a probudila ju je djevojka: *Bako, danas je Badnja večer, je li?* U njezinim očima baka Erika vidjela je nešto ružno. Kao da provjerava zna li ona za Badnjak i Božić.

Baka Erika sjedi u fotelji ispred televizora i miluje ruže na crnome nebu. Ljetna je noć iznad Treskavice, Lujo spava u brvnari, a ona ne može jer ju je tog dana prvi put poljubio. Umjesto zvijezda, na nebu su se pojavile ruže i to nitko osim nje nikada neće vidjeti. Tople, meke i nježne ruže na crnome nebu koje prekriva njezina koljena i grije ih kao što nikada prije nije.

Dječak je korak po korak vodi prema trpezariji. Na čelu stola sjede baka Erika i Lujo, a oko stola svi Nepoznati. *Moj Lujo, znaš li ti*

koja nam je ovo Badnja večer?, a on sliježe ramenima, palcem i kažiprstom okreće prsten na njezinoj ruci i šara pogledom kao da ga je strah da Nepoznati što ne primijete, da ne vide da se njih dvoje i nakon tolikih godina još vole, pa da to ne pokušaju uništiti i zgaziti. Ali neće im baka Erika to dopustiti. Pitat će ona njih čiji su i koji su, a na Božić će joj morati reći istinu jer tko god laže na Božić, taj će se peći u paklu na vječnoj vatri.

Betlehem nije daleko, započinje baka Erika pjesmu, a samo Lujo prati njezin glas, dok Nepoznati šute. Vjerojatno su se posramili pred pjesmom i bolje im je da šute i pokušaju osjetiti Božji glas u srcu, onaj glas koji će ubiti svaku laž, očistiti ih od svake sumnje i mržnje i vratiti im nadu da ni jedna istina nikada nije uzalud izgovorena, pa ni ona koju će uskoro reći o sebi i svojim namjerama u vezi s bakom Erikom i njezinim Lujom.

Posljednji stihovi pjesme nestali su u prvom snu. Kad joj je brada dodirnula grudnu kost, Lujo je viknuo *Rika, probudi se, Rika, Badnja je večer*, ali ona je spavala čvrsto i nije ga čula. Spavala je snom pravednika, onim snom kojim spavaju samo djeca i ljudi koji su prošli kroz neku veliku muku, a da drugima nikakvo zlo nikada učinili nisu.

Danas je Božić, je li tako, Rika? Lujo je zvučao izgubljeno; glas mu je bio molećiv, ali baka Erika nije mogla shvatiti zašto je molećiv, ako ne zbog toga jer je zaboravio da Božića nema bez Badnje večeri. Dogodi se ljudima da svašta zaborave, ali kako je on mogao zaboraviti na Badnju večer; nije važno, ona je tu da ga podsjeti i da ga čuva od svakakvih misli i od ljudi koji bi ga željeli iskoristiti; naivan je njezin Lujo, takav je bio svih ovih godina i da mu nije bilo nje, tko zna kako bi završio i što bi mu sve od života učinili svi ti ljudi kojima ni imena ne zna. Svijet je pun kršćana, pomislit će ona za svaki Božić, ali im imena ne znaš.

Ne, Lujo dragi, danas je Badnja večer, a Božić je tek sutra. Zar si zaboravio da to ide tim redom, rekla je baka Erika, a Lujo je spustio pogled i pustio suze da teku. *Stari, šta ti je?* zabrinula se. *Ništa mi nije. Htio bih znati hoće li se ovo ikada završiti... Hoće, završit će se kad se mi vratimo svojoj kući*, nasmiješila se i spustila ruku na njegove grudi. Jak je njezin Lujo, uvijek je bio jak, toliko jak da bi brda mogao premještati samo kad bi htio. *Ne može nikako prije? Zar se ne bi moglo završiti prije?... Naravno da ne može, ali znaš kako se kaže: sabur efendija, sabur, samo imaj strpljenja, pa će ga i Bog imati. Vratit ćemo se mi svojoj kući... A ako se ne vratimo?... Ne može biti da se ne vratimo. Pa zar ne vidiš kako nas ovdje gledaju? Zar bi mogli ostati među ovim ljudima, a da im ni imena ne znamo. Da, počet ćeš ti opet da su to naša djeca i unuci. Znam ja zašto mi to govoriš. Govoriš mi da mi bude lakše, da izdržim da mi srce ne pukne*

od čekanja, ali neće tvojoj Riki puknuti srce prije nego što se vratimo u Sarajevo. Ništa se ti ne boj. Jako je srce i sve izdrži samo ako se kući nada. I ne trebaš mi više govoriti gluposti o djeci i unucima. Znam ja šta je s našom djecom i unucima. Nema ih, kao što ih nikada nije ni bilo. Pa ko bi djecu pravio u ovakva vremena, ko bi strahovao hoće li ti sina ubiti nečiji sin ili ćeš ga skupljati po pločniku kao što skupljaš paradajze jer ti je na tržnici pukla vrećica. Nemamo mi ni djece, ni unuka i dobro je što ih nemamo jer bi nam muka bila stoput veća, a ovako druge brige nemamo osim te da se vratimo našoj kući i počnemo ispočetka. Dobro, de, znam ja da nećemo početi ispočetka, stari smo ti mi već, ali ćemo barem umrijeti u svojoj kući, govorila je baka Erika dok su se Luji suze mrznule po obrazima. Mora on znati da život nije lak, ali to nije razlog da lažemo jedno drugome i da izmišljamo neki drugi svijet u kojemu ništa nije teško. Dobar je taj svijet, ne misli baka Erika da nije, ali takav svijet ima samo jedan nedostatak, jednu pogrešku i falingu, a ta je da on jednostavno ne postoji. Možemo ga zamišljati, ali ga to neće učiniti stvarnim.

A zašto tu djecu ne bi prihvatila svojom, pa barem ti si to kadra, pokušao je Lujo. *Dragi su oni meni, kao što su mi svi ljudi dragi, ali to ne mogu biti moja djeca jer mi nisu slična, čuješ li ih kako govore, misliš li da bi tvoja djeca tako govorila, tim jezikom? To, Lujo, nije naš jezik i nisu naše riječi, kao što ni ovo nije naš dom, ali njihov jest. Tako ti je to. Ne mogu tuđu djecu prihvatiti kao svoju jer će ta djeca ovdje ostati, ovdje na svome parketu, na svojoj zemlji, a mi ćemo se vratiti svojoj kući. Šta će mi takva djeca kad se vratim kući? I šta će mi takva djeca ako se nikada ne vratim. Budi pametan, ne mogu ti oni zamijeniti dom.*

Lujo je sklopio ruke kao da se sprema moliti je nešto veliko, a onda je polako razmaknuo prste, jedan po jedan lomili su se na drugu stranu i propadali u provaliju. Isprepleli su se pod Lujinom bradom, a baka Erika bila je sigurna da je više neće moliti ništa što ona za njega ne bi mogla učiniti, niti će joj više ikad lagati. *Lujo, obećaj mi nešto, molim te. Mi smo već stari, a ja teško i hodam i ko zna šta će se još s nama događati. Zato mi obećaj da ćemo svake godine slaviti Božić i da me nikada nećeš prevariti oko toga, da se nećeš praviti da si zaboravio.*

Te večeri na čelu stola sjedili su baka Erika i njezin Lujo. Oko njih bili su Nepoznati. Baka Erika gledala je svoga Luju, a Nepoznati su gledali u svoje pune tanjure. Ništa nije zaboravljeno i ništa nije nedostajalo. Čak ni vrapci od šećera i srebrne vrpce. Ona je znala da će joj njezin Lujo biti podrška kad ih bude pitala tko su i što su i zašto su sve vrijeme govorili da su njezina djeca i unuci kad su dobro znali da Erika i Lujo nikada nisu imali djece jer tko bi rađao djecu u ova

vremena. Bila je toliko sretna da je iz punoga glasa zapjevala *Betlehem nije daleko* i svetošću ispunila ovaj svečani čas.

TAD POŽELJEH ŽENA BABILONSKIH

Ispred kuće Mary Kentucky zaustavio se crni europski auto. Iz auta je izišao muškarac u uniformi liftboja, nervozno se osvrnuo na sve strane, nešto šapnuo osobi za upravljačem koju s ovoga mjesta ne možemo vidjeti, i pretrčao travnjak. Učinio je to u nekoliko skokova, na vrhovima prstiju, kao da za njim po nekoj livadi trči ljubavnik ili kao da mu je pod nogama minsko polje. Pritisnuo je dugme zvona i nije dizao prsta sve dok se Mary Kentucky nije pojavila na vratima; skoro joj se provukao ispod pazuha i utrčao u kuću. Sjeo je na tronožac, izvadio maramicu iz džepa, obrisao čelo i otpuhnuo veliko olakšanje. Mary Kentucky zakolotala je očima, coknula dvaput jezikom i otišla u kuhinju.

Iz kuhinje je izišao tip u potkošulji i gaćama na kojima su bili naslikani mali plavi saksofoni, stotine malih plavih saksofona. *Omere!*, bio je iznenađen, *šta radiš tu, izgubit ćeš posao*. Omer je digao ruku kao da zaustavlja vlak: *Čekaj!... Ma šta čekaj, jebo te otac, jedva sam ti ovaj poso našo!* Omer je digao pogled i polako, kao na jako usporenom filmu, pridigao se s tronošca, uspravio se i sve gledajući tipa u gaćama ravno u oči rekao: *Osmane, sad ti moram reći da nam umire otac*. Osman se naslonio na dovratnik, djelovao je kao netko tko bira između tuposti i iznenađenja: *Gdje bolan umire?... Kako gdje umire, pa u bolnici na Crkvicama... Na Crkvicama*, ponavljao je Osman; iako je dobro znao gdje je to, pa sto metara od bolnice su i odrastali, ali se već tako dugo nije sjetio ni Crkvice ni te bolnice da mu se činilo kako izranja iz neke velike dubine nešto njegovo i drago što ga je načas obasjalo ostavljajući priču o ocu sasvim po strani. Kasnije će vjerovati kako je otac poslao tu riječ, te Crkvice, kao svoj posljednji dar.

Omer je odskakutao preko travnjaka kako je i došao, ušao u auto i ostavio Osmana da pokuša uvjeriti Mary Kentucky da otac doista umire i da mu je potrebno tisuću dolara da odleti u Bosnu i posljednji put ga vidi, sahrani ga i stavi mu krizanteme na grob. Najvažnije su krizanteme jer bi se na njima Mary mogla slomiti i popustiti; one će joj djelovati stvarnije od smrti čovjeka za kojega nije znala ni da postoji i dat će novce, posljednjih tisuću dolara svoje uštedevine koja se sva

istopila otkako se prije dvije godine Osman pojavio u njezinu životu. Mary Kentucky bila je blagajnica u supermarketu i imala je životni san da postane *country* pjevačica. Skupljala je novac da snimi svoj prvi album, pjesme je sama napisala i sanjala je da se iz tog malog gradića u Alabami napokon preseli na neko bolje mjesto gdje će zaboraviti sav svoj prethodni život i konačno postati netko tko u supermarketu samo plaća.

Osman je zagrlio Mary, stajali su na travnjaku, ona je plakala, pokušavao ju je tješiti, pokraj nogu bila su dva kofera, u njegovu džepu bila je povratna avionska karta za Europu. *Najviše mjesec dana*, rekao joj je, ali ona nije bila sigurna smije li mu vjerovati. Negdje duboko Mary Kentucky je osjećala da je Osman zapravo ne voli i da je s njom samo zbog njezina novca i kuće, te da se jednoga dana jednostavno neće vratiti. Nestat će bez pozdrava, vratiti se u tu svoju Europu jer će tamo jednom prestati rat ili će ovdje naći neku drugu djevojku koja će isto tako imati novac i kuću, ali će kuća biti veća i novca će biti više, ili će je za razliku od Mary, i voljeti. Mary Kentucky samo bi pomislila na to i već je plakala. Dok bi Osman spavao, ona je prala njegove bijele čarape, drage bijele čarape koje je oblačio kad je išao s drugim Europljanima igrati nogomet, a poslije bi bile tako prljave da se nisu mogle oprati u mašini za rublje, nego ih je trebalo dugo trljati četkom i plakati jer jednom neće biti ni tih čarapa, ni Osmana. Poslije bi ga poljubila onako usnuloga u čelo, on bi se namrštio, mljacnuo u svom snu i okrenuo se na drugu stranu. Dok su stajali na travnjaku, sve to prolazilo je kroz misli i srce Mary Kentucky, pa ona nije mogla prestati s plakanjem. Osman je bio nervozan; žurilo mu se, mora svratiti još i u hotel da se pozdravi s bratom, a ne može otići dok njoj teku suze, ne može je takvu ostaviti.

Omer je već treći put gledao na sat. Brat se javio prije četrdeset minuta da stiže, a još ga nema. Uvijek kad bi Osman kasnio ili kad bi se na nekoliko sati ili dana izgubio iz vidokruga, Omera je hvatala neka strepnja. Da nije bilo brata, on nikada ne bi ni stigao u Ameriku. Vjerojatno bi ostao u Sarajevu sve dok ne bi poginuo ili dok ga neka velika sila ne bi pomaknula s mjesta, ali nikada tako daleko, nikada čak do Alabame. *Ti imaš srce jastreba, a on srce goluba. Blizanci ste, ali kao da niste ni braća*, rekao je otac još kad su kao petnaestogodišnji dječaci odlazili na škole u Sarajevo i nakon toga Omer je bio vječiti Osmanov teret, kao draga prtljaga na putu prema sreći, razlog svima da jačem bratu oprostite sve životne gluposti i grubosti jer imati Omera u životu bilo je kao umjesto dvije ruke imati četiri i umjesto jedne glave dvije. Dvije ruke kršile su prste, dok je jedna glava smišljala. Sve Osmanove osobine u Omera su bile kao viđene u ogledalu, nešto što je kao preslikano, ali naopako. Osman je

bio odlučan da uspije u životu, a Omer je bio vječito uplašen da mu ništa neće poći za rukom, Osman je vjerovao da se od svakoga čovjeka u tome može imati koristi, a Omer se plašio da će mu baš svatko naškoditi; kad bi otišli u kino, scene koje su Osmanu bile smiješne Omeru su tjerale suze na oči, Osman je volio žene, a Omeru su se sviđali muškarci... I naravno, Osman je našao Mary Kentucky, a Mary Kentucky je Omeru našla posao u hotelu.

Osman je stvari ostavio u taksiju i utrčao u hotel. Omer je otvorio vrata lifta, Osman je ušao, hotel je imao šest katova, minuta do vrha i isto toliko natrag do prizemlja, zagrlili su se, *sve je u redu?*, Osman je klimnuo, *nedostajat ćeš mi*, Omer ga je ljutito pogledao, *pozdravi oca ako ga vidiš živa*, i lift je već opet bio u prizemlju.

Brat je bio kod izlaza kad je Omer prekršio hotelska pravila i doviknuo: *donesi mi nešto iz Zenice*. Recepcioner se štrecnuo, gospodin koji je u kožnoj fotelji čitao novine podigao je pogled prema liftboju, dječak s maketom Volkswagenove bube zastao je... Glasovi koje su čuli od livrejiranog mladića tvorili su riječi koje oni ne bi znali ponoviti niti prepoznati ni za nagradu u kvizu od milijun dolara. Osman se pravio kao da ništa ne čuje, ušao je u taksiju, gospodin u fotelji spustio je pogled na novine, dječak se nastavio igrati autićem, samo je recepcioner i dalje gledao u Omera kojem su se oči glicerinski sjajile kao da pred njima bljeskaju anđeli s fotografskim aparatima.

Avion je letio do Chicaga, pa je Osman prešao u sljedeći do Pariza, pa u sljedeći do Zagreba. Sjedio je u praznoj aerodromskoj auli i gledao kroz izlog iza kojega su bili avioni na kiši i sitne plavokose stjuardese s kišobranima na kojima su bile ispisane reklamne poruke. Njemu tad nisu trebale riječi utjehe, ali da ih je tražio, boljih našao ne bi od tih koje su pisale na žutim, plavim i crvenim kišobranima: bijeli ptić govorio je - *pod njezinim velikim krilima toplo je i tiho, Colibri Airlines*. Osmanu se već spavalo, ali se plašio zatvoriti oči u praznoj dvorani koja se najednom može napuniti ljudima čiji će pogledi biti uprti u njega. Mislio je o bratu i o Mary Kentucky. Njih dvoje bit će izgubljeni ako se on ne vrati. Čudno je nekome biti toliko važan u životu, a ne osjećati zbog toga nikakvu odgovornost, niti biti ponosan jer si im prva i posljednja nada. Omer je bio Osmanov brat blizanac, ali se u obrnutom smislu to ne bi moglo reći. Jači brat rodio se da bi starijega imao tko voditi kroz život, kao što je izbio i rat samo da bi Osman otišao u Ameriku i spasio Mary Kentucky koja bi bez rata ostala izgubljena čak i da je ostvarila svoj san i postala pjevačica. Grozno je pjevala, ali u čitavoj Alabami nije bilo čovjeka koji bi joj to rekao jer nije bilo nikoga tko bi je saslušao prije nego što je došao Osman i postao njezino rame za plakanje i

uho za slušanje. Gorko je zažalio što je on taj koji ispunjava srca i donosi miran san i što mu se barem ponekad ne dogodi da nekome bude Mary i Omer, nemoćan, drag i jadan, netko kome se pomaže jer pomoć zna zatražiti.

Prošla su dva sata kad su počeli stizati prvi putnici za Sarajevo. Osman ih nije htio zagledati. Nije htio da nekoga prepozna, niti da netko njega prepozna. U ovom neželjenom putovanju treba ostati anonimn; to ionako nije povratak kući, niti on u Sarajevo odlazi provjeriti koliko više nije iz toga grada, jednostavno umire mu otac, star je i bolestan i ne može tu biti prevelike tuge, ali ipak umire i sin ga treba vidjeti posljednji put, pokopati ga kako Bog zapovijeda i opet otići, kao što je i došao, kao stranac. Uhvatio se za pasoš u džepu sakoa: mali američki pasoš na kojem ni njegovo prezime nije napisano kako ga je pisao cijeloga života, otkako je krenuo u školu. I to prezime bilo je potvrdom da tu nikoga ne mora poznavati i da nitko njega prepoznati ne smije. Hrvatski carinik mu se bio uljudno naklonio: tada se sjetio kako mu je jednom davno neki policajac na ulazu u maksimirski stadion pred utakmicu Dinamo-Čelik iz čista mira zveknuo šamarčinu jer je imao Čelikov šal oko vrata. Sad se to više ne može dogoditi. Amerikance ovdje ne šamaraju, mislio je Osman, a ni Čelikova šala više nema, niti bi se sad mogao sjetiti kako je izgledao. Zna da je bio crno-crvene boje.

Na stolicu preko puta sjela je djevojka s *walkmanom* i pokraj sebe stavila jarkozeleni koferčić na kojem je pisalo Benetton. Zatvorila je oči i činila neke sitne pokrete u ritmu nevidljive muzike; ne, muzika nije bila nečujna jer je do Osmana dopirala daleka melodija, nego je bila upravo nevidljiva, osim na njezinu licu. Imala je kratku riđu kosu i jedan od onih nosova za koje bi rekao da su ružni kad bi ih gledao izdvojene iz cjeline, preširokih i sasvim muških, nikako noseva s lica ljepotica. Usta su joj također bila malo prevelika, a usne školjke nejednake, ali Osman je povjerovao da gleda najljepšu ženu koju je dosad vidio. Netremice je buljio u nju i pokušavao uloviti svaki pokret tog lica, kao netko tko je prešao dug put do sjevera htijući vidjeti srnu, ona se nije pojavljivala godinama i već se na sjeveru nastanio i onda je jednoga dana došla, kad je već kretao prema jugu, pomiren da je nikada neće vidjeti.

Spiker je javio da avion za Sarajevo kasni pola sata, Osman je odahnuo jer crvenokosa nije otvarala oči. Da ih je otvorila, ne bi je više mogao gledati. Micala je krajevima usana, poigravali su joj nevidljivi mišići negdje iza obraza, mrštila se u ritmu, tko zna kojem i kakvom ritmu, ali to sigurno nije bio *country*; Osman se opet sjetio Mary Kentucky, dobre stare Mary koja sada sigurno sjedi za kuhinjskim stolom i plače i nikada ovo vidjeti neće jer nema ona te

oči, nije važno što je žena, ali nema oči koje bi mogle vidjeti crvenokosu prije puta za Sarajevo, ženu koja će u tom gradu danas biti najljepša i sutra i svih sljedećih dana, možda zauvijek, crvenokosa u Sarajevu, pod bijelim krovovima grada koje je posljednji put vidio zapaljene i pod kojim on, Osman, više biti neće, ni danas jer odmah ide na autobus za Zenicu, niti ikad više jer je tako odlučio i izabrao, takva mu je sudbina i takav pasoš, američki, pa se u skladu s njim treba i ponašati, punoga srca kad god Vlada preporuči američkim građanima da ne putuju nekamo jer je tamo rat. Već je bio siguran da je crvenokosa iz Sarajeva i da ide tamo kao što se ide kući. To lijepo i nepravilno lice ne pripada drugim gradovima, činilo se Osmanu; ono može biti samo sarajevsko.

Glas spikera najavio je let, Osman je pomislio: *ode ti meni, najljepša*, crvenokosa je otvorila oči, uhvatila njegov pogled, oči su bile zelene, uzela je koferčić, rekla bi nešto prijekorno da je samo znala, ali nije ništa, odlazila je; Osman izvadi pasoš, premda mu više nije trebao, i avionsku kartu; najvažniju etapu svoga puta on je već prešao. Sve što se dalje događalo bilo je samo uredno završavanje poslova koji su mu životom bili zadani.

U Zenici ga je dočekaio mrtav otac. Bio je položen na crveni kućni pod i okružen ženama pokrivenih glava koje su klečale i tiho izgovarale riječi molitve. Osman je zastao, htio je odmah učiniti korak nazad, ali je pomislio: *pa to mi je otac, ja sam mu sin*, pošao je naprijed, žene nisu prestajale s molitvom, *ne mogu sad ući*, koraknuo je unazad, sudario se s vratima i izletjelo mu je poluglasno: *sorry*. Srećom, nije tu bilo nikoga osim mrtvoga oca, žena u molitvi i možda Boga.

Oca je pokopao bez suze. Spustio je njegov tabut u mezar, rukom koja je bliža srcu, nastojao biti što nevidljiviji dok se svećenik opraštao s pokojnikom; kasnije su mu neki nepoznati ljudi pružali ruku i odlazili ne pogledavši ga u oči. Još jednom se vratio u očev dom koji je mirisao na zimu, stare cipele i karte za preferans. Sjeo je na sećiju, obuhvatio lice dlanovima, pa dugo i polako prevlačio prste prema bradi. Kad je došao do kraja i kad je srednjacima dodirnuo viličnu kost sve je bilo gotovo.

Zaključao je kuću i ključeve ostavio kod komšija. Kuću bi trebalo prodati, ali više nije znao kako se to radi, a zapravo mu nije bilo stalo do tog novca. Ne može se vratiti u Alabamu s novcima u džepu. Ako je već halalio sav prethodni život, ipak nije došao do toga da se novome vraća sa zaradom od očeve smrti.

Komšija Hamid pitao ga je od čega kuću zapravo treba čuvati i do kojega roka. Osman je rekao da ne zna, Hamid je slegnuo ramenima; nema tu velike priče i rasprave, valja šutjeti jer čovjek više

i ne zna što bi rekao.

Prolazeći pokraj stadiona Osman je čuo glasove Tombole. Nekada je zenička Tombola bila najveća u Jugoslaviji. Svakoga prvog u mjesecu dolazili su rudari i željezarci da u nekoliko sati potroše cijelu svoju plaću. Osman je ušao i kupio tri listića: za sebe, za crvenokosu i za sudbinu. Uzeo je duplu rakiju, sjeo za stol, izvadio kemijsku olovku i zasukao rukave sakoa. Ako jedan od tri listića bude pobjednički, poderat će avionsku kartu, baciti američki pasoš u Bosnu, vratiti se u Sarajevo i naći crvenokosu. Na brata i na Mary Kentucky nikada neće pomisliti. Odlučio je tako, uvjeren da na to ima ljudsko i Božje pravo i da ga nitko ne može spriječiti i da ne čini ništa loše jer je sve to slučaj, a slučaj nije ni dobar ni zao, niti se ljude zbog slučaja može optuživati, kao što nitko ne može optužiti čovjeka koji je slučajno naletio na metak i za sobom ostavio ženu i troje djece.

Debeli vođitelj vadio je kuglice iz bubnja i iščitavao brojeve. Osmanov listić i listić sudbine ostajali su prazni, ali je svaki izgovoreni broj postojao na listiću crvenokose. Osmanu je tutnjalo u glavi, osjećao je uzbuđenje kao pred veliki, posljednji skok, bio je već zaljubljen, crvenokosa nije bila samo najljepša žena iz aerodromske čekaonice, ona je sad bila njegova, činilo mu se da će doći u Sarajevo, pokucati na njezina vrata, zagrliti je, a ona će taj zagrljaj prihvatiti kao nešto savršeno normalno jer će bez ijedne riječi i bez sjećanja znati tko je on, zašto dolazi i što u njezinu životu on treba biti. Prekrižio je već sve brojeve na njezinu listiću, ali kad je došao red na posljednji, vođitelj ga nije pročitao. Ni sljedeći broj nije bio njezin, ni onaj koji je išao za njim, ni treći, četvrti, peti, šesti, sedmi... Osman se mirio s lošom srećom onako brzo kako je i dobru prihvatio, iz trbuha mu je nestajalo uzbuđenje i već je posve hladno, kao nad očevim mezarom, čekao da konačno netko vikne: *dosta* ili *imam*.

Dosta, viknuo je starac s francuskom kapom na glavi i likom Zaima Muzaferije i zaputio se prema debelom vođitelju. *Mašala Mustafa*, viknuo je on i širokim zamahom dograbio starčevu ruku. Starac se osmjehivao kao da mu se ispričava jer mu je skrivio svoju dobru sreću. Osman je zgužvao listiće i gurnuo ih u džep sakoa.

Nad Zenicom se već spuštao mrak. Išao je prema autobusnoj stanici i šutirao pred sobom konzervu. Lim je šuplje odzvanjao po asfaltu, a Osman se osjećao kao petnaestogodišnjak koji još uvijek vjeruje da je moguće prevariti vlastiti život, ali se nije mogao sjetiti kako. Možda bi čovjek trebao biti oprezan da život ne prevari njega. Evo, recimo, što bi se dogodilo da on sutra, zapravo prekosutra, uđe u kuću Mary Kentucky i zatekne Omera s njom u krevetu.

Da je u tako nešto mogao povjerovati barem na jedan trenutak, onaj najsitniji u kojem kolibri zamahne krilom, Osman se nikad ne bi

vratio u Alabamu. Ovako će bratu donijeti na poklon ispunjeni listić zeničke tombole na kojem nije prekrižen samo jedan broj, jedna beznačajna sedmica koje će se Osman još kratko sjećati, a onda će i ona nestati zajedno s vatrom koja plane i za sobom ne ostavi nikakav trag.

POGLEDAJ ME, ANADOLKO

Vukota se nejasno sjećao bake Rine, ako je se uopće i sjećao i ako njegovo sjećanje nije nastalo iz majčinih priča. Prva slika prikazivala je baku kako se grije uz veliku kraljicu peći, pruža dlanove prema vatri, a na glavi joj se bjelasa kapica, onakva kakvu je vidio samo u crtanim filmovima, na Olivinoj glavi kad ide na spavanje. Na drugoj slici baka Rina iznosi čirak i briše prašinu s njega, a prsti joj drhte i lete kao da će se svaki pretvoriti u vrapca i nestati pod visokim stropovima dnevne sobe. Treća slika prikazivala je bakinu ljutnju, kapica joj se nakrivila, a baka Rina jedva je čujno vikala, kao da svaku njezinu riječ netko zatrpava gomilama perja: *Za moga vaktu muškarac i žena sreli bi se ispod baldahina, a ne ispod jorgana*. To je bilo sve, više ništa o baki Rini Vukota nije znao, umrla je kad su mu bile tri godine, na nju gotovo nije ni pomislio sve do ljeta 1992. kad su prvi židovski konvoji izašli iz grada, a Vukota se sjetio da je baka Rina bila Židovka, pa je samim tim i on Židov, te bi po nekoj novoustanovljenoj pravdi mogao otići iz ovoga rata.

Majka ga je blijedo i prazno gledala, govorila mu *a šta ti, sine, o svemu tome znaš*, a otac Savo samo je slijegao ramenima, palio cigaretu za cigaretom i šutio jer više nije imao što reći otkako su ga prve granate odučile od navike da svaku rečenicu počinje s "mi Srbi". *Ne znam ništa, ali idem u Izrael*, odgovarao je Vukota i u misli vraćao tri slike bake Rine, uvjeren da će u njima nešto vidjeti i pročitati, nešto što mu je dosad ostalo skriveno, a što bi od njega koji nikada ništa nije bio načinilo Jevrejina.

Ja sam unuk Rine Mantova, rekao je i pokazao požutjeli kartončić na kojemu je bila bakina slika. Članska kartica La Benevolencije u nekim drugim prilikama ne bi poslužila kao dokaz Vukotina porijekla, ali ljude u Jevrejskoj opštini nije pretjerano zanimalo tko je u ovom ludilu Jevrejina, a tko nije, nego su na svoje popise stavljali svakoga tko bi se prijavio. Uostalom, ljudi će čim odu iz grada sami sebi priznati jesu li Jevreji ili nisu, tako da nikakve štete i nije moglo biti. Spašavale su se glave, a u tom poslu nikakve

prevare nema.

Kad je autobus stigao u Makarsku, Vukota je pitao: *A kako ćemo do Izraela?* Gospodin Levi je bio iznenađen: *Ti bi stvarno u Izrael?... Pa, ne znam kamo bih drugdje.* Vukoti se nije išlo ni u Ameriku, ni u Kanadu; zapravo, plašio se života među strancima, a ako je baka Rina već bila Jevrejka, onda i u njemu valjda ima nešto jevrejsko, nešto što će se u Izraelu razviti i okrupnjati i od njega na magičan način načiniti pravoga Jevrejina, onoga koji će biti svoj među domaćima. Kad odlaziš od kuće, moraš biti nešto, mora te štititi neki papir i ime na njemu. Dok si bio kod kuće mogao si biti Ništa, a sada moraš postati Nešto. Vukota se panično plašio toga da je lišen dara za Nešto, jer ako pokraj Save nije znao biti Srbin, tada je možda nesposoban da bude išta osim Vukota, a ako je samo Vukota, onda je sasvim propao.

U Izrael je stigao nakon dva mjeseca. Na aerodromu su ga prihvatila dvojica u uniformama i odveli ga trećemu koji ga je ispitao o svemu i napisao mu uvjerenje da nije opasan. Poslao ga je četvrtome koji je Vukoti održao petominutno predavanje o državi Izrael, uručio mu ključ, osobnu iskaznicu i ček koji je vrijedio mjesec ili dva života. *Dobro došao i snalazi se,* rekao mu je, potapšao ga po ramenu i odgurnuo Vukotu u svijet.

Znam pjevati, a pomalo sviram gitaru, odgovorio je Albertu koji je već drugi dan po njegovom dolasku pitao Vukotu kad se namjerava zaposliti. Albert je iz Zrenjanina i tu je tri mjeseca, a Vukota mu je dodijeljen kao sustanar o čijoj bi socijalizaciji u slobodnome vremenu trebao povesti računa. *To ti ovdje neće pomoći. Znaš li još nešto raditi?... Možda bih znao biti konobar... Onda budi konobar, ali budi to što prije. To ti je moj savjet. Inače si načisto propao.*

Tjednima je Vukota tražio konobarski posao, ali baš kao da je bilo vrijeme kada nikome ne trebaju konobari. Albert se samo smješкао, *heh, vi Bosanci,* i dodatno mu otežavao život. Pored njega Vukota nijedne minute nije mogao zaboraviti na to da se nalazi na rubu provalije i da mu se malo - pomalo zemlja odranja pod nogama i da nije daleko dan kad više neće imati ni za hranu. Nije bio sposoban postati konobar, ali što je gore od toga: nije postao ni Jevrejin ili to nije bio ništa više nego onoga trenutka kad je prvi put pomislio da bi mu pokojna baka Rina mogla spasiti glavu. Osim toga, Albertovo "heh, vi Bosanci" već mu je zvučalo kao eksplozija granate u daljini koja je sa svakim novim "heh, vi Bosanci" bivala sve bliža i glasnija. Jednom će puknuti tu, kraj njega, a to "heh, vi Bosanci" tražit će odgovor istom mjerom. Što bi bio odgovor istom mjerom? Vukota nije znao, osim ako nekakav odgovor nije bio to što je sve češće osjećao da bi mu draže bilo Albertu raspaliti šamar, nego na ulici naći milijun

dolara.

Mislim da je ovo nešto za tebe, Albert je pred njega spustio jutarnje novine, oglasnu stranicu na kojoj je pisalo da filmski studio za potrebe neke glazbene komedije traži mladiće i djevojke, poželjno iz istočnih zemalja, koji dobro pjevaju. Vukota je bez riječi zapisao telefonski broj, praveći se da mu je svejedno, a svaki mu je mišić poigravao od sreće. Još nije došao ni do telefona, a već je sebe zamišljao kako se u svome sportskom mercedesu dovozi pred hotel Hilton i prolazi kroz špalir djevojčica koje padaju u nesvijest, lijevo i desno, poput mladih breza pred Jehovinim uzdahom. Doći će tad Albertu u ovu istu memljivu izbu, izvaditi iz džepa debeo snop dolarskih novčanica, udarati ga snopom po čelu i ponavljati *heh, mi Bosanci*.

Već mu se javio glas s druge strane žice, pa se Vukota nije ni stigao začuditi samome sebi jer je, eto, zbog Alberta prvi put u životu postao nešto; u jednoj sitnoj i lako zaboravljivoj maštariji postao je ono najgore što je tog časa pod kapom nebeskom čovjek mogao biti - postao je Bosanac, postao je: mi Bosanci. No, srećom, nije toga bio svjestan, nego je mirno odgovarao na postavljena pitanja: da, iz istočne je Europe, Bosna i Hercegovina je, znate, zemlja u istočnoj Europi; da, odlično pjeva, imao je svoju grupu, kako gdje ju je imao? pa u istočnoj Europi; grupa je svirala punk, ali zna on pjevati i bosanske pjesme, nema nikakvih problema...

Ispred zelenih, tapeciranih vrata bilo je nekoliko stotina mladića i djevojaka. Svatko je dobio svoj broj; po nekom su ih redu prozivali, najprije jedno po jedno, a onda je netko shvatio da audiciji nikada neće biti kraja, pa se počelo ulaziti pet po pet brojeva. Čuj brojeva; čudno je to bilo Vukoti, broju 676, jer se sve najednom učinilo drukčijim nego što je mislio da će biti. Umjesto da dogura do Jevreja, dogurao je do broja.

Nakon četrnaest sati čekanja debela crnokosa sekretarica dreknula je na engleskom: *Od 675 do 679, tko ne uđe, neće više imati šansu*. Progurao se do vrata pobjedonosno držeći svoj broj iznad glave. S Vukotom su ušla trojica mladića, dvojica su - u to nije moglo biti sumnje - bili Rusi, a jedan je izgledao kao Rumunj, te djevojka koja je bila izrazito visoka, plavokosa i plavooka kao u onoj priči Isaka Samokovlije. Za stolom su sjedila trojica muškaraca, onaj u sredini je izgledao kao režiser jer je imao naočale kao Steven Spielberg - barem se Vukoti tako činilo. Režiser je prstom pokazao na pet stolica, sjeli su, pogledao ih je, zakolutao očima, debela sekretarica dreknula je *pauza!*, Vukota se pridigao, *sjedi!*, Vukota je sjeo. Režiser i pomoćnici su izašli na stražnja vrata. Za njima je pošla i debela sekretarica.

Njih petero pola sata nije se micalo sa svojih stolica. Djevojka je držala ruke u krilu i gledala u pod. Nije se pomicala, gotovo nije ni disala, bila je napeta i izgledala je kao da se prisjeća neke pjesme koju je davno čula i koju će zapjevati čim je se sjeti, onako naglas, ne vodeći računa tko je oko nje i gdje se zapravo nalazi. Dvojica Rusa stvarno su bili Rusi, i to brbljivi Rusi; najprije su nešto šaptali jedan drugome, sve preko Vukote koji je sjedio između, a onda su se počeli smijati i govoriti jako glasno, pijuckajući Vukotu čas u desni, čas u lijevi obraz. On je buljio pred sebe, izgubljen toliko koliko više nikada u životu neće biti i daleko od svoje kuće koliko još nikada nitko daleko nije bio. Mislio je kako bi možda ipak bilo bolje da se nije sjetio bake Rine, da bake Rine uopće nije ni bilo i da mu nikada nije palo na pamet da odlazi ako već ne zna otići onako kako odlaze svi drugi. Kako odlaze drugi? O tome nije mogao misliti, iako je bio siguran da odlaze na neki bolji način jer da se odlazi ovako, tada nitko ne bi ni odlazio, nego bi svi ostali u gradu čekajući svoju granatu ili svoj metak.

Da se ne bi rasplakao nad sobom i svojom strašnom sudbinom, Vukota je učinio ono što je u ovakvim situacijama uvijek dobro i ljekovito: počeo je krajem oka gledati djevojku; ono po sistemu - muškarac sam i gledam ženu. Bila je doista lijepa, jedna od onih u koje se ne usuđuješ zaljubiti, a i nemaš prilike jer ih uvijek srećeš samo u prolazu i nikada ih niti ne upoznaš, ali kad god ih vidiš, osjećaš bol, pravi pravcati bol negdje u grudima. Ako o njima pokušaš misliti, uvijek ti se čini da su to ničije djevojke jer ih viđaš same i jer ne možeš zamisliti da postoji onaj koji bi ih zaslužio.

Ona kao da nije čula Ruse; zurila je u svoju točku, pokušavala se sjetiti svoje pjesme, napeta kao žica na gitari, ne na gitari!, možda na nekom drugom instrumentu, nekom koji Vukota nikada nije imao u rukama, možda žica na citri?, da bila je napeta kao žica na citri, a Vukota je pod kišom ruske pljuvačke odgonetao iz koje li je, Bože, zemlje i sve mu se činilo da takve zemlje nema u istočnoj Europi. Ama, nema je u svim europama ovoga svijeta, istočnim i zapadnim, jer kakva bi to zemlja bila koja bi ovakve puštala da u nekom Izraelu postanu broj 678.

Prestao je misliti o svojoj sudbini; bilo ga je sram što mu je uopće i pala na pamet, ta njegova sudbina, umjesto da od prvoga časa igra ulogu heroja, onoga koji će plavokosu ljepoticu, tu kćer Samokovlijine uobrazilje, tu jedinu plavu Jevrejku spasiti od općeg sužanjstva i od ove audicije. Mislio je kako bi bilo dobro da se sada dignu, priđe joj, uzme je za ruku i odvede, ali mu je u glavi onaj mali bijedni Vukota, ona njegova rugobica opreza, panično govorio da ni za živu glavu ne čini to, da se nijednoj ženi tako ne prilazi, da će ona ostati sjediti, a on

će potezati njezinu ruku kao da je kida iz ramena, kao da s neba svoje dječje sobe čupa zvijezdu koja nije njegova. Vukota je shvatio što mu njegova rugobica poručuje: ako djevojci priđe i uhvati je za ruku - završit će u ludnici. Lud, a nije ni Jevrejin.

Pokušao je odvratiti pogled od nje; Rusi su ga pljuvali bez prestanka, okrenuo se na drugu stranu, vidi pa to je mali Rumunj, skroz je bio zaboravio na njega. Rumunj je otvorio usta kao da je onako malo blesav i ukočeno gledao u ljepoticu. *Trepći, majmune*, rekao je Vukota. Prenuo ga je vlastiti glas, ali ga nitko drugi nije ni čuo. Rumunj svakako ne jer je on kao u stuporu bio neosjetljiv na sve što se okolo zbivalo. Bogu hvala da nismo imali takav socijalizam, pomisli Vukota i utješeno se vratio djevojci. Pljuštalo je i dalje s lijeve i s desne strane, pljuštalo i grmjelo jer Rusi nijednoga trenutka nisu zatvarali usta, ali Vukoti kao u onim poslijeratnim pjesmama ništa nisu mogli ni kiša ni gromovi: stajao je u kišnome mantilu nasred razrušenoga grada, grada od kojega nije ostalo ništa, padala je kiša neprestano nad Brestom toga dana, kao što je padala nekad, a Vukota je htio znati njezino ime, izgovoriti ga odmah sad, glasno!, da se ona napokon osvrne, htio je znati odakle je, da joj kaže: *U redu, draga, odmah idemo tamo, poderat ću svoj broj, a ti poderi svoj i onda idemo u tu tvoju, kakosionorekla, zemlju i u taj tvoj grad, gdje te mogu opet sresti kao sasvim slučajnu prolaznicu.*

Ušla je debela sekretarica, dreknula je *tišina tamo!*, prestale su oborine s ruskih strana, režiser i pomoćnici zauzeli su svoja mjesta. *Broj 675*, rekao je pomoćnik s lijeve strane. Poskočio je mali Rumunj i konačno zatvorio usta. *Iz koje zemlje stižeš?*, pitao je pomoćnik. *Iz Albanije*, odgovorio je mali Rumunj koji, eto, uopće i nije bio Rumunj. *Iz Albanije*, začudila su se sva trojica, a začudio se i Vukota. Otkuda sad Jevreji u Albaniji? Ali nije važno, mali nije imao pojma o pjevanju i deset sekundi bilo je dovoljno da ga režiser prekine, sekretarica otprati do izlaznih vrata i utješi ga s rečenicom: *Po potrebi ćemo vam se javiti.*

Došao je red na Vukotu. *Bosna i Hercegovina*, odgovorio je lijevom pomoćniku. *Odmah pjevati*, dreknula je sekretarica, a Vukota je onako bez razmišljanja zapjevao prvu narodnu pjesmu koje se sjetio: *Pogledaj me, Anadolko, Muhameda ti, ja ću tebi sevdalinke pjesme pjevati, hranit ću te bademima da mi mirišeš, pojiti ću te šerbetima da mi sevdidišeš*, pogledao je prema njoj, gledala ga je i prihvatila se rukama za stolicu, *alaj imaš ruse kose, žališ li ih ti*, gledala ga je, a oči su joj se caklile kao da je netko greškom pustio more u ovu sobu, *aman da ih žalim, ne bi ti ih dala da ih mrsiš ti*, Bože, pa ona zna pjesmu, otvara usta kao da pjeva, otvara ih samo malo, da nitko drugi ne vidi, da im se samo učini kako malo zijeva,

lako je sakriti riječi, svaku riječ, svaka može biti neizgovorena, ali kad pjevaš - to teško sakrivaš..., *alaj imaš bijelo lice, žališ li ga ti*, ne, nije moguće, već bi ju, vidio u Sarajevu, a nije ju vidio, sigurno nije, more se razlijevalo iz njezinih očiju i poteklo niz lice, niz cijelu ovu sobu, potopilo je Vukotu i sve njih koji nisu ništa primjećivali jer nisu imali oči koje bi je znale gledati, niti su znali kako je kad se more prelije preko beskrajne pustinje od prašine i teških tuđih glasova. *Dosta*, rekao je režiser, Vukota je htio sjesti, *ne, gotovi ste, sutra će vam se netko javiti, prošli ste*, debela sekretarica mu je prstom pokazivala vrata, Vukota se ostvrtao, htio je nešto reći, ali šta sad da kaže kad ga tjeraju van.

Zdravo, pogledao ju je posljednji put. *Zdravo*, rekla je tiho, tako da joj Vukota i nije čuo glas. Htio se još jednom osvrnuti, reći joj *mi nemamo vremena za riječi, mi moramo odmah poći*, ali se nije osvrnuo i nije rekao ništa jer kad bi čovjek bio tako brz, kad bi u svakome trenutku činio ono što zna da bi morao učiniti, tada ne bi ni odlazio, niti bi se imao kamo vraćati. Izišao je iz sobe, u čekaonici je bilo još desetak mladića i djevojaka. Vukota se naslonio na zid i čekao. Ubrzo je izišao i Rus broj 677 i Rus broj 679.

Debela sekretarica prozvala je sljedeću grupu, a djevojka se nije pojavila na vratima. Vukota je svejedno čekao; čekao je sve dok posljednja grupa nije izišla, a onda je shvatio da je zbog nečega djevojka otišla na stražnji izlaz, onaj za režisere i sekretaricu.

Vraćao se u stan, bilo je vruće, sigurno toplije nego što je ikada u Sarajevu moglo biti. Vrijeme se sporo vuklo, puno sporije od njegovih koraka. Išao je Vukota Tel Avivom kao na onim slikama na kojima nikoga nema osim dječaka koji kotrlja metalni обруč među visokim zgradama u kojima nitko ne živi. Možda su ulice i bile pune ljudi, ali on to nije mogao znati jer je na krivi izlaz, onaj koji vodi na drugi kraj svijeta, u neku stvarnost u koju Vukota nikada neće ući, pošla ona za koju je povjerovao da pripada istome rodu kao on i da mu je zato namijenjena.

HOĆU DA ODEŠ ODMAH SAD

Imao je devetnaest godina kad je jedne nedjelje došao kući s nogometa; majka mu je dodirnula čelo, *Nešo, pa ti si bolestan*, rekla je. Obukao je pidžamu i legao, iz kupaonice čuo se klokot vode; to je majka čistila od blata i prala njegove kopačke; zatvorio je oči, zaspao

i sanjao vrele snove.

Sutra je došao liječnik, vrućica se nije smanjivala, slušao je Nešino srce i dugo ga gledao u oči. *Ja ne znam*, rekao je, *trebalo bi načiniti specijalističke pretrage*. Poslije je majka donijela pileću juhu. Juha je imala okus bolesti; to će Nešo zapamtiti i više ga ništa neće kao ta juha podsjećati na 1967., godinu kad je trebao umrijeti. Njezin utješan blag okus iritirat će ga, katkad dovoditi do bijesa; kako shvatiti da zdravi ljudi jedu pileću juhu i pritom se saučesnički gledaju u oči, kao da pripadaju društvu lokalnih pedofila koje se sastaje jednom tjedno oko lonca u kojem se bjelasaju gola ptičja tijela.

Ambulantna čekaonica bila je puna ljudi. Nešo i otac sjeli su na dvije posljednje slobodne stolice. Bio je to zadnji sretni znak za narednih šest mjeseci. Sve što se dalje bude događalo bit će dug šutljiv košmar.

Naišla je medicinska sestra i pokupila zdravstvene knjižice. Prolazili su sati, Nešo je zatvarao oči i kunjao; svako malo bi se u snu nagnuo, a otac ga je lovio za rame. *Ništa me ne boli*, rekao je doktoru koji je sjedio iza velikog crnog pisaćeg stola. *Sjedi*, prišla je sestra, postelja je bila prekrivena gumiranom zelenom plahtom; sestra je gumenom trakom slegnula Nešinu nadlakticu i dvama prstima udarala po žili; sve je izgledalo kao od gume, doktor se nije pomicao od svoga stola; ubod je bio neugodan, procurila je tamna krv, Nešo je pogledao, zavrtjelo mu se u glavi, osjećao je kako će se izvrnuti na leđa, a igla će mu ostati zabodena u venu.

Nalazi su bili gotovi tek za tri dana. Temperatura je neprestano bila oko trideset i osam. Otac je otišao po nalaze i vratio se siv u licu. *Sve je u redu*, rekao je Neši. Te noći otac i majka sjedili su u kuhinji, pušili i šutjeli, sve do jutra. Nalazi su pokazivali da njihov sin ima leukemiju i da mu je ostalo još nekoliko mjeseci života.

Danima je gledao sivoga oca i otečene majčine oči. *Je li ja ovo umirem?* pitao je liječnika. *Ne umire se s devetnaest*, slagao je on. Jednom tjedno dolazila je sestra i vadila Neši krv. Tada bi gledao u strop. Naučio se. Već je imao mnogo iskustva i već se navikavao na svoju bolest i na mutež u glavi koji je trajao čitavoga dana jer mu se temperatura nikada nije spuštala ispod trideset sedam sa pet. Priroda se pobrinula da teški bolesnici ostanu bez straha od smrti, mislio je i vjerovao da će taj čas dočekati savršeno ravnodušan.

A onda je, nakon tri mjeseca bolesti, vrućice nestalo. I dalje se osjećao slabo, krvna slika bila je katastrofalna, ali su mu se misli sasvim razbistrile, vratio mu se apetit, a s njime i svi ljudski strahovi, uključujući i strah od umiranja. Otac je i dalje bio siv u licu, ali je majka prestala plakati i više nije imala crvene oči. Njoj je bilo važno što je Neši spala temperatura i to je bilo jače od riječi leukemija. Ona

je vjerovala kako katkad ne treba vjerovati u očigledne istine, nalaze i dijagnoze, nego valja pobjeći od njih, ponašati se kao da je sve normalno i svi smo sretni, pa će u jednom času sve i postati normalno, a sreća i tako dolazi sama od sebe, onda kad je nitko ne očekuje i kad su je svi spremni prihvatiti laka srca.

Kad je i slabost počela iščezavati iz mišića i kostiju, Nešo se pridigao iz postelje. *Smije li hodati*, pitao je otac doktora. *Smije ako može*. Opet je bila nedjelja, rano proljeće, a Nešo je prvi put izišao iz kuće. Vijest o njegovoj leukemiji raširila se gradom, svi su znali da će umrijeti; prijatelji su mu se pretjerano osmjehivali, a njihove djevojke grlile su ga i tada bi im se ježila koža, kao da svojim zagrljajima tješe smrt. Nešo je sjedio na klupi i s djevojkama gledao utakmicu. *Za koju nedjelju i ti ćeš igrati*, slušao je. One su lagale, a on se osjećao kao prevarant. Taj osjećaj neće zaboraviti i često će mu se vraćati u životu. Znao je da neće umrijeti, ali to nije imao kome reći. One su znale da će on umrijeti, ali mu to nisu mogle reći. Mogli su samo šutjeti, osmjehivati se jedni drugima, i biti ljudi s različitih strana istoga zida: one - ljepotice u osunčanom gradu, a on samrtnik s kojim se družiš zbog neke posebne vrste društvenih obaveza. Ne znajući, one su od Nese kupovale pravo na vlastite smrti.

Doktor što sjedi iza crnog pisaćeg stola rekao je početkom ljeta ocu: *To nije bila leukemija. Ne znamo o čemu se radilo. Uglavnom, vaš je sin sada zdrav*. Otac je kao bez duše istrčao iz ordinacije. Bio je sretan kao čovjek kojemu su rekli da mu se više nikada ništa loše u životu ne može dogoditi. Nešo je opet igrao nogomet.

Dvadeset pet godina kasnije, bila je nedjelja, 30. ožujka 1992., pozvao je dvojicu prijatelja da zajedno sa ženama dođu na fiš - paprikaš. Vani samo što nije počeo rat, a unutra se širio miris ribe, ljute paprike i paradajza. Nitko tog dana nije želio šutnju; samo neka se govori, o svemu osim o ratu; na to ćemo zaboraviti, praviti ćemo se da ga nema, kao bolesnici kojima se naglo probudi interes za astronomiju i lingvistiku, za sve ono što su u životu propustili i što je tako lijepo jer ne sličి bolesti. Muškarci su se smijali, žene su planirale kamo bi se išlo na ljetovanje, neprestano su izgovarale imena budućih dana i mjeseci kao da će na takav način poništiti rat i kao da će topovi prestati da postoje čim njihove čelične uši osluhnu te moćne djevojačke glasove koji bespogovorno naređuju da se na more ide u kolovozu. Nešu su njihove priče nervirale jer jedino njemu nisu bile potrebne. U njegovoj glavi i srcu nije postojala baš nikakva ideja o ratu; on je ljubovao s Magdom i jedino to ga je još zanimalo i samo je zbog toga i pozvao goste na ručak i samo je vrebao priliku da počne. *Jutros sam ubijao šarana*, rekao je, *nije mi bilo lako, ali sam ga morao dugo ubijati. Štuke i smuđevi su, srećom, uvijek mrtvi. Žene su*

ušutjele i zagledale u svoje tanjure. Tu priču o mrtvim ribama doživjele su kao uvredu, kao da im je rekao - da, vi se plašite rata, sram vas bilo, ne želite priznati sebi da nećete možda više nikada ići na more i da će vaši muškarci možda već sutra stiskati puške u nekim rovovima i pišati u gaće od silnoga straha. Nisu voljele Nešu, pa zato i nisu mogle shvatiti da rat još nije došao do njega, a nisu ga voljele jer se Nešo pravio muškarčinom i to onom muškarčinom koja ne pere suđe i ne pegla košulje jer ti poslovi služe isključivo korisnom ponižavanju žena od strane muževa. Magdi je bilo svejedno, ona se smješkala i savršeno mirno jela. On to nije mogao izdržati jer je zbog nje i izigravao muškarčinu. Iako su godinama bili u braku, Magda ga je voljela koliko i on nju i divila mu se onoliko koliko bi to bilo dovoljno svakome mužu. Ali Nešo nije odustajao i nije se mogao osloboditi opsesivne potrebe da kad god netko dođe u kuću, ili čim se s nekim nađu u kavani, počinje izgovarati rečenice od kojih se svakoj ženi u društvu prevrtao želudac; svakoj osim Magdi. Ona je bila savršeno ravnodušna ili je prihvaćala njegove riječi kao nešto što je definitivno, oko čega se ne treba brinuti, a još manje svađati. Pogotovu jer su to bile samo riječi koje za sobom nisu ostavljale tragove, niti je njemu padalo na pamet da ih pokuša provesti u djelo.

Moja mi je žena uvijek čistila kopačke nakon nogometa, ona bi ih čistila, a ja sam se odmarao. Tako to treba biti. Virio je Magdu i radosno srkao paprikaš; bio je rumen od ljutih paprika i od neke unutarnje topline koja ga je oblijvala svaki put kad bi Magda uputila ispričavajuće osmijehe ženama za stolom. Magdi nije bilo ni na kraj pameti da im ikada kaže kako te nesretne kopačke nikada nije ni vidjela jer bi time pokvarila igru između nje i njega, a igra joj je bila važnija od Nešinih prijatelja i njihovih žena. One su bile bijesne kao dva risa i udarale su svoje muškarce nogama ispod stola. Na izlazu jedna od njih, bila je to Nataša, rekla je: *Ovamo više nikada nećemo doći!* Njen je muškarac šutio jer su se te ljutnje morale prešutjeti. Nešo mu je bio prijatelj, a i priču s kopačkama čuo je na drukčiji način. Ljudi su takvi: udvaraju svojim ljubavima na svakakve načine, a Nešo je svojoj udvarao muškošovinističkim pričama.

Ali, Nataša je u jednome ipak imala pravo: više nikada nisu otišli u taj stan jer ga uskoro više nije ni bilo. Izgorio je u jednom od prvih granatiranja, kao što su izgorjela i neka prijateljstva i pretvorila se tek u rijetke kasnonoćne telefonske razgovore i nepouzdana vijesti koje su stizale preko mora i oceana i u kojima je uvijek samo jedno bilo sigurno i provjereno: svi koji su te posljednje predratne nedjelje kod Neše jeli fiš - paprikaš još su bili živi, samo što su nekad živjeli u krugu koji obiđe jedan gradski tramvaj za četrdeset pet minuta, dok ih danas u tom vremenu ne bi mogao obići ni najbrži nadzvučni avion.

Nešo je s Magdom živio u Torontu. Radio je u radionici za proizvodnju rezanaca i špageta kod gazde Talijana i fanatično pokušavao steći nova prijateljstva.

Želio ih je da bi imao kome pokazati Magdu i sebe, da netko u stranome svijetu primijeti: vidi, pa oni su zajedno, i da ljubav bude ubilježena na način na koji je bila ubilježena u nekim izgorjelim knjigama napuštenoga grada. Ako si već ostao bez života, barem ne moraš ostati bez ljubavi, mislio je i zavlacio se pod jorgan, stopalima obuhvaćao Magdine gležnjeve i izgovarao riječi za koje je kasnije tvrdio da ih se ne sjeća jer mu se činilo da se prave riječi ljubavi izgovaraju samo u snu. Jedne nedjelje pozvao je na fiš - paprikaš trojicu poznanika s posla i njihove žene. Oni su bili silno iznenađeni pozivom, ali su ga prihvatili jer im se ručak u gostima činio dobrom uštedom i činilo im se da ih Nešo poziva na neki neobični egzotični ritual iz dalekih zemalja, ritual kojemu svakako treba prisustvovati jer je u smislu i značenju sličan turističkome putovanju.

Nešo je od mrtvih smrznutih riba skuhao nešto što svakako nije bilo paprikaš, ali njega nije bilo briga. Kusao je vrelu juhu, uzdisao i otpuhivao, srkao rezance i nije ni čuo Magdu kako upozoravajući zveckea žlicom o rub tanjura. Bila je namrštena, srce joj je lupalo kao ludo; Bože, samo da ne počne, samo da ne progovori, mislila je. Žene su mirno jele i široko se osmjehevale, muškarci su brbljali, on je lovio priliku da počne govoriti, Magda je rekla *Nešo!... Molim!*, podigao je pogled, ona je odmahivala glavom, *nemoj!...*

Šta nemoj?... Nemoj, molim te... Šta?... Nemoj, samo šuti. Ostali su utihnuli; nisu razumjeli jezik i osjećali su da se događa nešto loše.

Nešo je spustio žlicu na tanjur, obrisao ruke i usta i ne skidajući pogleda s Magde započeo priču o kopačkama. Magda je bila savršeno mirna, gledala ga je u oči, na goste više nije obraćala pažnju. Oni su jeli i nisu skidali poglede sa svojih tanjura. Žene su značajno podizale obrve i bile su sigurne da u tu kuću više nikada neće ući.

Netko od nas dvoje mora otići, rekla je Magda. *Zašto?... Zato što ovo nije onaj život u kojemu su kopačke mogle proći... Zašto to ne bi bio isti život?...*

Ako to sam ne znaš, ja ti neću govoriti. Želim da odeš ili ću ja otići... Kamo ćeš otići?... Nešo, hoću da odeš i otiđi odmah sad... Kamo bih išao?... Ne znam, ti si taj muškarac.

To nije smjela reći; on je bez razmišljanja otišao u sobu, izvadio kofer iz ormara i pola sata kasnije za sobom bez pozdrava zalupio vrata. Uopće nije razmišljao o tome kamo će otići, niti gdje bi uopće mogao ići u gradu u kojemu nema nikoga svoga, a prijateljstva su mu tako sporo dozrijevala da nisu donijela ni onu postelju spasa na kojoj

bi samo jednu noć mogao prespavati. Hodao je neko vrijeme, a onda je spustio kofer na pločnik i sjeo na njega praveći se da nekoga čeka. Bio je ljut i povrijeđen; nije znao što mu se zapravo dogodilo, ni koji izlaz vodi iz ove priče. Bio je tako strašno prevaren i činilo mu se da će mu zglobovi poiskakati iz čašica i svaka kost pobjeći na svoju stranu. Nekada se plašio da Magdu ne zatekne s drugim muškarcem ili da ga jednoga dana ne zatekne pismo na kuhinjskome stolu, ali ti strahovi bili su neznatni prema onome što se zbilja dogodilo. Umjesto da mu otme samo sebe, Magda mu je otela sve što mu je u životu bilo preostalo. Svejedno je zašto i kako, svejedno je gdje je i kada to učinila; njemu se činilo da je uzela sve osim kofera na kojem sjedi njegova stražnjica. U jedno je bio siguran: neće se vratiti kući, neće Magdi pokucati na vrata, neće je više nikada vidjeti. Možda bi se Nešo do sutra već i predomislio, ali kako i gdje živjeti do sutra? Pomislio je na prijatelje koje je prevario kad nije umro od leukemije: to sjedenje na koferu bilo je cijena davne prevare.

Utješno je bilo što će do njih doći vijest što se s njime događalo pošto je usred Toronta sjeo na kofer i čekao. Nešo nije mogao zamisliti kakva će biti ta vijest, ali je već živio u njoj i bilo mu je malo lakše. Zatvorio je oči i želio je da sve što prije prođe i da sazna od njih što se dogodilo.

MAL ŠALA

po A. P. Čehovu

Brane Konstantinović radi kod gazde Zeitinoglua na građevini. Nosi na leđima vreće s cementom i pjeva *dva brata rođena na zidu smrti, da ne vjeruješ rođenim očima*. Zidari i pomoćni radnici, uglavnom Turci i Nijemci, smatraju ga pomalo blesavim jer pjeva dok nosi cement, uvijek istu pjesmu, na stranome jeziku, ali kako dobro radi i nikad se ne žali, Brane im je drag. Ništa o njemu ne znaju, osim da je Bosanac i da je nekoć studirao arhitekturu, ali mu to ne vjeruju svi; ima ih koji sumnjaju da je nekome studij mogao ići baš tako loše da na kraju završi noseći vreće s cementom.

Brane nedjeljom nikada ne radi. Subotom navečer izlazi u kvart oko Hauptbahnhoffa, obiđe salone s golim plesačicama, zaviri u *peep-show*, za pet maraka gleda lijepu Eminu koja se sada zove Susanna, i uvijek sretno nekog poznatog, pa ode u bistro Serbez na pivu. Tamo se poslije pola dva počnu okupljati dame po povratku s

posla, visoki plavokosi prodavači iz *sex-shopova* i tmurni balkanski džepari vječito ustreptalih živaca. Što se Brane tiče, sve su to dobri ljudi, kao što zapravo i jesu jer u Serbezu nikome nikada nisu učinili nikakvo zlo, niti su se s kime potukli; oni čak ni ne psuju kao drugi ljudi, nego nastoje u tim poslijeponoćnim satima jedni drugima biti anđeli, a bistro Serbez da bude mjesto koje će ih iz teškoga života prevesti u dječje snove. Svaki čovjek na ovome svijetu zaspat će kao dijete, a nije lako ni kurvi, ni svodniku, svakoga dana postajati djetetom.

Brane je svima njima potreban i preteška bi bila subota bez njega jer je on tu jedini koji ne pripada svijetu oko Hauptbahnhoffa, nego dolazi odnekud izdaleka, iz nekoga života za koji svatko od njih vjeruje da je bolji, svi za taj svijet znaju, premda nitko u njemu nije živio, ali kako ne vjerovati da postoji život u kojem majke šalju djecu u dućan po kruh i mlijeko, dani počinju jutrom i završavaju s večeri, poštari donose pisma i pakete, a na vjetru vihore zastave u koje svi vjeruju, kao što se u tuđim sudbinama uvijek vjeruje u dobru sreću.

Priča koju Brane po deseti put priča u bistrou Serbez i koju su već svi čuli, ali je uvijek traže i prevode je jedni drugima na sve jezike Hauptbahnhoffa, događa se u Braninu prijašnjem životu: *Ja sam oduvijek volio motore. Kad sam imao sedam godina, stari me je pitao šta ću biti u životu, a ja sam mu rekao Kawasaki, kako bolan Kawasaki, umalo što mu nije ispala cigara iz usta, fino, tata, bit ću Kawasaki ako ikako može, a ako ne može, onda ću voziti Kawasaki. Stari kaže, dobro, sine, neka si ti meni živ i zdrav, pa možeš biti i magarić. Prvi motor kupio sam kad sam bio prva godina fakulteta, neki prastari Bugatti, nije me držao ni šest mjeseci i već se raspao. Onda sam za raspust otišao prvi put u Njemačku i kao da sam znao da će mi to valjati u životu, radio sam na građevini i zaradio lovu za dobar motor. Nije bio Kawasaki, nego Honda; vozao sam se noću s kraja na kraj grada, nabijao gas do daske i činilo mi se da ništa u životu ne može biti tako veliko kao ta brzina, niti ima ičeg ljepšeg nego kad se pretvoriš u vjetar i više nisi ni tijelo, ni duša, nego si sav od zraka, kao bura na moru. A bila jedna Lejla, fina plava curica, nije joj bilo ni osamnaest, pravo dijete iz dobre kuće koje u svijet izlazi da se svima čini kao da je medicinska sestra zašla u rudnik i prlja je sve čega se dotakne, a ona to ne vidi jer za tu prljavštinu ne zna. E, kaže meni ta Lejla: joj, Brane, što ti se ja bojim motora, ja nikad ne bih tako smjela. Slegnem ramenima, mislim se, dobro, ne bi smjela, pa šta onda i odem dalje. Kad eto ti nje opet sutra, pričamo nešto deseto, pitam je: je li, Lelo, kako je u školi, a ona kaže: dobro je, kako bi bilo, pitam ja nju pa nauči li se sve, ona kaže: nauči, nauči, a ono što se ne nauči moraš se praviti da si naučio, kažem ja njoj: dobro ti je, Lelo,*

tako, ja kad ne naučim sve za ispit, na nosu mi se vidi koje pitanje ne znam, pa me profesor uvijek to pita. To je zato što ne znaš sakriti, kaže ona. Pa kako ću znati kad me je strah. A nije te strah na motoru. Pa nije, ne bi se inače vozio na motoru, govorim ja njoj. A ona opet: joj, Brane, što ti se ja bojim motora, ja nikada ne bih tako smjela. I ništa. Prođe sedam dana, kad eto ti opet Lejle, baš bio onaj neki potres u Crnoj Gori. Govorim ja njoj, jesi li vidjela kako ljudi iskaču kroz prozore, nikome ništa ne bi bilo da nisu onako iskakali. Ne bojim ti se ja potresa, kaže Lela. Ma kako se ne bojiš, pa svako se normalan boji potresa. Eto, ja se ne bojim. Ja ne bih iskakala, ali kad tebe vidim, stane mi srce. I opet: joj, Brane, što ti se ja bojim motora, ja nikada ne bih tako smjela. A meni nešto proradilo, onaj neki mrmak koji te veseli kad se žensko nečega boji, pa je pitam: a je li, Lelo, bi li ti jednom probala provozati se sa mnom, nećemo brzo, dobro ću te čuvati. Ama, Bože sačuvaj, umrla bih. Svaki put kad sam je nakon toga vidio, govorio sam joj, ajde, Lelo, samo jednom, samo jedan krug, a ona je odmahivala glavom kao dijete kad mu mati pokušava naciljati usta kašikom špinata. Što je ona više odbijala, meni je sve veći bio merak da je sretnem i da je nagovaram. Trajalo je to tako ne znam više koliko dugo, ali manje od pola godine nije, došlo proljeće, sve zazelenilo i zamirisalo, razmiljele se po ulicama neke djevojke koje su još zimom bile djeca, sve ljepša od ljepše, a najljepša od njih mala Lejla. Sjedim ja na motoru ispred kafane Šetalište, kad eto ti nje, sve nogu pred nogu, ne vidi me, niti ikoga vidi jer je izvela iz kuće svoju ljepotu, prvi put u životu svjesna je nje, pa više ništa drugo za Lejlu ne postoji. Zovnem ja nju: ajde, Lelo, da se provozamo. Ona stade, onako nakrivi glavu, ko stidljivo dijete, ne znaš više ni šta je, ni ko je, a meni smiješna, kao što smiješan zna biti takav curetak u toj sezoni kad je jedini put u životu ni dijete ni žena. Ajde, Lelo, ne budi takva, nagovaram je, a ona sve gleda u kotač motora, pa u moje cipele, i kaže: dobro, ali samo jedan krug. Kažem joj, sjedni iza mene i uhvati se čvrsto. Ona neće, strah je da će ispasti. Dobro, onda sjedni ispred mene, i sjede bogami Lejla. A ja ti nagarim uz Đure Đakovića, pa prema Barama, što god je motor brže mogao. Osjetim je, drhti ko ptic, srce joj lupa kao da će stati i sva mi se nekako smanjuje između ruku, vidim skoro će doći kao dječja lutka. A kad smo bili u najvećoj brzini, šapnem joj: Lelo, ja te volim. Zaustavimo se, ona me gleda, sve bi nešto pitala, zine da kaže, pa ništa. Meni smiješno, vidim ona jadna i ne zna jesam li ja stvarno rekao ono što sam rekao ili joj se pričinilo od silnoga straha. Dolazi ona sutra i kaže: ajde, Brane, još samo jedan krug, ali sporo, molim te. Vidim ja, provjerila bi ona ono od jučer i pravo mi drago. Posadim je na motor, raspalim Hondu ko avion, ona se trese i smanjuje, čini mi se gore

nego jučer i pri najvećoj brzini opet se našalim: Lelo, ja te volim. Dalje već znate, stanemo mi, ona gleda, ko pitala bi, ko ne bi pitala i ništa, razidemo se svako na svoju stranu. Sta je bilo sutra ne moram ni pričati, nađe mene Lejla ili ja nađem nju, smješkam se i ne govorim ništa jer znam šta će ona reći. I opet se sve ponovi. Pri najvećoj brzini kažem joj: Lelo, ja te volim. Trajalo je to cijeloga ljeta, pa jeseni, sve do u zimu. Nije prošlo dana da nisam provozao Lejlu i da joj u uho nisam šapnuo da je volim, samo što je ona svaki puta drhtala kao da joj je prvi put, srce je lupalo, duša joj od straha htjela pobjeći, pa kad bi stali, nikada nije znala jesam li joj rekao ono što sam rekao. U februaru vidim ja eto ti rata i mislim se, ajde ti, Brane, u Njemačku, čuvaj glavu, a podmetni leđa. Leđa nose cement, a glava, bogme, ne nosi metak. Tako ti i odem, a Lejla ostade. Motor sam zaključao u garaži, budala mislio da će rat proći i da ću se opet vozati, ali niti je rat prošao, niti sam se ja provozao, niti mi je Lejla više zatražila krug.

Prođoše četiri godine, a ja ti prvi put odem u Sarajevo. Nema više ni garaže, ni motora, otac i majka ostarjeli, svako po dvadeset godina, a u gradu niti koga znam, niti ko mene zna. Mislim si, dobro, to je to, sad je gotovo, bit ćeš tu dvije sedmice, a onda natrag u Švabiju. Bilo baš lijepo proljeće. Sjedim ja po čitave dane u onim kafanama, sunce upeklo, a opet onako lijepo svježe, gledam fasade zgrada, prepoznajem kvrge na asfaltu, onako se s mirom opraštam od grada koji je još uvijek moj, ali ja nisam njegov, kad odjednom, vidim ide od Katedrale neko poznat, Lejla isto onako lijepa, za ruku vodi djevojčicu od jedno tri godine, mala ista ona, mislim se sad ću je zovnuti, zinem, sretnu nam se pogledi, a ona prođe. Nije me ni prepoznala. Ostao sam tako otvorenih usta, hitna pomoć je trebala doći da ih zatvori, prođe Lejla, a meni evo do dan - danas jedna jedina stvar nije jasna, ma zaspali ne mogu kad je se sjetim, a to je zašto sam se dok smo se vozili na motoru onako šalio. Ako mi neko od vas na to pitanje odgovori, odradit ću mu svaki posao. Hoću, majke mi, evo ako mi kažeš zašto sam se šalio, umjesto tebe ću, Emina, ja sutra biti Susanna.

NORA KAO IBZENOVA

Bio je početak januara, one godine kad je završavao rat, a Mahir Kubat zatekao se na glavnom zagrebačkom kolodvoru, bez papira i s pedeset maraka u džepu. Bilo bi predugo sada pričati kako je došao do Zagreba i što ga je vodilo baš k tom gradu, tek valja znati da je

Mahir Kubat odlazio za sva vremena, bez namjere da bira državu, ali s idejom da ne ostane jako blizu.

Padao je neki sitan snijeg, zapravo ne znaš je li uopće snijeg ili je inje, ljudi ispred kolodvora čekali su tramvaj, Mahir je pod rukom držao bijelu Adidas torbu u kojoj je nosio rezervne tenisice i gledao onoga kralja na konju, bio mu se baš tako namjestio da gleda ravno u njega, kao da su Mahir i kralj dio neke šire cjeline i baš se čekalo, tko zna koliko se dugo čekalo, da jednoga zimskog predvečerja stanu tako jedan pred drugoga, obojica bez ozbiljnih šansi da se nekamo pokrenu ili da barem u tom pokretanju bude nekoga smisla.

Mahira Kubata nije lako hvatala panika; na licu su mu se ocrtavale one dvije bore Clinta Eastwooda, bio ih je svjestan i moglo bi se čak reći da se u njih pouzdavao; čovjek s takvim borama ne pada u vatru, niti ga hvata očaj, čak ni kad se pred noć zatekne u gradu u kojemu ne može okrenuti nijedan telefonski broj.

Krenuo je, korak po korak, prema podzemnome trgovačkom centru s lijeve strane kolodvora. Dolje su svijetlile reklame, s automata je brbljao glas Olivera Mlakara, kratko ošišani klinci pili su pivo ispred supermarketa, Jehovini svjedoci prodavali su časopise na kojima su bile ispisane poruke upozorenja. *Bogu priđi prije katastrofe*, pisalo je ispod lica neke skrušene bakice. Pokušavala je Mahira Kubata gledati ravno u oči, ne bi li on u njima ugledao lice Boga. Mahir se bakici nasmiješio i namignuo. Tražio je birtiju u kojoj će popiti pivo, a da ne razbije onih jedinih pedeset maraka. Da je to bio netko drugi, a ne Mahir Kubat, već bi mu palo na pamet da takve birtije nigdje na svijetu nema.

Jedno ožujsko, molit ću lijepo, pokušao je govoriti zagrebački, svakako s viškom pristojnosti koji je karakterističan za ljude koji okolo hodaju bez papira, bez ijednoga dokumenta s imenom i slikom kojim bi uopće mogli dokazati da su živi. Natočio je pivu, prekrstio ruke na grudima, malo se protegao niz stolicu i gledao ljude koji su žurili iza stakla. Kroz misli mu je plovila melodija neke pjesme iz sredine osamdesetih, nešto kao *ne mogu da ugrabim taj osjećaj, djevojka na snijegu s kosim očima*. Tu će, u toj birtiji, biti dovoljno dugo da se nešto dogodi. Mahir Kubat vjeruje da je to kao na filmu i da nema filma u kojemu rješenje ne dođe samo od sebe. Jedino je važno ne izaći iz kina prije kraja jer onda poput gluhe kučke samo bazaš okolo, od filma do filma, i naposljetku te mora uhvatiti panika.

Već oko devet nije bilo slobodnih stolova. Samo je Mahir sjedio sam, okružen trima stolicama. Najprije je neki pederčić unjkavim glasom upitao je *li slobodan ovaj stolac*, poslije se dugo ništa nije događalo, pa su u birtiju ušli kratko ošišani mladić i djevojka s irokez frizuram, oboje u kožnim jaknama i u dubokim cipelama na kojima su

bile oslikane britanske zastave. *Ne čekaš nikoga?* pitao je mladić, *sjedi*, procijedio je Kubat nastojeći da mu bore djeluju što izrazitije.

Nastavio je gledati prolaznike, zapravo nastavio je čekati i nije obraćao pažnju na ošišanog i njegovu curu. *Oprosti*, djevojka ga je uhvatila za podlakticu, *imaš li možda pljugu?... Imam li možda šta?...*

Pljugu, cigaretu imaš li?... Nemam... Nisi iz Zagreba?... Što pitaš, je l' ti to smeta?... *Ne smeta mi, samo čujem... Ne, nisam iz Zagreba... A odakle si, ako smijem pitati, a da te ne uvrijedim,* smjehuljila se cura slatko i nije se Mahiru Kubatu činila nesimpatičnom. Nije loš bio ni ošišani. Šutio je i puštao djevojku da razgovara. *Bio sam iz Zenice, a sad sam niodakle... O mister Nobody... Ne, moje ime je Kubat, Mahir Kubat,* rekao je i pružio djevojci ruku. *Nensi,* rekla je i nakrivila glavu, *Sid,* rekao je mladić, *pa zar vi ne biste trebali biti mrtvi?* rekao je Kubat i nasmijao se. *Zašto stalno gledaš kroz izlog,* upita mladić. *Pazim da neko ne prođe... Netko važan će proći?...* *Da, morao bi proći, ako ne prođe, imat ću problema... Ako nije indiskretno, zanimalo bi me tko će to biti?,* djevojka se zavlačila preko stola ne bi li uhvatila Mahirov pogled. *Pojma nemam ko, ali neko mora proći... Sigurno znaš zašto ga čekaš?...* *Znam jako dobro... Koliko dugo ćeš čekati?...* *Dok ne naiđe... Poznaješ li ikoga u Zagrebu?...* *Ne, ali poznajem mali milion ljudi koji su bili u Zagrebu, pa bi mogli proći i večeras... Pa, evo sad znaš i nas,* mladić pljesnu dlanom po stolu. Mahir Kubat okrenu se od prozora i pogleda ga, što je ledenije mogao, ravno u oči. Sid je imao neke dječje, zelene oči koje su malo prije zjenice postajale žute. *A šta ti, dečko, možeš znati o svemu tome?...* *Ništa, samo ono što vidim... Pa šta vidiš, matere ti?...* *Vidim Jamesa Bonda koji nema gdje spavati i vjerojatno nije ponio čekovne kartice od kuće, pa je još i nervozan... Nisam nervozan, ja nikad nisam nervozan,* Kubat se opet okrenu prozoru i prekrsti ruke. *Nema veze, ali mislim da bi mogao poći s nama, imamo jednu gajbu u kojoj svi spavamo.*

Noćni tramvaj vozio je prema Novome Zagrebu. Sid se smijao kao lud, a Nensi je sjedila Mahiru Kubatu na krilu. *Tako si drag i namršten i takav ti je neugodnjak.* Mahiru se tog časa zapravo plakalo.

Stigli su do nebodera u Sopotu, ušli u lift, jedanaesti kat, *čiji je to stan,* pitao je Mahir, *Norin... Ko je Nora? Šta će ona reći?...* *Ništa, vjerojatno spava, a kad se probudi, samo joj kaži my name is Kubat, Mahir Kubat, i bit će joj drago.* Mladić je izvadio ključ iz džepa, Mahiru više ništa nije bilo jasno, u hodniku je skinuo cipele, pa to se tu ne radi, nema veze, već ih je skinuo, išao je na vrhovima prstiju, njih dvoje bili su prosječno glasni, kao da nitko tu ne spava, zavirili su u dnevnu sobu, na trosjedu je spavala neka djevojka, *ovdje ćemo mi,*

rekao je Sid, *a ti ćeš morati u sobi na spavodromu*, Nensi je Mahira uzela za ruku, vidi pa ovo je kao Ivica i Marica, i odvela ga do velike spavaće sobe u kojoj je skoro sav prostor zauzimao krevet, najveći krevet koji je Mahir Kubat u životu vidio. Najednom kraju spavala je djevojka duge plave kose, a na sredini, gotovo metar dalje, spavala je druga djevojka, isto tako duge plave kose; Mahiru Kubatu ništa nije bilo jasno, vidio je dva i pol metra praznoga kreveta, ali mu se činilo kako bi ipak bilo umjesno da se vrati u hodnik i lijepo legne na pod. Ipak ne može to učiniti, ako mu je već rečeno da je normalno tu da spava, onda valjda to treba i učiniti, on mora biti hladan kao led, čovjek koji s pedeset maraka u džepu polazi u svijet mora biti hladan kao led, inače će propasti već na početku; sjetio se Mahatme Gandija koji bi spavao okružen ženama da potvrdi čvrstinu svoje apstinencije ili je to činio zbog nečega drugog, nije važno.

Skinuo je hlače, pa džemper, pa košulju, ostao u gaćicama i majici na kojoj je bio znak Unistoursa i natpis "Ljubi se istok i zapad" i prišunjao se krevetu.

Legao je, a djevojke se nisu ni pomaknule. Onoj bližoj se u mraku naziralo lice, nepomično, sklopljenih usana, spavalo je to lice kao da ništa ne sanja ili kao da i ne postoji. *Nje, evo, nema*, pomislio je Mahir Kubat, *niti ću je ikada vidjeti pošto ujutro odem*. Ništa prema usnuloj nije osjetio, ali jest prema svojoj predodžbi; rastužila gaje slika za koju ostaje uskraćen, nije važno kakva je to slika, niti što ona predstavlja, ali je nešto što više nikada neće vidjeti i od čega će uskoro biti toliko daleko da neće pouzdano znati je li doista bila takva kakva mu je ostala u sjećanju, a možda će je i sasvim i zauvijek zaboraviti. Mahir Kubat se tada, na tom krevetu, osjetio kao onaj tko zauvijek odlazi i ostavlja sve što su mu oči gledale, a najviše ostavlja one stvari koje je vidio samo jednom i već ih se ne sjeća.

Okrenuo se na leđa, gledao je u strop, puštao snu da mu lagano priđe i mislima da se razilaze neprimjetno, kao što se mrtvome njegovi dragi razilaze nakon dženaze. Osjetio je da mu se suze slijevaju niz obraze, pa kapaju u uši, teku kao Buna i ruše se kao vodopad na Kravicama; bio je u sedmom razredu kad su išli na ekskurziju i kupali se na Kravicama, stao je ispod vodopada, voda je bila teška i jaka i tekle su mu suze, isto kao i sad, bez plača i smisla, zbog vode za koju je znao da više nikada neće padati s te visine, njemu ravno na glavu, u sedmom razredu osnovne škole, na ekskurziji na Kravicama.

Otvorio je oči kao da je netko na filmu podigao pokvarene rolete i uz tresak otvorio novi prizor. Možda je spavao samo minutu, možda je spavao satima. Ležao je na boku i pred sobom imao širom otvorene djevojčine oči. Lice joj je bilo kao i dok je spavala, samo što

su oči bile otvorene. *Ti si...*, šapnuo je i sjetio se da je trebao početi s *Ja sam...*, ali više nije znao kako da promijeni riječi. Usne su mu ostale u glasu m, sklopljene kao u akvarijske ribice kad s druge strane stakla ugleda mekanu mačju šapu. *Nora sam*, rekla je djevojka, *Nora kao Ibsenova*.

Nije se usuđivao pomaknuti; ona misli da još spava, treba čekati da zatvori oči i onda tiho otići, treba šutjeti i ne biti s ovoga svijeta. *Što ćeš sad učiniti?* govorila je jako, jako sporo. *Ništa... Hoćeš, hoćeš jer ne bi bio tu, znam dobro... Ništa, samo odlazim... Tko se ljubi?... Ljubi se istok i zapad... Ja sanjam i neću se sjećati. Molim te, sjećaj se ti, molim te, molim te, molim te...* Nora je sklapala oči, ponavljala *molim te*, sve dok se tužnog lika nije sasvim vratila u san. Mahir Kubat nije se micao. Čekao je da bude sasvim siguran da Nora spava i mislio je kako je možda ostao u njezinu snu i kako još nije sve izgubljeno. Nora će ga možda sanjati i kad on bude jako daleko, pa ga ne bude ni bilo.

Spuznuo je s kreveta, čučeci virio spava li Nora i spava li djevojka do nje, zgrabio je odjeću i na vrhovima prstiju izišao u hodnik. Zatvorio je vrata sobe, nikada ih više neće otvoriti, ta vrata, i odmah ih više nije ni bilo. Obukao se, uzeo torbu i krenuo prema izlaznim vratima, a onda je stao, namjestio svoje dvije bore, počeo se po glavi i počeo premetali po džepovima jakne. Izvadio je ključeve i noktima pokušavao razdvojiti alkicu na koju su bili zakačeni. Na drugome kraju alkice bio je metalni privjesak sa crno-crvenom loptom na kojoj je pisalo FK Čelik Zenica.

Odšunjao se u dnevnu sobu, Nensi i Sid spavali su zagrljeni, ona je bila gola, desne noge prebačene preko njega, izgledali su kao hobotnice u ljubavnome zagrljaju, svim pipcima i kracima pripadali su jedno drugome. Mahir Kubat prišao je ležaju i spustio privjesak pokraj Nensine glave.

Vani je bilo jako hladno, svitalo je iza četiri visoka nebodera, dok je suprotna strana neba još bila u potpunome mraku. Mahir Kubat u desnoj je ruci nosio torbu, a u lijevoj ključeve koje je skinuo s privjeska. Morao ih je negdje baciti, ali ne na ulicu jer bi ih netko mogao naći, pa pomisliti da je neko dijete izgubilo ključeve. Mahir Kubat tražio je kontejner za smeće, ali ga nigdje nije bilo. Kad ga nađe, više ništa neće stajati između njegova života i odlaska.

SMRT PREDSJEDNIKOVA PSA

Ovo je novi početak. Kao drugi medeni mjesec - rekao je Košta onoga dana kada se Rajna vratila iz bolnice. Skinuo je prag na ulaznim vratima, izravnao sve neravnine u sobama, razmaknuo ormare, tako da kolica mogu proći do svih dijelova stana, do svakog kutka, pa čak i u špajzu, gdje više ništa i nije moglo stati i ući, osim Rajne u kolicima. Ona ga je gledala kako radi; smješкао se stiskajući tri čavlića među usnama. Zamahnuo bi čekićem, kao da to nešto znači i kao da je sve ovo veselje sasvim prirodno, a cilj svakog dobrog i sretnog braka jest da ona nakon tri godine završi u invalidskim kolicima.

Sve će biti dobro - rekao je. *Toliko je toga što sad možemo, a ranije nam nije padalo na pamet.*

U prvo vrijeme život je tekao u prividu nekakve normalnosti. Svakog jutra budili su se u šest, on bi rasklopio kolica, digao je iz postelje, rekao - uskoro ćeš ovo moći sama, ona bi se odvezla do kupaonice, on ju je pratio u korak. Koračao je s nekim sitnim grizodušjem, gotovo s nadom da je možemo prevariti, da Rajna i ne primijeti kako postoji razlika u korist hodanja. U kupaonici je počinjao ritual koji, međutim, više ništa nije mogao sakriti. Skidao joj je gaćice, posjeo bi je na školjku i čekao.

Čekaj vani - rekla mu je nakon nekoliko dana. Od tada je svakoga jutra ispod zatvorenih vrata pušio svoju prvu cigaretu. Moglo je biti i gore, mislio je, ona svoje potrebe ipak kontrolira. Desetak minuta kasnije, viknula bi - *Kosta*, i on je ulazio. Ranije ga nije zvala po imenu, nego Dragi, ili prezimenom - Ignjatoviću, ali joj se činilo da su se prilike promijenile na takav način da je umjesnije ništa ne improvizirati, ne izmišljati sitne dragosti kad zove čovjeka koji joj treba pomoći da obavi ono što sama više nije kadra.

Pošto se njihov život sveo na pomaganje, više ga nikada nije zvala Dragi ili Ignjatoviću.

Poslije kupaonice i zahoda išli su do kuhinje. Doručak bi donio neko smirenje. Ona je šutjela, a on je govorio o onome što bi trebao uraditi toga dana. Pričao je glasno i brzo, da ne ostane nijednog trenutka tišine. Šutnje se u prvih nekoliko mjeseci plašio više od ostalog. Kao noćni voditelj radioprograma koji zna da ne smije prestati govoriti i da usred svake šutnje zjapi mračni bezdan.

Odahnuo bi čim učini prvi korak prema ulici. U kiosku ispred Landesbanke kupovao je novine i odlazio prema poslu. Na pitanja o Rajni odgovarao je kratko: tajnici hladnim glasom, ne skrivajući nadu da će ga jednom prestati ispitivati, a direktoru prijazno, uz prilično

otvoreno samosažaljenje.

Ona je hrabra i sve će izdržati, ali ne znam za sebe - govorio mu je. Direktor bi ga potapšao po ramenu i odlazio.

Kosta je tada sjedao za svoj stol i započinjao sa čitanjem novina. Čitao je sve, od izvještaja s tržnice i burze, sporta, stranica s mrtvima i sitnih reklama i oglasa; nijedna vijest nije mu mogla pobjeći, premda ga se ništa od svega toga zapravo nije ticalo. Čitao je i pamtio, bez vidljive koristi i smisla, kao u vrijeme kad mu je umirao otac, a Kosta je čekao, u parku ispred bolnice, da posljednja riječ toga dana bude riječ koja ga neće zaboljeti, dakle riječ iz novina.

Radio je malo, uglavnom potkraj radnog vremena, kad bi novine već bile pročitane i kad ga je hvatao strah od povratka kući. Znao je što će mu Rajna reći, što će joj odgovoriti, kakve će pokrete činiti, kada će ući u kuhinju, kada izaći iz sobe; sve što će se događati do sutra, do trenutka kad opet zatvori vrata za sobom, odahne i zaputi se prema kiosku.

Život je robija - rekao je dok je na televiziji tekla odjavna špica nekog partizanskog filma.

Život je lijep - odgovorila je Rajna; usna joj se iskrivila u ciničan osmijeh. On je pomislio na štuku, ulovljenu jednom davno, dok je bio dječak, na Dunavu, dok im je za ekskurzije nastavnik pokazivao kako se na udicu hvataju riječne ribe. Ribe su mrtva bića, one ništa ne osjećaju, ništa ne znaju i nije ih strah, govorio je nastavnik dok se štuka lijeno otimala, uz osmijeh koji, eto, nije govorio o osjećaju, nego o udici.

Smjestio je Rajnu u postelju i otišao u kuhinju, zapalio posljednju cigaretu za taj dan; voda je cviljela u cijevima, škripala je topola pod prozorom, negdje u dolini čulo se zvono tramvaja. Kosta je osjetio da ništa od svega toga više nije iz njegove priče. Svijet se, kao pred putovanje, rascijepio na dva dijela. Onaj koji je ostavljen, tuđ i sveden na zvukove koji se uskoro neće čuti, i drugi koji se otvara pred njim, predvidljiv, siv i svakoga dana isti.

Ti ćeš jednom otići i nećeš se više vratiti - rekla mu je dok ju je prebacivao sa zahodske školjke u kolica.

Kamo bih otišao? - uzdahnuo je mrzovoljno. Nakon prvih mjesec dana više nije bio kadar stalno biti prijazan i vedar.

Naći ćeš novu ženu, a mene ćeš ostaviti na zahodu.

Baš na zahodu?

Da, prljave guzice.

Zaprepašteno je pogledao Rajnu, njezino tjeme. Lice i oči bili su s druge strane; kao igračke, viđao ju je samo s one strane na koju bi je postavio.

Riječi katkad budu ružnije od onoga što znače - htio je zvučati

hladno. Rajna je postala igračka koja govori.

Na vratima zgrade bila je poruka: "Dragi stanari! Kao što znate, dvadeset petog augusta zauvijek je prestalo kucati srce našeg susjeda Osmana Megdandžića, dugogodišnjeg predsjednika Kućnog savjeta naše zgrade. Da bi naša životna okolina, haustor, veš kuhinja i tavan, i dalje bili uredni i čisti kao u mandatu neprežaljenog Osmana, potrebno je izabrati novog predsjednika. Sastanak će se održati danas u 18 sati i 30 minuta. Molimo, pokažite građansku svijest i dođite. U potpisu - Ivan Pehar, zastavnik u penziji." Kosta je pročitao, od prve do posljednje riječi, polako i pomnjivo. Nije poznavao neprežaljenog Osmana, premda su stanovali vrata do vrata, nikada nije zavirio u veš - kuhinju, niti je ikad bio na tavanu. Ali, dobro, postoje stvari koje čovjek nekada nije morao znati, pomislio je, i otišao po novine, pa na posao.

U pola sedam je sastanak kućnog savjeta - rekao je Rajni čim je ušao u kuću.

I ti ćeš, naravno, otići.

Da, morao bih. Umro je predsjednik kućnog savjeta.

Zanimljivo. Sigurno je bio jako mlad kad je bio predsjednik - pokušavala je biti ironična.

Valja voditi računa o stanju u zgradi, da se ne nakote štakori i da pijanci ne počnu zapišavati haustor.

Mene ćeš, dakle, ostaviti.

Da, samo napola sata - bio je nervozan. Otkako se vratila iz bolnice, nikada ni pet minuta nije proveo izvan stana. Osim odlazaka na posao, ali oni se valjda ne broje.

U veš - kuhinji je u 18 i 30 bio samo zastavnik Pehar. Sjedio je na drvenoj, školskoj stolici i na koljenima držao crni rokovnik i starinsku drvenu olovku, jednu od onih koje su naoštrene s obje strane, jedna piše plavo, druga crveno. Kosta je nakon petnaest minuta čekanja zapalio cigaretu. Sjedio je na niskom tronošcu.

To je hoklica - progovorio je nakon duge šutnje Pehar. Kosta se trgnuo i mahinalno se osvrnuo prema ulazu. Zastavnik diže kažiprst:

Hoklica! To na čemu sjedite zove se hoklica.

Sjedili su u tišini pola sata, Kosta je pušio, Pehar je crtkao plave petokrake po stolu. Košta je pogledao na sat, Pehar je spustio blok i olovku na stol.

Onda je odlučeno. Nema druge nego da vi budete novi predsjednik kućnog savjeta. Drugi kandidat sam ja, ali to ne dolazi u obzir zbog moje delikatne prošlosti - rekao je Pehar, naglasivši slatko riječ delikatno kao da je bajadera, a ne riječ.

Što predsjednik kućnog savjeta radi? - upita Kosta.

Ugovara i vodi sastanke. Sve drugo naša je briga - odgovori

Pehar, pokupi blok i olovku i pruži Kosti ruku:

Čestitam!

II.

Bilo je to početkom rujna, kad su đaci krenuli u školu, preplanule ljepotice u šarenim haljinama za popodnevnih šetnji svoju su put stavile na javni uvid, Kosta je žurio s posla i prvi put pomislio da je više ne voli. To ga je uplašilo, kao što smjernog monaha uplaši noćna polucija. Život je bio samo jedan, a on je znao da će ga provesti na putu od kuće do posla, premještajući žene iz postelje u kolica, iz kolica na zahodsku školjku, sa zahodske školjke u kolica... Prvi put, tog popodneva, Kosta je osjetio da je smrtan i da mu se prije smrti život neće promijeniti.

Nije znao što da učini, pa je sazvao sastanak kućnog savjeta.

Zastavnik Pehar došao je s bocom šljivovice i dva staklena naprska. Natočio je sebi, malo otpio, pa je natočio Kosti. Sjedili su u veš - kuhinji dok se vani smrkavalo, pili rakiju i čekali da im prođe vrijeme. O higijeni haustora i sigurnosnoj situaciji u zgradi razmijenili su nekoliko općih rečenica, Pehar je digao kažiprst, rekao - Naša strategija mora biti... Odmahnuo je rukom jer nije smislio nastavak.

Moja žena je nepokretna - rekao je Kosta.

Nisam znao. Ne bih vam tada nametao ovu obavezu.

Nije strašno. Barem u nečemu da budem predsjednik. Jedan-dva sata, tamo ili ovamo.

Vi radite. Ona je sigurno cijeli dan sama.

Tu više ništa ne mogu, Nemam nikoga da bude s njom. Ni mačeta, ni kučeta, što bi se reklo. Sve što je i bilo pomrlo je, razbježalo se po svijetu. I onda kad smo ostali sami, desi se ta nesreća. Na pješačkom prijelazu, upaljeno zeleno svjetlo i eto. Cijeli smo rat prošli i onda tako, na pješačkom prijelazu.

Imam nešto za vas - povjerljivo šapnu Pehar. Kosta ga je pogledao, iskapio rakiju i rekao da mora ići.

Sutradan je zastavnik donio tog psa. Bio je star četiri tjedna, zanosio je u hodu i neprestano cvilio.

Zvat ćemo ga Željko - rekla je Rajna.

Ali, to je ljudsko ime.

Nema tu ljudi koji bi se bunili, tako da on može biti Željko.

Pas je prvih nekoliko dana zapišavao stan, ostavljao svoj izmet na najneobičnijim mjestima, Kosta je čistio i prao za njim, a Rajna se tome veselila kao da sve troje sudjeluju u nekoj televizijskoj komediji gdje svaka nesreća i nezgoda služe samo tome da se ljudi osjećaju

sretni i zadovoljni. Prvog mjeseca Željko je bio malo veći od krupnije mačke, drugog mjeseca je izgledao kao normalno razvijeni pas s nesrazmjerno golemim šapama, trećeg mjeseca već je toliko velik da je, pokušavajući sjesti Rajni u krilo, izvrnuo kolica. Nastavio je rasti i pošto je već bio poput prosječnog šarplaninca, a s navršenih devet mjeseci više je sličio teletu koje se zamaskiralo u psa.

Teleća mu je bila i narav. Silno zaljubljen u Rajnu i Kostu, plašio se svih drugih: pasa, mačaka, djece, ljudi. Bježao je od njih kao da su izvanzemaljci za koje ne znaš jesu li samo jači od tebe ili su i pametniji, pa će te u eksperimentalne svrhe pretvoriti u bundevu, miša ili nešto još strasnije. Kosta ga je vodio u duge šetnje po parku, vikao za njim - grmlje, pod aute i ispod klupa jer bi ga nasmrt uplašio neki dječčić koji bi raskrillio ruke u zagrljaj i tepao - cuko, cuko...

Činilo se da je Željko potpuno izmijenio život svojih gospodara. Kosta je prestao čitati novine od prve do posljednje stranice, odložio bi ih na uredski stol i bavio se drugim stvarima, listao prospekte za pseću hranu, kupovao Željku gumene kosti, igračke u obliku kelja i mrkve, crvenu ogrlicu s imenom... Rajna je naučila kako da rasporedi stvari u kući da joj Željkova hrana bude nadohvat ruke, pas ju je pratio u stopu kamo god bi pošla. Vozila se cijeli dan po stanu, razgovarala sa psom, pokušavala mu objasniti stvari koje se ne daju reći ljudima, a on ju je gledao onako kako to čovjek očekuje od drugih ljudi, a doživi samo od pasa: ravno u oči, s beskrajnim povjerenjem i nadom da ništa nije izgubljeno i da je sve tu i da će sve tako ostati jer vrijeme ne teče, ne prolaze dani i ništa nije potrošivo i uništivo. Uz Željkovu pomoć Rajna je naučila kako da se iz kolica prebaci u fotelju natrag. On bi se ukočio u mjestu, ona bi se čvrsto uhvatila za njegovu glavu i učinila pokret koji Kosti nije znala objasniti i koji je, vjerovala je, naučila od psa, pa je već bila u fotelji. Zahvat nije znala ponoviti držeći se za Kostine ruke. On joj je onda ponudio da se uhvati za njegovu glavu, ali ni to nije išlo. Smijali su se do suza i bili su prvi put sretni. Željko je donio gumeni kelj, ispustio ga pred njih, kao svoj zalag tom veselju.

III

Moj život sasvim se promijenio otkad je Željko sa nama - rekao je Kosta i podigao čašicu s rakijom.

Pa, majka mu stara, moramo pripaziti na predsjednika - reče zastavnik Pehar i kucnu se s Kostom.

- Mora predsjednik imati svog tjelesnog čuvara.

Samo što ne znam ko koga čuva, mi njega ili on nas. Neki dan,

priča mi Rajna, protrčala buba -švaba niz kuhinju, a moj ti Željko bjež pod stol!

Svakoga utorka održavali su, uz rakiju i komadić sira, sjednice kućnog savjeta. Pehar bi pedantno izvjesio obavijest, ali nitko drugi nikad nije došao, tako su on i Kosta već sasvim zaboravili da imaju susjede. Pehar je inzistirao da barem pet minuta potroše na priču o "stambenoj infrastrukturi", Kosti je ta vrsta pedantnosti već bila smiješna, ali je pristajao na igru. Ionako bi poslije pričali o svemu i svačemu, uglavnom o životu koji je, eto, i za njega i za. Pehara pošao nekim čudnim tokovima. Zastavnikova žena je 1958. umrla pri porodu. Sedamnaest godina kasnije, sin gimnazijalac sebi je iz njegova službenog pištolja ispalio metak u sljepoočnicu. Tako je ostao sam, provodio je život između kuće i kasarne, sve dok prije pet godina, čim su se znali rezultati izbora, nije umirovljen, zapravo istjeran iz vojske jer se nije uklapao u "novi raspored odnosa".

Ja ne vjerujem u Boga, ali sam siguran da me Bog već trideset i nešto godina kažnjava. Čim je umrla Anđa, znao sam to i rekao sam mu, neka, neka, ti radiš svoj posao, a ja radim svoj, ali ja u tebe neću vjerovati. Kad sam jednoga dana vidio da više nemam sina, rekao sam mu, eto, sad si mi uzeo sve, ali ti ja ništa neću dati, ti radi svoje, ali od mene nećeš imati ni šuplju čahuru. I tako, sve do danas, on me kažnjava jer ne vjerujem u ništa od njega, a ja živim i nikada se još nisam upitao zašto živim - rekao je Pehar sasvim mirno, kao da predaje raport prije večerja.

Možda se i tako može živjeti, mislio je Košta pomiren i sa svojom i s Peharovom pričom.

IV.

Željku se bile gotovo dvije godine kad si je Rajna odjednom zabila u glavu da bi tog psa trebalo nešto naučiti. Pokušavala je danima. Ali na - daj šapu - on bi joj se, onako golem, pokušavao popeti u krilo, na - donesi loptu - liznuo bi je po nosu, a na naredbu - Željko na mjesto - mahao je repom i očekivao keks.

Ovaj pas ništa ne zna. - rekla je tog utorka Peharu kada je došao po Kostu da idu na sastanak kućnog savjeta.

Naravno da ne zna kad mu nema tko reći - odgovorio je, kucnuo petama, namrštio se i pretvorio u vojnika iz socijalističkih filmskih žurnala.

Željko, mrtav! - gromko je zaurlao.

Željko je podvio rep, pognuo glavu i počeo se, kao da ga je sram, pa ne zna što će sa sobom, vrtjeti u krug, po sredini sobe.

Željko, mrtav! - podviknuo je opet i oborio psa na pod. On ga je zbunjeno gledao, a bio je još začuđeniji kad ga je Pehar blago pomilovao, okrenuo se prema Rajni i nešto tišim zapovjednim glasom, kao da se pred običnim vojnikom obraća vodniku prve klase, rekao:

Rajna, keks!

Rajna mu je pružila pseći keks u obliku kosti. Pehar ga je dao Željku koji je već bio sasvim izvan sebe od iznenađenja.

Te večeri nije održana sjednica kućnog savjeta, ali je Željko naučio prvu stvar u svome životu: da bude mrtav i da za to dobije keks.

Rajna i Kosta su do beskraja ponavljali igru - *Željko, mrtav.*

Pas je ubrzo shvatio da ova igra njegovim gospodarima pruža silno zadovoljstvo. Nakon nekog vremena, čim bi osjetio da Rajnu hvata tuga ili da se Kosta vratio nervozan s posla, legao bi sam od sebe i pravio se mrtav. Znao je da će ih to usrećiti.

Bila je nedjelja, tjedan pred Božić, kad je Rajni pozlilo. Mučnina je krenula iz želuca, raširila se tijelom i preselila u misli i glavu.

Sve mi je zbrkano - rekla je prije nego što joj je klonula glava.

Kosta je otrčao do telefona, pas je uznemireno šetao po sobi i cvilio, hitna pomoć došla je za deset minuta.

Ujutro, Kosta je stajao ispred liječničke sobe s vrećicom u kojoj su bile naranče. Nisu ga pustili do Rajne. *Ona sad spava* - rekla je sestra.

Otkad spava - upitao je Košta. Sestra mu ništa nije odgovorila.

Liječnik je bio visok i plav. Kao Nijemac u partizanskim filmovima. Osim što je imao tužne oči, kakve nemaju ni Nijemci ni liječnici.

Aneurizma - rekao je.

Ona spava?

Ne. Gospođa ne spava.

Budna je?

Liječnik je odmahnuo glavom i spustio pogled.

Živa je?

Da, još je živa.

Na povratku kući nije znao što bi s narančama. Morao ih se nekako riješiti jer mu se činilo da će netko, neki anđeo, biti prevaren ako ih jednostavno prenese preko praga. Naranče.

Ušao je u poštu, ljudi su zamišljeno ispunjavali uplatnice, odložio je vrećicu s narančama na pult i otišao. Nije morao bježati jer je za sve ljude Kosta već bio nevidljiv.

V.

Sjedio je u fotelji i pušio. Spuštao se mrak, predmeti u sobi nestajali su jedan za drugim, ali Kosta nije palio svjetlo. Na drugom kraju sobe sjedio je Željko i gledao ga. Trebalo je vjerovati u Boga, pomislio je Kosta. Reći ću to Peharu sutra. On bi morao vjerovati jer zna da ga ima. Ja ne mogu jer to ne znam. Cigareteta je dogorijevala između prstiju. Pokušavao se sabrati i smisliti što da učini. Da uključi televizor, upali svjetlo, ode u kuhinju, u kupaonicu, bilo gdje, da pozove Pehara, da ode sa Željkom u park, da učini bilo što... Sve na što bi pomislio rasipalo mu se pred očima. Gledao je u žar cigarete koja je već sasvim nestajala. Ugasio je opušak i počeo plakati. Znao je da će uskoro zazvoniti telefon. To mu više nitko nije morao reći.

Željko je prišao sasvim tiho, kao da svaka daščica parketa osjeća bol njegovih koraka, a onda se pred Kostinim nogama srušio kao mrtav pas. Gledao je krajičkom oka u prijatelja i očekivao smijeh. Tog trenutka ništa na svijetu nije bilo važnije od njegova smijeha.

DRUGI POLJUBAC GITE DANON

Pričam ti o Lotaru. Ne moraš to upamtiti, nema tu nikakve životne pouke, neće ti koristiti, takvoga čovjeka nikada nećeš naći pa da znaš kako bi s njim, pričam ti o Lotaru zbog žene koja ga je voljela, ona je stvarna, nju ćeš možda sresti, nju ili istu takvu, možda ćeš se zaljubiti, možda ti ostane za cijeli život, ili ćeš samo proći pored nje, vidjeti je u samoposluzi, reći *dobro jutro, Gita, kako ste, Gita*, a ona ti neće odgovoriti jer Gita ne odgovara, Gita šuti na pozdrave. Lotar je tih godina bio najjači čovjek u gradu. Tako se barem pričalo, iako nikad nikome nije palo na pamet da provjerava. Živio je sam s majkom, gospođom Editom, koja je držala radnju za plisiranje suknji. Za oca mu se nije znalo. Tek pričalo se da je to bio neki njemački oficir, navodno se zvao Otto, i da je bila u pitanju velika ljubav. Noću bi kradomice dolazio kod gospođe Edite i ostajao do pred jutro. Nitko ga nikada nije vidio jer je ljubav trajala samo u vrijeme policijskoga sata. Otto se, priče govore, nije htio povući u travnju 1945. s ostacima svoje vojske, nego je dezertirao i skrivao se po šumama oko Sarajeva još dvije godine. Gospođa Edita odlazila je svake subote i nedjelje brati gljive, jagode, maline i uvijek se vraćala praznih košarica, *ama, ja idem gore samo zbog čistoga zraka i ljepote*, govorila je komšinicama, a one su znale da odlazi zbog Otta.

Lotar se rodio u jesen 1946.: *dijete sam htjela, a ne muža*, rekla je gospođa Edita i nitko je ništa nije pitao. Komšiluk je mimo ružnih običaja čuvao njezinu tajnu i nikada nitko Lotara nije zvao kopiletom. Valjda i zato što je vazda bio mirno i tiho dijete, uvijek veći i jači od svojih vršnjaka, ali se nikada ne bi potukao, kao da je sve ratničko u njegovoj lozi bilo potrošeno i iscrpljeno prije nego što se rodio.

Bio je početak ljeta 1947. godine kad je gospođa Edita jedne nedjelje odijela dijete u brda. *Neka se od ranih nogu uči*, rekla je staroj Džemidžićki; nena je poljubila i nju i dijete: *samo ti idi sine, i ne daj što imaš dok imaš*. Vratili su se predvečer. Bilo je to posljednji put da je gospođa Edita išla u brda i pričalo se da je Otto nakon toga pješke otišao u Austriju, pa u Njemačku. Čekao je da vidi sina, pa da zauvijek ode kući.

Lotar je završio Prvu gimnaziju, pa je kao odlikaš upisao medicinu, i baš kad se mislilo da će u njegovu životu sve ići kao u pričama o dobroj i sretnoj djeci, na trećoj je godini fakulteta sreo Gitu Danon, apotekarovu kćer, od Lotara stariju dvije godine, koja je malo studirala, a više se zabavljala kršeći muška srca po Sarajevu, pijano i ludo kao da krši pivske boce dok ne dođe jutro i ne razbistri joj se glava. Ali Giti nikada nije dolazilo jutro, niti bi se ikad umorila od svoje čudne zabave. Čovjeka bi privukla k sebi, igrala se s njim sve do prvoga poljupca, a onda bi ga gurnula niz ulicu da se kotrlja do dna na svoju sramotu i na užas drugih koji nisu još osjetili Gitine čari, ali su znali da će i na njih doći red i da im se neće moći oduprijeti. Nakon nekog vremena svaki bi prebolio Gitu, neko vrijeme ne bi je spominjao, a nakon toga Gita bi za usta koja su osjetila jedan njezin poljubac postajala kurva. Jedini koji je nije prebolio, niti je o njoj ikada rekao ružnu riječ, bio je Lotar, ali i jedno i drugo promijenit će i njega i njegov život.

Ja ću te čekati, nije važno koliko, ali ću te čekati, a ti mi dođi kad se jednom istrošiš, rekao joj je nakon poljupca, a ona se smijala, dugo se smijala odlazeći niz Titovu ulicu u noć; tako se smijala da su se izlozi tresli na radnjama i da su žene izlazile na prozore da vide što se to tako smije u ovo doba noći i na ovom svijetu gdje ništa tako smiješno nije, niti itko tako zvoni smijehom, osim Gite koja i tako nije bila s ovoga svijeta i koju nijedna žena nije doživljavala kao konkurenciju jer je ona živjela poklonjeni život s tisuću ljubavnika i jednim poljupcem i već sutra je opet mogla biti mrtva.

Lotar je vjerovao da će mu se Gita vratiti i da do tog povratka mora braniti njezinu čast. Kad bi u društvu netko zaustio da kaže nešto o njoj, Lotar bi ponavljao: *šuti, ja sam tu*. Za divno čudo, svatko bi ušutio, iako nikome nije bilo na umu da bi Lotar mogao upotrijebiti svoju strašnu snagu. Išlo je to tako sve dok Gita nije potrošila Dinu

Krezu, prijekog momka i bivšeg robijaša koji je već godinama harao po Italiji, a u grad bi dolazio samo da se pokaže i da potroši novac. E, taj Krezu je bio izvan sebe od bijesa, a još mu je netko kao za nevolju rekao za Lotara, u šali ga valjda upozorivši da se pred njim ne smije govoriti protiv Gite, na što je Krezu iz istih stopa pošao pred Medicinski fakultet, rekao *pokazat ćete mi tog momka*, čekao je, kažu, i dva-tri sata, što mu je samo pojačalo huju jer kad je naišao Lotar, Dino Krezu više nije bio kadar primijetiti kolikom se i kakvom čovjeku obraća, nego mu je prišao, uhvatio ga za kragnu kaputa, odozdo mu se unio u lice i glasom čovjeka koji za pašom ima pištolj tiho izgovorio: *Jeb'la ti ona čifutska kurva mater*.

Ono što se dalje događalo gotovo i nije za priču, ali kažu daje Lotar uhvatio Krezu za oba uha i otkinuo ih, nesretnik se srušio, a on ga je onako ležećega udarao šakom u glavu. Kad je došla milicija, od Krezina lica nije ostalo ništa. Lotara su zaskočila četvorica milicionera, on ih je razbacao oko sebe, krenuo prema ulici i onda stao, sjeo na zidić, zapalio cigaretu, milicioneri su na tri-četiri metra od njega ukočeno stiskali repetirane pištolje i nisu se usuđivali prići. *Sad je gotovo*, rekao je on, *ubio sam čovjeka*. Tad su navalili na njega i počeli ga dušmanski tući šakama, nogama i drškama pištolja. Oni su nekako znali da se Lotar nikada ne brani. Valjda su imali iskustva, iako ne vjerujem da su čovjeka kakav je Lotar ikada sreli.

Osudilo ga je na petnaest godina roblje zbog "naročito okrutnoga ubojstva". U zeničkome zatvoru Lotar je ostao punih dvanaest godina, taman koliko je trebalo da grad na njega zaboravi i da se na ulicama pojave nove generacije koje ni o njemu, ni o sudbini Dine Kreze neće ništa znati. Ali Gita, nju niti je tko mogao zaboraviti, niti su njezina ljepota i smijeh u tim godinama ma zeru potamnili i urušili se, niti je prestala sluđivati svijet svojim jedinim poljupcem. Ljubavnici su već bili mlađi i po petnaest godina od nje, ali se ništa promijenilo nije, niti se pojavio muškarac koji bi odolio kad Gita na njega sijevne okom, niti je u čitavom gradu bilo tako pametnoga koji bi znao da se stotinu puta ponovljena priča uvijek mora završiti na jednak način.

Istoga dana, onoga ljeta kad je Lotar izišao iz zatvora, umrli su gospođa Edita Burić, vlasnica radnje za plisiranje suknji, i gospodin Moni Danon, najstariji apotekar u gradu. Prekosutra su u isto vrijeme sahranjivani na groblju Bare. Jedna je povorka krenula iz katoličke, a druga iz jevrejske kapele. Iza jednoga sanduka išao je Lotar, a iza drugoga Gita. Povorke su išle jedna do druge sve do raskršća na kojemu se razdvajaju putovi za katoličke i jevrejske grobljanske parcele. Gita Lotara nije ni pogledala, ali je Lotar umjesto za majčinim sandukom pošao za njom. Bio je to strašan skandal. Babe u crnini počele su se krstiti, svećenik je izgovarao neke dodatne molitve,

katolička povorka bila je zgrožena, a jevrejska uplašena. Ljudi nisu znali što će Lotar učiniti Giti.

Nije joj, međutim, učinio ništa, osim što je rekao *zdravo, Gita*, a ona nije odgovorila na pozdrav, rekao je *Gita, ja te čekam*, a ona ga je pogledala kao da će se nasmijati, rekao je *Gita, ovo je zauvijek*, a ona ga je uhvatila za ruku i rekla *dragi moj, ovo ispred mene je zauvijek* i pokazala prstom na mrtvački sanduk.

Nakon povratka iz zatvora Lotar je počeo piti. Pio je uredno i po datumima, vidi se da mu je Švabo bio otac, govorilo se u komšiluku ne bez poštovanja, pio je svakog sedmog u mjesecu. Ovako bi to bilo: uđe Lotar u birtiju i naruči litru loze, gosti pođu da će izlaziti, zaustavi ih muklo Lotarovo *ne* i nitko se i ne pomakne. Svi čekaju što će se dalje događati i šute, ama čuje se muha kad proleti i čuje se, svake tri minute, kako grlić boce dodirne čašu. Lotaru bi trebalo točno pedeset pet minuta da popije litru loze, ni minuta više, ni minuta manje. Nakon toga naručivao bi još litru, uredno platio konobaru i zagrmio *svi marš van* i izišli bi, uključujući i gazdu i konobare, a da Lotaru ni riječ ne bi rekli. Nakon petnaestak minuta u birtiju je dolazila milicija, Lotar se dizao na noge, govorio bi *udarite, jebem vam i Titu i partiju*, onda su ga tukli, on se nije branio, pa bi ga odveli u miliciju, prespavao bi u zatvoru i čekao sedmi u mjesecu. Pet je godina je jednom mjesečno Lotar dobvaio batine i već se pričalo koliko mu je još ostalo i koliko će još sedmih u mjesecu trebati da milicija ubije Lotara.

A onda je počeo rat i Lotar je jednog rujanskog jutra prve opsade pod vratima našao ceduljicu na kojoj je pisalo: *Želiš znati. Ja sam u Madridu. Gita*. Valjda se prepala rata i otišla, a Lotaru je ostavila poruku jer je strepila da će i u Madridu netko poželjeti njezin jedan poljubac. Gita je već imala pedeset godina, što sarajevske oči nisu primjećivale, ali španjolske možda hoće, a Gita bez poljupca više neće biti Gita, niti će moći živjeti sama u svijetu bez povrijeđenih muškaraca.

E, sad, je li se Lotar ponadao da je njegovu čekanju došao kraj, da se Gita umorila i istrošila i da ga u Madridu čeka sa svojom ljubavlju, ili on jednostavno nije mogao zamisliti da ostane u gradu u kojem nema Gite, to je teško reći, ali od tog dana Lotar je počeo praviti planove kako da izađe iz grada i kako da dođe do Španjolske. Nije imao novca, niti je imao pasoš, niti je znao za način da dođe do jednog ili drugog. Bio je velik i sam u svome gradu, počeo je propuštati sedme u mjesecu, boljeli su ga bubrezi i rebra i sa svakim danom koji je prolazio od Gitine poruke Lotar je sve više postajao starac. Pobijelila mu je kosa, mišići više nisu bili glatki i napeti i sve je više bilo ljudi koji su znali proći pokraj Lotara a da se ne začude

njegovoj snazi. Jedna jedina stvar bila je i dalje velika kao Trebević. On će otići u Madrid po svoju Gitu i po njezin drugi poljubac.

Nakon dvije i pol godine rata Lotar je nestao iz grada. Prethodno je još jednom pokušao posuditi novac za put, ali mu ga nitko nije htio dati jer su ljudi vjerovali da s takvih putovanja nema povratka, još jednom je pokušao dobiti pasoš, ali mu ga nisu htjeli dati jer je bio dovoljno jak za ratovanje i njegova ljubav nije imala administrativne snage. Nitko se nije iznenadio što je Lotar usprkos svemu tome otišao. Znali su ljudi da ono što između njega i Gite stoji nema nijedne druge prepreke do Gitine lude glave, a ona je bila čak u Madridu.

Nitko nikada neće saznati kako je Lotar prešao Bosnu, ni kako je prošao kroz sve one zemlje koje su mu stajale na putu, ni kako nije naišao niti na jednog carinika ili policajca, ni čime je i kako putovao; prvo sljedeće što se zna jest da se u policijskoj stanici u nekom madridskom predgrađu ukazao poput duha, mršav, bos i sav u krastama. Prvog policajca uhvatio je za ruku i rekao *Gita Danon per favor*, čovjek se prestravio, Lotar je ponovio *Gita Danon per favor*, okupila se sva policija, stiglo je i pojačanje, došla su kola Hitne pomoći, a Lotar je uporno govorio *Gita Danon per favor*; pola dana Španjolcima je trebalo da shvate kako Lotar ne zna ni riječi španjolskoga, onda su pokušavali na raznim jezicima, na njemačkom, talijanskom, engleskom, francuskom, a jedan se Lotaru pokušao obratiti i na mađarskom; Lotar je odmahivao glavom, sklapao ruke u molitvu ili grabio ljudima dlanove i ponavljao *Gita Danon per favor*.

Čovjek u bijelom bolničkom ogrtaču uzeo ga je pod ruku i izveo iz policijske stanice, *Gita Danon per favor*, Lotar je gledao kroz prozor, ambulantnih kola, čovjek ga je držao za ruku, promicao je Madrid kao na filmu i u nečijem tuđem životu, Lotar je lovio lica prolaznika, nadao se da će ugledati Gitu; umjesto nje vidio je plakat za dobrotvornu priredbu, a na njemu fotografiju spaljene Vijećnice. *Sarajevo*, rekao je Lotar, *Sarajevo?*, trgnuo se čovjek u bijelom mantilu, *Sarajevo*, potvrdio je Lotar, *Gita Danon per favor*, sklopio je ruke.

Lotar je ležao u bolničkome krevetu. Stopala su mu izvirivala kroz rešetke. Onako mršav i zarastao u bradu izgledao je kao grana nekog veličanstvenog davno izumrlog drveta. Postelji je prišao neki fini stariji gospodin, iza njega su bili policajac i liječnik, gospodin je sjeo pokraj Lotarovih nogu, Lotar je otvorio oči, *Gita Danon per favor*, gospodin je spustio ruku na Lotarovo rame: *Jesi li iz Sarajeva?... Jesam... Kad si došao ovamo?... Jučer... Odakle?... Pa iz Sarajeva.* Gospodinu su se zacaklile oči, kako to već biva s Bosancima koji žive dvadeset godina negdje daleko, pa im neki samrtnik kaže da je upravo stigao iz Sarajeva. *Tražim Gitu Danon*, pokušavao se pridići

Lotar, ona je iz Sarajeva, a sada je u Madridu, moram naći Gitu Danon, čeka me, a ja sam je čekao dvadeset i kusur godina. Gospodin je klimao glavom, *prevrnut ću Madrid ako treba*, Lotar mu nije vjerovao, ali se nije mogao pomaknuti, tako je bio umoran.

Te noći umirao je u Madridu najjači čovjek našega grada. To moraš znati jer takvoga čovjeka više nikada i nigdje ne možeš sresti. Nema ga na cijelom svijetu, ni tamo gdje ti živiš, a nećeš ga naći ni ako u Sarajevo dođeš tražeći ga. Ej, umirao je Lotar, posljednji i jedini, Lotar koji je Dini Krezi oba uha otkinuo i zatukao ga na kaldrmi ispred Medicinskog fakulteta i neka ga je zatukao kad je bilo zbog Gite.

Jutro nije dočekao pri svijesti. Nije se probudio ni kad je u sobu ušao gospodin od jučer, ni kad je za njim ušla Gita Danon, čučnula pokraj kreveta, spustila oba dlana na golemu Lotarovu nadlakticu, nije se probudio ni kada je rekla *ja sam ti se istrošila, Lotar e moj, nećeš me više čekati, došla sam ti*, nije se probudio ni kad ga je poljubila, ljubila ga dugo u sive usne. Ali pazi, sine, što ti kažem, samo Gita Danon zna jesu li se Lotareve usne tada pomaknule, samo ona zna je li za ljubav bilo prekasno ili je ona ostala zauvijek. Ako je sretnoš, nemoj je ništa pitati jer ti neće reći, neće te ni pozdraviti, Gita ne odgovara na pozdrave jer je hiljadu srca kršila samo za jednog Lotara.

Bilješka o piscu

Miljenko Jergović rođen je 1966. u Sarajevu. Knjige: *Opservatorija Varšava*, Zagreb 1988; *Uči li noćas netko u ovom gradu japanski*, Sarajevo 1990; *Himmel Comando*, Sarajevo 1992; *Sarajevski Maribora*, Durieux 1994; *Karivani*, Durieux 1995; *Preko zaleđenog mosta*, Durieux 1996; *Ovdje živi Conan*. Mlada bosanska lirika 1992-1996 (uredio Miljenko Jergović), Durieux 1997; *Naći bonton*, Durieux 1998.